DE WERELD VAN

AARDRIJKSKUNDE VOOR DE ONDERBOUW

LEEROPDRACHTENBOEK

3 HV

MAX METHODE AARDRIJKSKUNDE

NAAM:

KLAS:

MALMBERG

DE WERELD VAN

AARDRIJKSKUNDE VOOR DE ONDERBOUW

AUTEURS
Jeanine Cronie
Adrian den Bekker
Tim Kallenbach
Marc ter Horst

EINDREDACTIE
Martin van de Ven

Editie 2019
www.dewereldvan-malmberg.nl

Malmberg 's-Hertogenbosch

INHOUD

HOOFDSTUK 1 CULTUUR EN IDENTITEIT
Bevolking en cultuur

HOOFDSTUK 2 NATUURKRACHTEN
Systeem aarde

HOOFDSTUK 3 **GLOBALISERING**
Economie en politiek

HOOFDSTUK 4 **MILIEUVRAAGSTUKKEN**
Mens en milieu

AARDRIJKSKUNDE

Welkom bij het vak aardrijkskunde. Aardrijkskunde gaat over heel verschillende onderwerpen, bijvoorbeeld steden, aardbevingen of rivieren. In de methode hebben we de onderwerpen in vier groepen verdeeld:

– Bevolking en cultuur
– Systeem aarde
– Economie en politiek
– Mens en milieu

Deze vier onderwerpen komen in elk leerjaar in een vaste volgorde terug. In elk leerjaar herhaal je lesstof en krijg je nieuwe leerstof over het onderwerp aangeboden. Ook oefen je steeds nieuwe vaardigheden. Zo leer je de wereld om je heen steeds beter begrijpen en word je goed voorbereid op aardrijkskunde in de bovenbouw.

	Leerjaar 1	**Leerjaar 2**	**Leerjaar 3**	**Domeinen havo/ vwo bovenbouw**
1 Bevolking en cultuur	Steden	Bevolking	Cultuur en identiteit	Wereld, Gebieden, Leefomgeving
2 Systeem aarde	Weer en klimaat	Opbouw en afbraak	Natuur-krachten	Aarde, Gebieden
3 Economie en politiek	Arm en rijk	Economische ontwikkeling	Globalisering	Wereld, Gebieden
4 Mens en milieu	Water	Grondstoffen	Milieuvraag-stukken	Aarde, Gebieden, Leefomgeving

THEORIE EN PRAKTIJK

In de methode maken we onderscheid tussen verschillende soorten paragrafen:

THEORIE

PRAKTIJK

AFSLUITING

In de theorieparagrafen leer je de belangrijkste theorieën, regels en begrippen uit de aardrijkskunde. De praktijkparagrafen gaan over de echte wereld. De kennis en vaardigheden uit theorieparagrafen pas je toe in verschillende situaties. Bijvoorbeeld bij veldwerk, in een gebied of bij het oplossen van een vraagstuk. Het laatste onderdeel van het hoofdstuk is de afsluiting. Hier vind je de topografie, de samenvatting en de begrippenlijst.

DIGITAAL

De methode heeft een digitale leeromgeving. Daarin kun je zelfstandig aan de slag met de leerstof en opdrachten. Je krijgt feedback op je antwoorden en je kunt oefenen voor de toets. Daarmee krijg je direct inzicht in je resultaten. Zo weet je precies welke leerstof je al beheerst en aan welke onderdelen je nog moet werken.

De samenstellers

THEORIE
Dit zijn twee pagina's van een theorieparagraaf.

LEERDOELEN
Bij de titel van de paragraaf vind je de leerdoelen. Die vertellen wat je in de paragraaf gaat leren.

LEERTEKST
De tekst is verdeeld in kleine stukken. Elk stukje tekst heeft een eigen kop.

BEGRIPPEN
De nieuwe begrippen in de tekst zijn blauw gedrukt.

PRAKTIJK
Dit zijn twee pagina's van een praktijkparagraaf.

BRONNEN
De foto's, kaarten, tekeningen en grafieken in de methode heten bronnen. Elke bron heeft een nummer.

OPDRACHTEN
Aan het einde van de paragraaf staan de opdrachten.

1 CULTUUR EN IDENTITEIT

BEVOLKING EN CULTUUR

1 DE WERELD VAN FUNX

LEERDOELEN

- Je weet waar de verschillende muziekstromingen in Nederland vandaan komen.
- Je kunt verschillende jongerenculturen in Nederland onderscheiden.
- Je begrijpt waarom muziek belangrijk is voor jongeren in Nederland.

BRON 1 Morad & Shay in de Rotterdamse FunX-studio.

FunX is een radiostation voor jongeren met een mix van onder andere dance, reggae, Arab, Caribbean, Latin en hiphop. Waarom voelen vooral jongeren uit de Randstad zich aangetrokken tot deze muziek?

VAN HIPHOP TOT ARAB

FunX draait andere muziek dan de meeste Nederlandse radiozenders. Naast mainstream muziek als r&b, hiphop en dance, draait FunX hits uit andere windstreken. Zo hoor je bij hen ook muziek met Arabische (Arab) of Afrikaanse (African) klanken, Turkse pop, Latin en reggae. Dat maakt FunX uniek. Het zijn jongeren uit de grote steden die naar deze mix van stijlen luisteren. En dat is ook precies wat FunX wil zijn, een *urban* zender (bron 1). Voor de meeste stadsjongeren is het volkomen normaal om met diverse culturen op te groeien en samen te leven (bron 2), dus ook om naar een culturele mix van muziekstijlen te luisteren.

HERKOMST MUZIEKSTIJLEN

Hiphop is wereldwijd geliefd bij veel jongeren. Deze muziekstijl is ontstaan aan de oostkust van de Verenigde Staten. Van daaruit heeft hiphop zich vooral via muziekzenders op tv over de rest van de wereld verspreid. Ook r&b is vanuit Amerika komen overwaaien.
FunX draait ook African (vooral uit Nigeria en Ghana), Latin (uit Latijns-Amerika) en Caribbean (verzamelterm voor muziek uit het Caribisch gebied). Arab is vooral populair bij jongeren met een Noord-Afrikaanse achtergrond en kent vele stromingen. Tegenwoordig worden er veel grote hits gemaakt door Fransen met een Arabische achtergrond. Via internet houden jongeren zich op de hoogte van alle muzikale ontwikkelingen, waar ook ter wereld.

MUZIEK VAN EIGEN BODEM

Ook in Nederland wordt muziek als r&b en hiphop gemaakt. De Nederlandse hiphop heeft zich aangepast aan de omstandigheden hier. Meestal wordt er in straattaal gerapt: een taal die Nederlands als basis heeft, maar die wordt vermengd met woorden uit het Surinaams, Marokkaans, Berbers en/of Antilliaans. Bij hiphoppers hoort een rebels karakter. Door straattaal te gebruiken kunnen zij zich onderscheiden als een aparte groep. Vaak is Nederlandse

hiphop een samensmelting van elementen uit verschillende culturele werelden. Zo benadrukken Marokkaanse hiphoppers het ene moment hun loyaliteit aan de Arabische wereld, dan weer aan werelden dichter bij huis, zoals hun wijk in Den Haag of Almere.

LUISTERAAR CENTRAAL

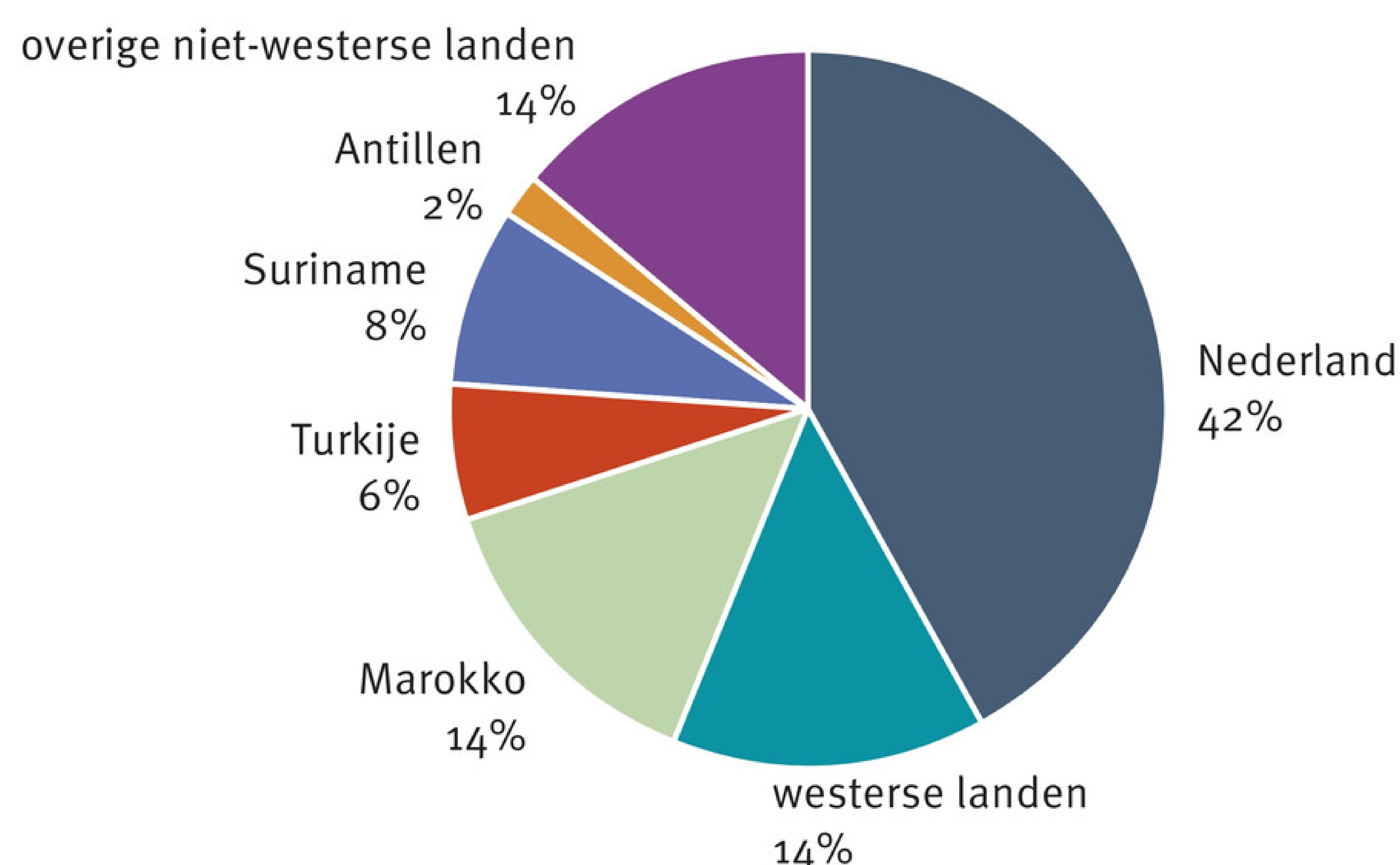
Radiostation FunX werd in 2002 opgericht, omdat grote groepen jongeren op de bestaande radiozenders niet 'hun' muziek hoorden. FunX draait die muziek wel. Sindsdien kiezen jongeren dagelijks op funx.nl hun favoriete nummers. Maar er wordt niet alleen muziek gedraaid. De jongeren kunnen via internet of social media ook hun mening geven over onderwerpen die hen bezighouden. Ook gaan er dagelijks verslaggevers de straat op om jongeren te bevragen. De slogan van FunX is niet voor niets: 'Sound of the city.' 'Maar je moet niet denken: we vragen jongeren wat ze willen, maken een programma en nou weten we het wel,' zegt een van de programmamakers van FunX. 'De straat en jongeren-culturen zijn continu in beweging, dus wij blijven vragen.'

REGIONALE VERSCHILLEN

FunX zendt in de ether uit in de vier grote steden: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Naast de stadsedities heeft FunX ook een landelijk kanaal via de (digitale) kabel. Elke stad laat een combinatie van landelijke en regionale programma's horen. Hierdoor hebben de steden ieder een eigen sfeer en sound. Den Haag heeft een grote Surinaams-Hindoestaanse gemeenschap. Daar doet muziek met veel drums en trommels het bijvoorbeeld goed, want deze instrumenten komen ook in de traditionele Hindoestaanse muziek veel voor. En in Utrecht is de muziek minder divers, omdat de inwoners ook minder cultureel divers zijn vergeleken met Rotterdam of Amsterdam.

MUZIEK VERBINDT

De luisteraars hebben misschien cultureel een diverse achtergrond, ze hebben als groep ook veel gemeen. Ze zijn jong en gaan naar school, studeren of werken in de stad. Muziek is een belangrijk middel voor jongeren om duidelijk te maken wie ze zijn en waar ze bij (willen) horen (bron 3). Het is een manier van uitdrukken en het zorgt voor verbinding, net als sport. Alleen moet je voor sport actief iets doen, bij muziek hoeft dat niet. Dit maakt muziek veel toegankelijker. Uit onderzoek (2016) is gebleken dat steeds meer jongeren, met of zonder migratieachtergrond, FunX weten te vinden. Vooral de groep zonder migratieachtergrond neemt flink toe. Daarmee is FunX uitgegroeid tot een platform dat mensen bij elkaar brengt, met welke achtergrond dan ook.

BRON 2 Herkomst van jongeren van 0 tot 25 jaar die in Amsterdam wonen (1 januari 2016).

BRON 3 Twee verschillende jongerenculturen met elk een eigen muzieksmaak.

OPDRACHTEN

1 **a** Iedereen luistert weleens naar muziek.
Tot welke muzieksoort voel jij je aangetrokken?
Leg ook uit waarom.
b De verspreiding van hiphop en rapmuziek vanuit Amerika over de rest van de wereld is vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw erg snel gegaan.
Geef hiervoor een verklaring.
c Wekelijks verschijnen er nieuwe hits.
Via welke kanalen ontdek jij nieuwe muziek of blijf je op de hoogte van muzikale ontwikkelingen?

2 **a** Veel stadse jongeren voelden zich niet gehoord door de Nederlandse radiozenders en wilden ook andere geluiden horen dan mainstream hiphop en r&b.
Waarom waren vooral jongeren uit de grote steden ontevreden over de muziek op radiozenders?
b Noem twee redenen waarom jongeren in de Randstad zich wel gehoord voelen door FunX.
c Bekijk bron 1.
Hoe kun je uit deze bron afleiden dat radiozender FunX een multicultureel karakter heeft?

3 **a** Nederlandse hiphop is geïnspireerd op Amerikaanse hiphop.
Wat heeft de Nederlandse hiphop overgenomen van de Amerikaanse hiphop? Drie antwoorden zijn goed.
A de beats
B de kledingstijl
C de letterlijke teksten
D het rebelse karakter
b Noem twee punten waarin de Nederlandse hiphop verschilt van de Amerikaanse hiphop.

4 De slogan van FunX is: ‘Sound of the city’. Daarom gaan verslaggevers van FunX dagelijks de straat op om jongeren te vragen wat hen bezighoudt.
Waarom stellen de verslaggevers de jongeren zo vaak vragen?

5 Gebruik bron 2.
FunX heeft vier stadsedities. Omdat luisteraars zelf ook mogen stemmen wat er gedraaid wordt, hebben de steden elk een eigen sfeer.
Wat zul je vooral op FunX Amsterdam horen?
A Een heel divers muzikaal aanbod, omdat de inwoners ook cultureel zeer divers zijn.
B Hoofdzakelijk westerse muziek, omdat de meeste inwoners van westerse afkomst zijn.
C Veel Arabische klanken, omdat Marokkanen de grootste niet-westerse migrantengroep zijn.
D Vooral hiphop en r&b, omdat jongeren, ongeacht afkomst, van deze muziekstijlen houden.

6 Luisteraars van FunX hebben zeer diverse culturele achtergronden. Toch hebben ze als groep ook veel gemeen.
Kies de drie kenmerken die de meeste stadsjongeren gemeenschappelijk hebben.
A Ze delen dezelfde geschiedenis.
B Ze gaan naar school of studeren.
C Ze gaan uit in de stad.
D Ze hebben dezelfde muzieksmaak.
E Ze wonen in dezelfde wijk.
F Ze zijn jong.

7 Waarom is muziek zo belangrijk voor de meeste jongeren? Twee antwoorden zijn goed.
A Om duidelijk te maken bij wie ze horen.
B Om duidelijk te maken hoe oud ze zijn.
C Om duidelijk te maken wie ze zijn.
D Om zich af te zetten tegen hun ouders.

8 Bekijk bron 3.
Naast cultureel diverse urban jongeren zijn er nog tal van andere jongerenculturen te onderscheiden in Nederland.
a Weet jij hoe de jongeren op deze twee foto’s worden genoemd?
b Muziekstromingen hebben vaak ook kledingregels.
Beschrijf de kledingstijl op de linker foto.
c De muziek van deze twee culturen zal niet veel op landelijke radiozenders te horen zijn.
Waarom is dat denk je?

2 CULTUUR

LEERDOELEN
- Je weet wat cultuur is.
- Je weet hoe culturen zich verspreiden en elkaar beïnvloeden.
- Je begrijpt de relatie tussen identiteit en cultuur.

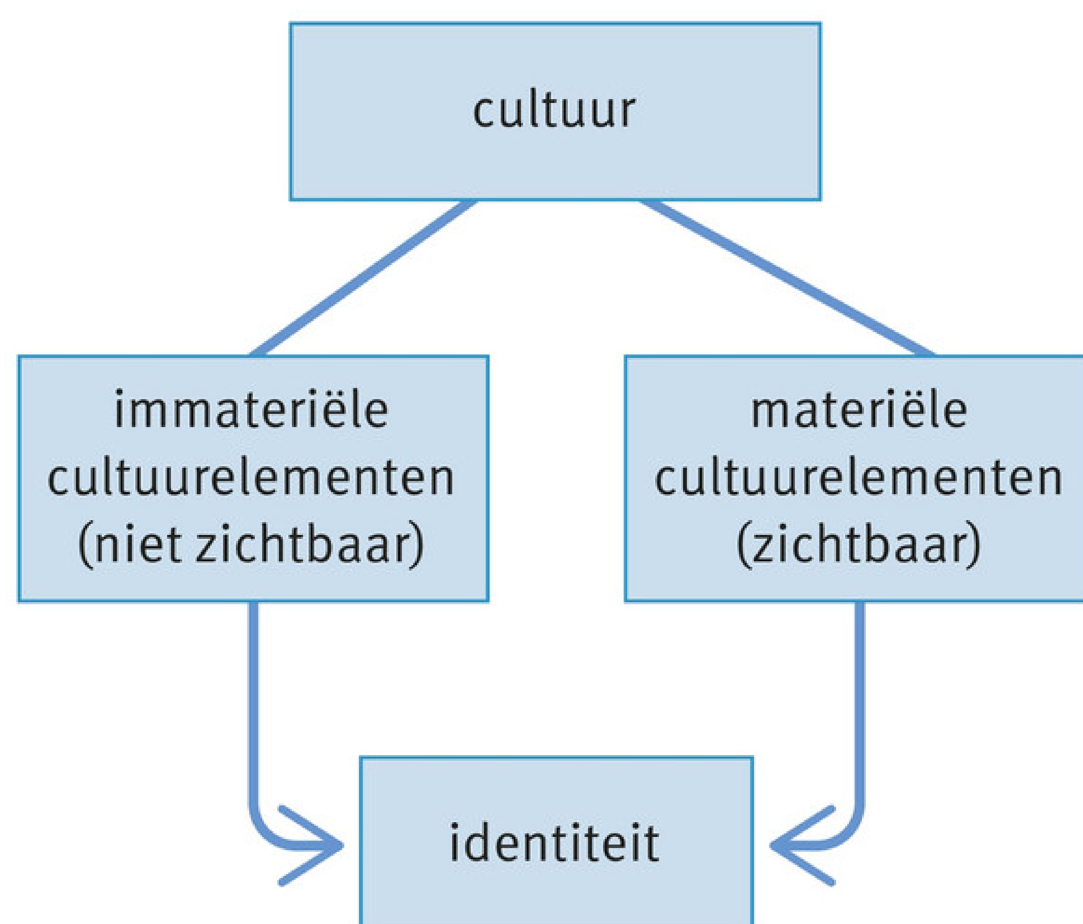
Om je in een groep prettig te voelen, moet je de cultuur van die groep kennen. Maar wat is cultuur precies en hoe kun je verschillende culturen van elkaar onderscheiden?

WAT IS CULTUUR?

Smakken, slurpen en soms zelfs boeren tijdens het eten is heel beleefd in China. In Nederland is dat juist onbeleefd. Dat we het onbeleefd vinden, komt doordat in de Nederlandse cultuur aangeleerd wordt dat luidruchtig eten ongepast is. **Cultuur** gaat over een aantal kenmerken, gewoonten en opvattingen waarmee een groep mensen (of een volk) zich onderscheidt van andere mensen. Het aanleren van cultuur gebeurt overal waar mensen bij elkaar zijn: thuis, op school, op straat, bij familie en kennissen, in de kerk of via internet. Het is vaak moeilijk een cultuur die heel anders is te begrijpen. We hebben namelijk de neiging om andere culturen te beoordelen vanuit onze eigen gewoonten.

CULTUURELEMENTEN

Vanaf je geboorte leer je een taal, een manier van eten, kleden en allerlei opvattingen van jouw groep. Veel van de opvattingen zijn van oudsher afkomstig uit de godsdienst.
Een cultuur herken je aan materiële en immateriële cultuurelementen (bron 1). Materiële cultuurelementen zijn zichtbaar. Denk hierbij aan kleding, voedsel, architectuur, kunst, inrichting van het landschap en sport. Immateriële cultuurelementen zijn niet zichtbaar en hebben betrekking op taal, godsdienst, gewoonten en gebruiken. Daar horen dus ook opvattingen over leven en dood bij. Mexicanen geloven bijvoorbeeld dat de zielen van de doden op de katholieke feestdag Allerzielen terugkeren naar de aarde. Daarom wordt er op ‘el dia de los muertos’ niet getreurd, maar feestgevierd op het kerkhof, met lekker eten, muziek en soms wordt er zelfs gedanst (bron 2).

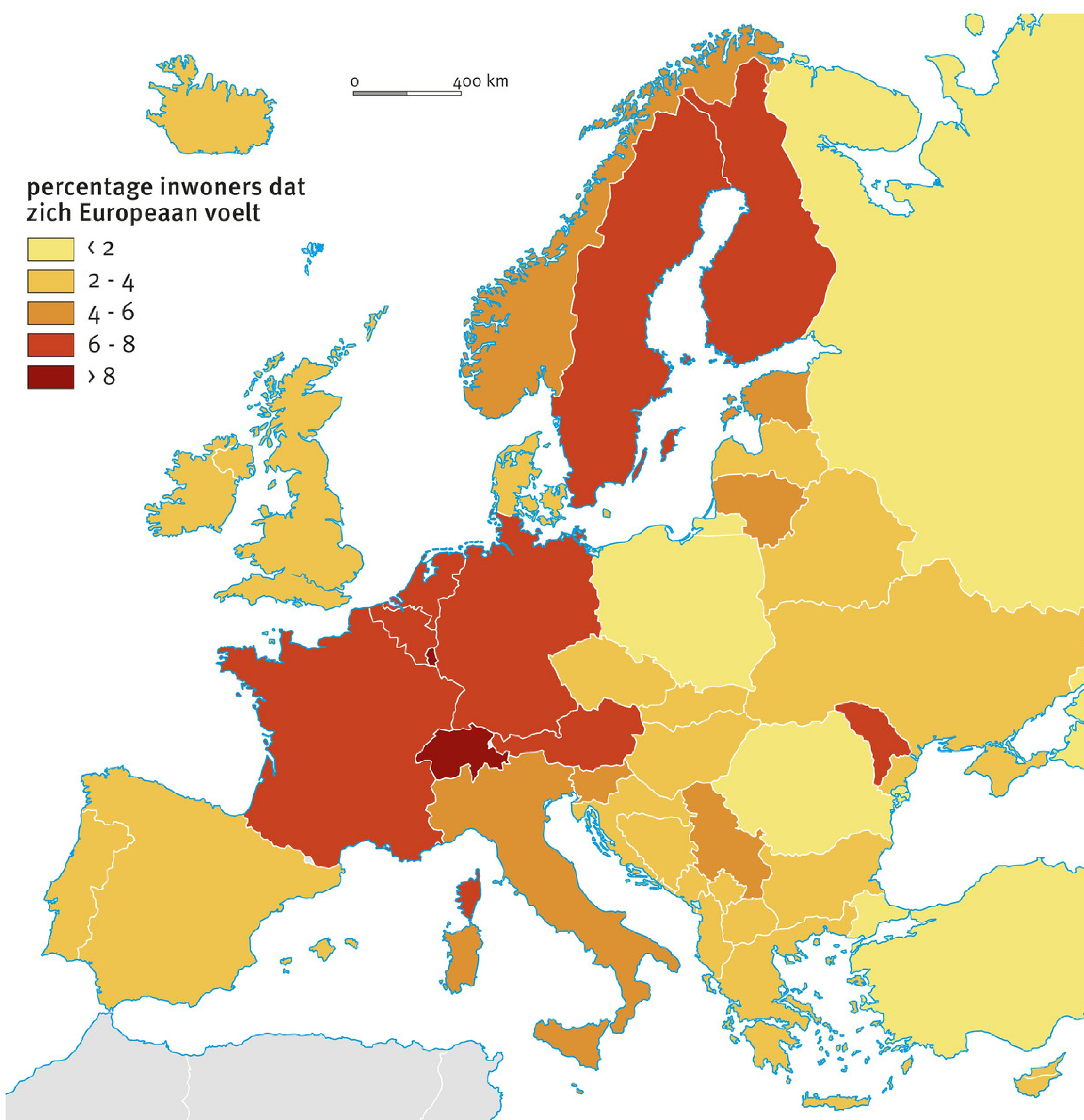
BRON 1 Cultuur en identiteit.

BRON 2 Muziek op een begraafplaats in Mexico tijdens ‘el dia de los muertos’.

SPREIDING VAN CULTUREN

Het verspreiden van culturen over andere delen van de wereld heet **cultuurverspreiding**. Een belangrijke wijze van cultuurverspreiding is koloniseren. Een aantal West-Europese landen heeft in het verleden een groot deel van de wereld gekoloniseerd. Kolonisten hebben hun sporen op verschillende plekken achtergelaten, maar namen ook wat mee terug. Zo brachten Spaanse ontdekkingsreizigers in de zestiende eeuw de aardappel vanuit Zuid-Amerika mee naar Europa. Tegenwoordig is migratie een belangrijke vorm van cultuurverspreiding. Ook worden cultuurelementen overgedragen door toerisme, internationale handel en social media. Vooral materiële cultuurelementen worden makkelijk overgenomen, zoals gerechten, eetgewoonten en kleding. Daar waar culturen elkaar ontmoeten, beïnvloeden ze elkaar.

BRON 3 Percentage van de bevolking dat zich in eerste plaats 'Europeaan' voelt.

WAT IS IDENTITEIT?

Identiteit is dat wat uniek of eigen is aan iemand of een groep. Het zijn de cultuurkenmerken waarmee je je onderscheidt van anderen. Naast de nationale identiteit kun je je verbonden voelen met de plaats of streek waar je woont (lokale of regionale identiteit) of juist met Europa (bron 3). En je kunt ook bij een bepaalde geloofsgemeenschap horen (religieuze identiteit). Kortom: iemand kan meerdere identiteiten hebben.
Soms leven groepen mensen wereldwijd niet in dezelfde regio, maar hebben zij toch dezelfde identiteit als je kijkt naar hun afkomst. Voorbeelden zijn de Koerden en Molukkers. Dit zijn volkeren die verspreid over verschillende landen wonen. Een deel woont ook in Nederland.

OPDRACHTEN

1 **a** Niet iedereen binnen een cultuur is precies hetzelfde. Zo hoeven de mensen niet hetzelfde gekleed te gaan of hetzelfde te eten. En ze hoeven ook niet overal hetzelfde over te denken.
Op basis waarvan vormt een groep mensen dan toch samen een cultuur?

b Er zijn verschillende elementen waaraan je een bepaalde cultuur kunt herkennen.
Welk element hoort daar niet bij?
A kunst
B natuur
C religie
D taal

c Gebruik bron 1. Cultuurelementen kun je onderverdelen in materiële en immateriële cultuurelementen.
Welke cultuurkenmerken zijn immaterieel?
bouwstijl – kerk – kleding – moskee – muziek – opvattingen – religie – rituelen – taal

d Culturen zijn aangeleerd.
Op welke plekken leer je een cultuur aan?
internet – kerk – natuur – school – straat – thuis – weiland – zee

2 **a** Waarom vinden we het vaak lastig om een andere cultuur te begrijpen?

b Waarom kunnen we in Nederland de Amerikaanse cultuur beter begrijpen dan bijvoorbeeld de Chinese cultuur?

3 Bekijk bron 2.

a Rituelen rondom de dood zijn *materiële / immateriële* cultuurelementen.

b Zou zo'n feest voor de doden zoals in Mexico ook in Nederland op kerkhoven plaats kunnen vinden? Leg uit waarom wel of niet.

4 **a** Wat heb je gisteravond gegeten?

b Waar komt het eten van gisteravond oorspronkelijk vandaan, denk je?

c Hoe komen andersoortige gerechten dan de Nederlandse meestal in Nederland terecht?

5 **a** Op welke manier zijn mensen van verschillende culturen over de hele wereld met elkaar verbonden? Drie antwoorden zijn goed.
A internet
B kunst
C sport
D toerisme

b Welke uitspraak is juist?
I Doordat culturen met elkaar in contact komen, ontstaat één identiteit.
II Doordat culturen met elkaar in contact komen, mengen cultuurelementen zich.

6 **a** Wat is identiteit?

b Zet de woorden op de juiste plek.
het land – de plaats – de streek
Als je je verbonden voelt met ...(1)... waarin je woont, spreek je van lokale identiteit. Als je je verbonden voelt met ...(2)... waar je woont, noem je dat regionale identiteit en als je je verbonden voelt met ...(3)... waar je geboren bent, noem je dat nationale identiteit.

c Waar voel jij je het meest mee verbonden? Met je woonplaats, provincie, land of met Europa?
Leg ook uit waarom.

7 **a** Noem twee kenmerken die deel uitmaken van de Europese identiteit.

b Gebruik bron 3.
Hoe komt het dat mensen die aan de oostgrens van Europa wonen (Europees-Rusland) zich het minst Europees voelen?

c Gebruik bron 3.
Wat valt je op aan de ligging van de landen die zich het meest Europees voelen?

8 **a** In een souvenirwinkel staan houten klompen waarop het motief van de Friese vlag is getekend.
Welke twee identiteiten zijn in deze klompen verenigd?

b Gebruik de openingsfoto van dit hoofdstuk.
Welke twee typisch Nederlandse materiële cultuurkenmerken kun je ontdekken?

3 INTEGRATIE EN SEGREGATIE

LEERDOELEN
- Je kent de verschillen tussen integratie en ruimtelijke segregatie.
- Je kunt de gevolgen van ruimtelijke segregatie beschrijven.
- Je weet wat overheden kunnen doen om ruimtelijke segregatie te bestrijden.

Door immigratie leven verschillende culturen naast elkaar. Dat is niets nieuws. Maar in hoeverre doen de nieuwkomers ook echt mee aan de samenleving waarin ze zijn komen wonen?

MULTICULTURELE SAMENLEVING

Nederland is een land met groepen mensen met verschillende culturen, een **multiculturele samenleving** (bron 1). De cultuur die de meeste invloed heeft op de samenleving wordt de **dominante cultuur** genoemd. De Nederlandse taal, kaas, molens, schaatsen, Koningsdag en Sinterklaas zijn voorbeelden van typische kenmerken van de dominante cultuur in Nederland.
Er zijn ook kleine bevolkingsgroepen met eigen cultuurkenmerken, die anders zijn dan de meerderheid van de bevolking. Je spreekt dan van een **culturele minderheden**. Onderscheidt een kleine groep mensen zich op basis van **etniciteit**, dus afkomst, dan noem je dat een **etnische minderheid**. Marokkanen zijn in Nederland bijvoorbeeld een etnische minderheid, terwijl alle moslims in Nederland een culturele minderheid vormen.

CONCENTRATIE VAN MINDERHEDEN

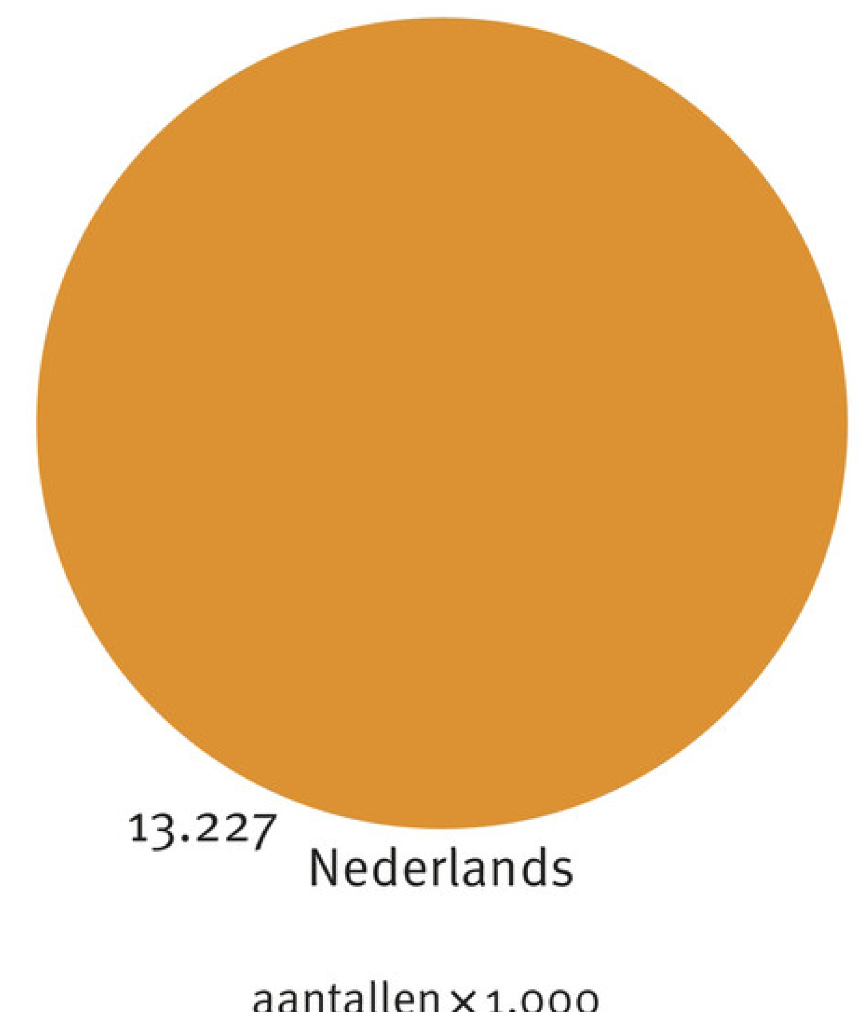
De meerderheid van de migranten met een niet-westerse achtergrond woont in de Randstad (bron 2). Westerse immigranten vind je in de Randstad, maar ook in de grensgebieden van Nederland. Kennelijk hebben minderheden de neiging om bij elkaar te gaan wonen. Niet alleen in dezelfde stad, maar ook in dezelfde wijk. Redenen:
- Migranten reizen soms familie of vrienden achterna, zodat die hen kunnen helpen bij het vinden van een woning in de buurt.
- Migranten uit een groep zoeken vaak in dezelfde periode naar goedkope woningen. Ze komen daardoor tegelijk in wijken of buurten te wonen waar op dat moment de huurprijzen laag zijn.
- Nieuwkomers hebben nog geen netwerk. Vaak vinden ze het prettiger om bij landgenoten te wonen die dezelfde taal spreken en hen verder kunnen helpen in de ‘nieuwe’ samenleving.

Het apart wonen van bepaalde bevolkingsgroepen in eigen woonwijken noem je **ruimtelijke segregatie**. Segregatie betekent letterlijk scheiding.

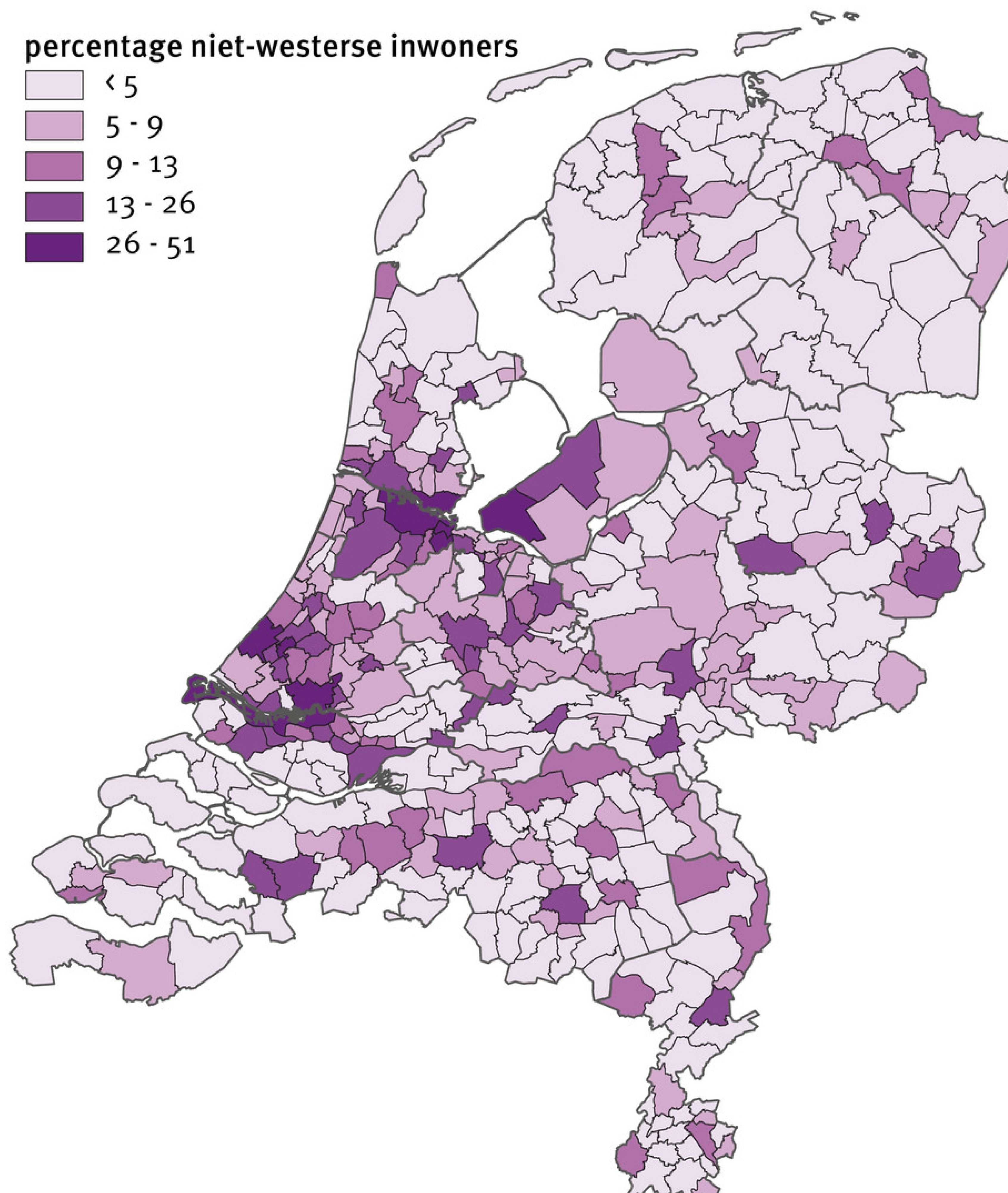
BRON 1 Bevolkingsgroepen in Nederland naar migratieachtergrond.

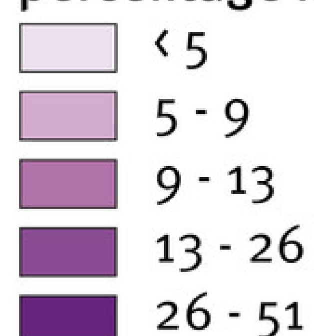
VOOR- EN NADELEN VAN SEGREGATIE

Ruimtelijke segregatie heeft zowel voor- als nadelen. Voordelen zijn bijvoorbeeld: bewoners voelen zich veiliger in de nabijheid van bekenden, ze voelen zich niet buitengesloten en wonen dicht bij de voorzieningen voor hun eigen etnische groep, zoals een moskee in een overwegend Turkse wijk. Nadelen zijn bijvoorbeeld: bewoners leren de taal minder snel en worden minder snel opgenomen in de 'nieuwe' samenleving.
Als bevolkingsgroepen met een migratieachtergrond met eigen culturele kenmerken opgenomen worden in een samenleving, noem je dat **integratie**.
De mate van integratie verschilt per groep en per persoon (bron 3). Sommige migranten passen hun levenswijze volledig aan, anderen houden vast aan hun eigen cultuur. Voor de meesten geldt dat ze voor een deel integreren en voor een deel hun eigen cultuur behouden. De snelheid van integratie hangt af van hoe groot de cultuurverschillen zijn, hoe belangrijk het wonen in aparte woonwijken voor minderheden is en wat het overheidsbeleid is.

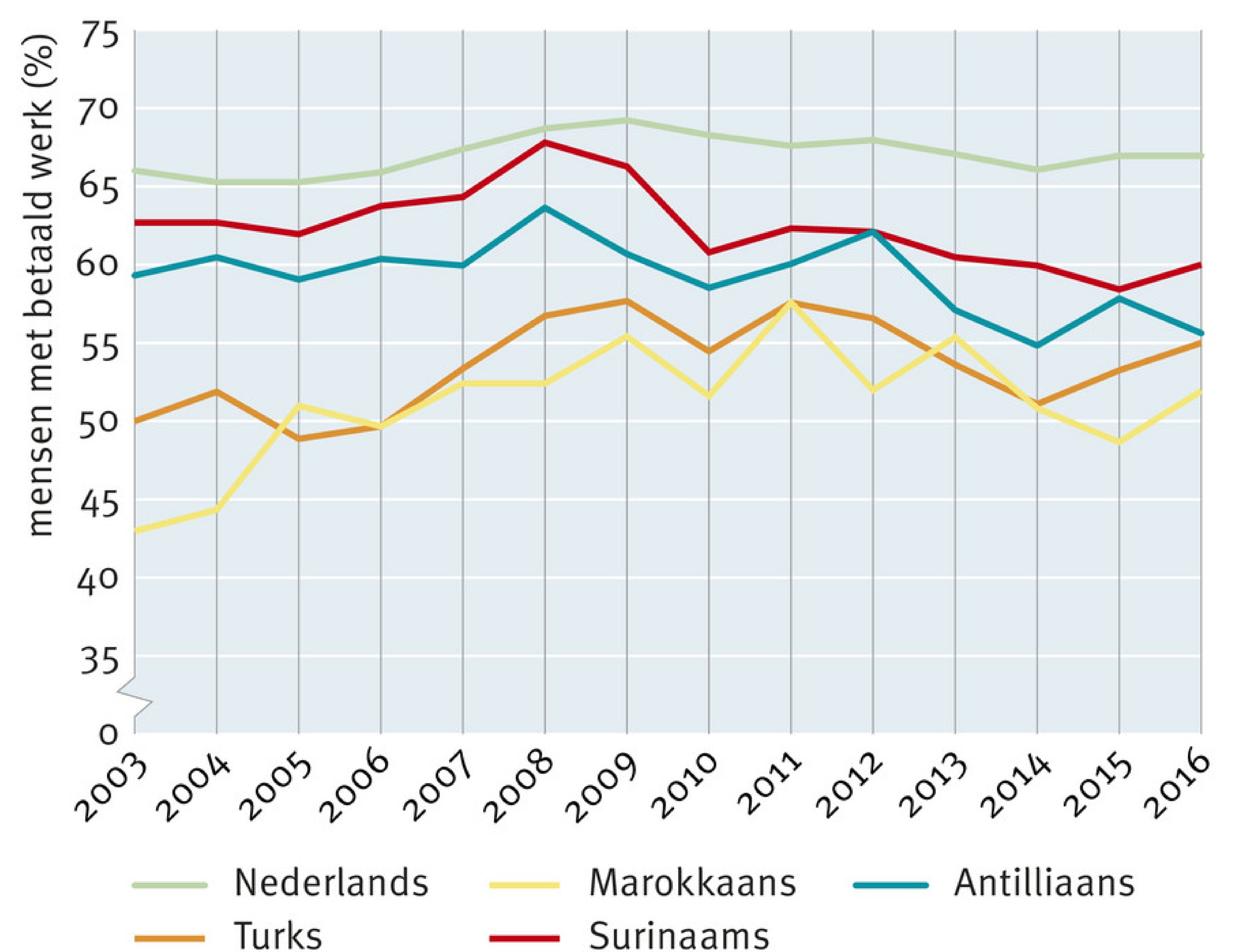
OVERHEIDSBELEID

In de jaren zeventig van de vorige eeuw was de Afrikaanderwijk in Rotterdam een van de eerste wijken in Nederland waar de meerderheid van de bevolking een migratieachtergrond had. Dit leidde tot onvrede bij de oorspronkelijke wijkbewoners. Er braken heftige rellen uit waardoor de gemeente Rotterdam

BRON 2 Percentage personen van niet-westerse afkomst per gemeente (2016).

BRON 3 Percentage van de bevolking met betaald werk naar afkomst (2016).

het **spreidingsbeleid** invoerde. Dat is een aanpak waarbij groepen mensen op een bepaalde manier over de wijken in een stad worden verspreid. Zo mochten bij het toewijzen van huizen in Rotterdam wijken niet meer dan 5% minderheden met een migratieachtergrond hebben. Dit beleid werd, in een iets andere vorm, ook overgenomen door andere steden. Het spreidingsbeleid kwam echter nooit echt goed van de grond. Het maakt namelijk onderscheid op basis van afkomst en dat is discriminatie volgens de grondwet. Toch keert de discussie over de spreiding van minderheden met een migratieachtergrond regelmatig terug.

OPDRACHTEN

1 Naast de dominante Nederlandse cultuur, zijn er allerlei minderheden in Nederland.
- **a** Wat is het verschil tussen een etnische en een culturele minderheid?
- **b** Zijn inwoners van Turkse afkomst in Nederland een etnische of culturele minderheid?

2 Gebruik bron 1.
Nederland is een multicultureel land.
Hoe multicultureel is jouw vriendenkring?

3 Gebruik bron 2.
- **a** Waarom komen de meeste niet-westerse migranten vooral in de Randstad terecht? Twee antwoorden zijn goed.
  - A Omdat daar al familie/kennissen wonen.
  - B Omdat daar goedkope woningen zijn.
  - C Omdat daar het meeste werk is.
  - D Omdat ze daar gewend zijn aan immigranten.
- **b** In welke vier steden wonen de niet-westerse migranten vooral?

4 In de grensstreek van Nederland wonen aardig wat westerse migranten.
Uit welke twee landen zijn deze migranten afkomstig? Leg je antwoord uit.

5
- **a** Kies de juiste woorden.
  etniciteit – integratie – multiculturele samenleving – ruimtelijke segregatie
  Wanneer mensen uit groepen met verschillende gebruiken en gewoonten bij elkaar wonen en werken spreek je van een ...(1)... . De Marokkaanse Nederlanders in de wijk hebben een andere ...(2)... dan de Antilliaanse wijkbewoners. In sommige wijken leven verschillende groepen gescheiden van elkaar en ze mengen niet. Dat noem je ...(3)... . Een nadeel hiervan is dat de ...(4)... dan minder snel verloopt.
- **b** Wat is het tegenovergestelde van segregatie?
  - A discriminatie
  - B emancipatie
  - C immigratie
  - D integratie
- **c** Vaak wordt segregatie als onwenselijk gezien. Toch heeft het ook voordelen.
  Noem twee voordelen van segregatie.

6
- **a** Rotterdam paste een spreidingsbeleid toe voor de Afrikanerbuurt.
  Waarom werd dit spreidingsbeleid toegepast?
- **b** Waarom is het spreidingsbeleid omstreden?
- **c** Toch komt het spreidingsbeleid regelmatig terug op de agenda van gemeenten.
  Waarom is dat?

7 Of immigranten wel of niet snel integreren hangt uiteindelijk af van verschillende factoren.
Welke factor hoort daar niet bij?
- A de mate van de cultuurverschillen
- B de behoefte aan segregatie
- C het hebben van kinderen
- D het overheidsbeleid

8 Gebruik bron 1 en 3.
Turken en Marokkanen zijn de grootste groepen niet-westerse migranten in Nederland. Toch zijn Antillianen en Surinamers beter geïntegreerd.
Geef hiervoor een verklaring.

4 GRENZEN

LEERDOELEN
- Je kent de verschillen tussen soorten grenzen.
- Je kent de relatie tussen natie en staat.
- Je weet welke invloed grenzen hebben op cultuur en identiteit.

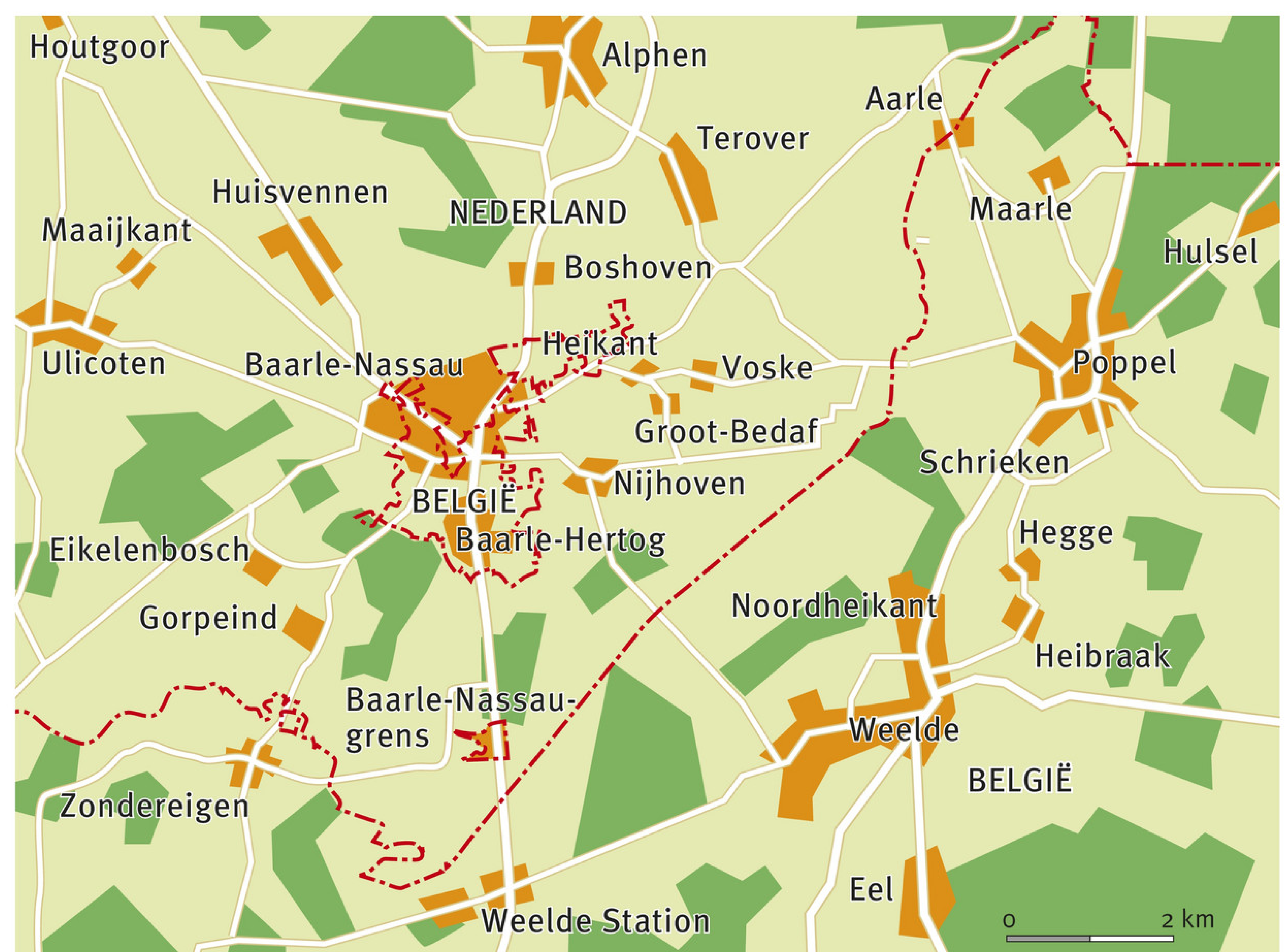
Je hebt veel verschillende soorten grenzen, maar de bekendste zijn de staatsgrenzen: de grenzen tussen landen. Welke invloed hebben deze grenzen op ons?

WAAR LIGT DE GRENS?

Het grondgebied van een land heeft altijd **grenzen**. Ook Nederland heeft een denkbeeldige lijn die aangeeft tot hoe ver ons grondgebied of **territorium** reikt. Hierbij worden ook de **territoriale wateren** gerekend. Dit zijn alle binnenwateren en de Noordzee tot ruim 22 kilometer vanaf de kust. Het grondgebied hoeft geen aaneengesloten gebied te zijn. Soms bevindt een stuk grond van een staat zich in het land van een andere staat. Zo'n gebied dat geheel omringd wordt door het grondgebied van een andere staat noem je een **enclave**. Baarle-Hertog in de Nederlandse provincie Noord-Brabant hoort bijvoorbeeld bij België (bron 1).

SOORTEN GRENZEN

Er zijn twee soorten grenzen. Een **kunstmatige grens** is door de mens bepaald. Rivieren, zeeën of bergen vormen **natuurlijke grenzen**. Die grenzen worden door de natuur bepaald. De Pyreneeën vormen bijvoorbeeld de grens tussen Spanje en Frankrijk.
De landen in Europa hebben onregelmatige vormen. In het verleden is er namelijk veel gevochten tussen volken of landen, omdat ze hun territorium wilden uitbreiden. Anders zijn de landsgrenzen in Afrika. Kolonisten hebben daar ooit het land onderling verdeeld en strakke lijnen getrokken.

- landsgrens
- bebouwing
- natuurgebied
- landbouwgebied
- weg

BRON 1 Grensgebied Nederland-België.

BRON 2 De Schengenlanden in Europa.

Sommige grenzen zijn duidelijker zichtbaar dan andere. Bij een postcodegrens merk je niet dat je een grens over gaat, maar bij het passeren van een landsgrens zie je altijd een bord met de naam van het land dat je binnenkomt.
Nederlandse grenzen zijn open voor inwoners uit een groot aantal landen van Europa en andersom: de Schengenlanden (bron 2). Er is tussen die landen sprake van vrij verkeer van personen en goederen. Personen uit niet-Schengenlanden worden aan de grens gecontroleerd. Voor hen is de Nederlandse grens een gesloten grens.

NATIE EN STAAT

In een **staat** is een regering de baas in het eigen grondgebied. De regering maakt wetten en regels die voor alle inwoners gelden. Een **natie** is een groep mensen die door gemeenschappelijke belangen, ideeën, waarden, normen en taal een eenheid vormt. In een **natiestaat** is een regering de baas op het eigen grondgebied. Deze regering maakt regels en wetten voor de inwoners. In zo'n staat heeft het grootste deel van de inwoners het gevoel dat ze bij elkaar horen door een gemeenschappelijke taal, cultuur of geloof.
In natiestaten is altijd één natie overheersend aanwezig, maar wonen vaak ook minderheden. Zo is in het Verenigd Koninkrijk de Engelse natie overheersend, maar wonen er ook Schotten en Noord-Ieren. Natie en staat vallen niet altijd precies samen.

GRENZEN EN IDENTITEIT

Er is een toenemende mate van economische, politieke en culturele samenhang op wereldschaal. Door deze **globalisering** vervagen grenzen. Er zijn mensen die vinden dat globalisering een gevoel van onveiligheid met zich meebrengt, bijvoorbeeld in een periode dat er minder werkgelegenheid is. Er is niet voor niets weerstand tegen de uitbreiding van de macht van de EU, zoals tegen één Europees leger. Globalisering roept **nationalisme** op: een gemeenschappelijk gevoel dat zich uit in een sterke voorkeur voor eigen land en volk. Het is een roep om bescherming. Bescherming tegen werkloosheid en de eigen cultuur die in een grenzeloze wereld dreigt te vervagen. Grenzen kunnen er dus voor zorgen dat mensen zich thuis voelen in een staat. Ze versterken de nationale en culturele identiteit van een volk.

OPDRACHTEN

1 **a** Waarom zijn er grenzen?
b Waardoor zijn de landsgrenzen in Europa vaak veranderd?
c Wat wordt bedoeld met territoriale wateren?

2 Bekijk bron 1.
a Welk type grens zie je op de kaart?
b Is elke landsgrens ook een provinciegrens?

3 **a** Wat is een enclave?
A Een land waarvan de grens niet duidelijk is.
B Een land waarvan de grenzen zichtbaar zijn.
C Een stuk land dat alleen door water wordt omringd.
D Een stuk land dat op het grondgebied van een buurland ligt.
b Welk immaterieel cultuurkenmerk kan in de enclave Baarle-Hertog anders zijn dan in het omringende territorium?

4 Welk twee grenzen zijn onzichtbare grenzen?
A een landsgrens
B een natuurlijke grens
C een postcodegrens
D een taalgrens

5 Gebruik bron 2.
Een Nederlander die naar Polen reist, hoeft aan de grens geen paspoort te laten zien. Als hij naar Ierland gaat, wordt zijn paspoort wel aan de grens gecontroleerd.
Waarom is dat?

6 **a** Kies het juiste woord.
1 Nederland is *een* / *geen* staat.
2 Nederland is *een* / *geen* natie.
3 Nederland is *een* / *geen* natiestaat.
b 'Ik ben een echte Amsterdammer.'
Wat zegt dit over de identiteit van deze inwoner?
c In Nederland is de Nederlandse cultuur de dominante cultuur. Daarnaast komen er ook culturele minderheden voor.
Wat zijn twee oorzaken voor het voorkomen van culturele minderheden?

7 **a** Wat is nationalisme?
b Versterken grenzen nationalisme of juist niet? Leg je antwoord uit.

8 Welk gevolg zal het verdwijnen van alle grenzen binnen de EU hebben voor de verschillende culturen in Europa?

PRAKTIJK

5 ONDERZOEK: CULTUREN IN DE WIJK

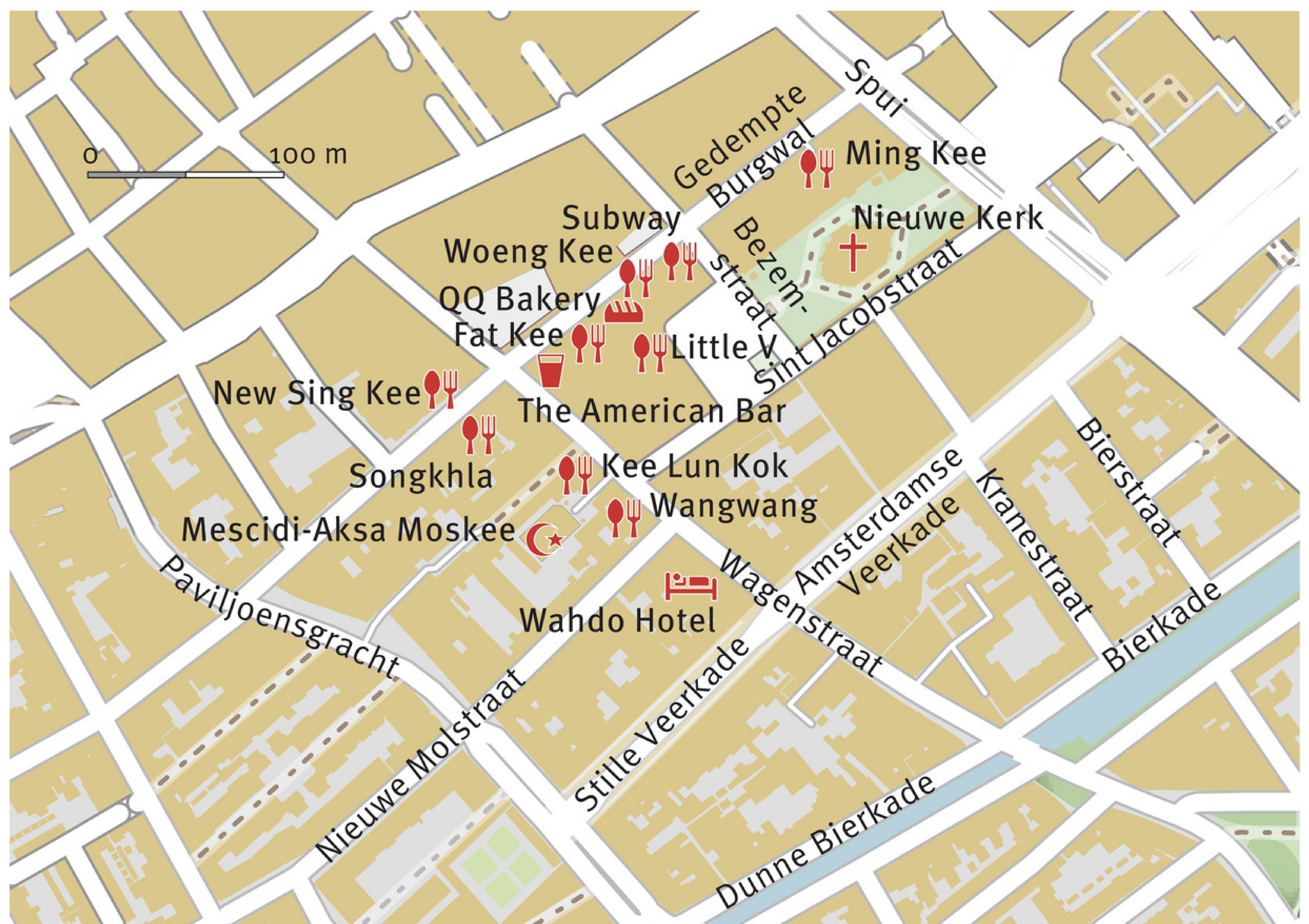
LEERDOEL

– Je kunt onderzoek doen naar de verschillende culturen in je wijk.

Eet jij weleens roti, babi pangang of döner kebab? Dit zijn gerechten die immigranten hebben meegenomen naar Nederland. Zo zijn er in het straatbeeld nog meer dingen te zien waaraan je een multiculturele samenleving herkent. Hoe multicultureel is jouw wijk eigenlijk?

BRON 1 Straatvoetbaltoernooi in Amsterdam.

BRON 2 Plattegrond met voorzieningen in Chinatown, Den Haag.

OPDRACHTEN

Voorbereiding

1 **a** Je doet met een groepje van twee, drie of maximaal vier klasgenoten onderzoek naar de verschillende culturen in een wijk.
Wie zitten er in jouw groepje?

b Noteer de naam van de wijk die jullie gaan onderzoeken.

c Zoek een digitale kaart of plattegrond van de wijk met de voorzieningen (bijvoorbeeld in Google Maps). Maak eventueel een uitsnede en trek een kader om de buitengrenzen van jullie wijk.

d Zorg voor een mobiele telefoon waarmee je foto's kunt maken van de wijk.

Informatie verzamelen

2 **a** Zoek op internet (CBS-statistieken, statistieken van de gemeente) informatie over jullie wijk.
Zijn er gegevens over de samenstelling van de bevolking naar afkomst? Print of sla de informatie op die jullie gevonden hebben.

b Bekijk de gegevens die je gevonden hebt.
Schrijf alvast kernachtig uit wat jullie te weten zijn gekomen over de bevolkingssamenstelling van je wijk. Schrijf ook op wat jullie gevonden hebben over de culturen in de wijk.

3 **a** Bekijk bron 1 en 2.
Waaraan zou je in de wijk kunnen zien of er verschillende culturen wonen?

b Zoek van jullie wijk het winkelcentrum op.
Wandel er met je groepje een keer doorheen en noteer welke materiële cultuurelementen jullie tegenkomen. Denk aan horeca en winkels.

4 **a** Welke nationaliteiten zien jullie in de wijk en waaraan herkennen jullie die?

b Maak foto's van voorzieningen of gebouwen in jouw onderzoeksgebied waaraan je kunt zien welke culturen er zoal voorkomen (kan ook de Nederlandse cultuur zijn).

5 Ga in gesprek met enkele bewoners(groepen) en probeer te achterhalen hoe zij de wijk ervaren.
Stel van tevoren de vragen op en verdeel de taken (wie vraagt, wie schrijft?). Houd het kort!
Mogelijke vragen zijn:
- Van welke voorzieningen in de wijk maakt u zoal gebruik?
- Wat vindt u positief aan de wijk? Waarom bevalt het u om in deze wijk te wonen?
- Welke plekken zijn karakteristiek voor de wijk? (Maak hier foto's van.)
- Hoe zou u de wijk in één zin omschrijven?
- Hoe is de wijk voor jongeren?
- Zou u iets willen veranderen aan de wijk? Zo ja, wat dan?

Informatie verwerken

6 Vat de gesprekken samen en haal er de belangrijkste punten uit.
Kunnen jullie uit de gesprekken opmaken of de wijk multicultureel is of juist niet? Leg uit waarom.

7 Gebruik de gevonden informatie/cijfers, de foto's en de gesprekken uit je wijkanalyse voor het maken van een digitale informatiefolder over jouw wijk.
- Welke groepen/culturen heb je in je wijk gevonden?
- Welke voorzieningen zijn er voor deze groepen?
- Verwerk eventueel quotes van personen die je hebt ondervraagd in je folder.
- Neem ook een kaart op in je folder. Geef daarop aan waar de verschillende culturele voorzieningen te vinden zijn. Neem als voorbeeld bron 2.

Afronding

8 **a** Je docent geeft aan hoe jullie je informatiefolder over jullie wijk aan de klas presenteren.

b Noteer de belangrijkste tips en tops uit de nabespreking. Je kunt ze gebruiken bij je volgende onderzoek.

6 HEEFT DE AMERIKANISERING HAAR BESTE TIJD GEHAD?

LEERDOELEN

- Je begrijpt hoe de Amerikaanse cultuur zich wereldwijd heeft kunnen verspreiden.
- Je begrijpt waarom de verspreiding van Amerikaanse cultuur tot tegenbewegingen leidt.

BRON 1 De Amerikaanse fastfoodketen McDonald's in een oude stadswijk van Dali, China.

Beyoncé, wie kent haar niet? Deze Amerikaanse zangeres treedt in de hele wereld op en haar muziek is tot in de verste uithoeken bekend. Dat geldt ook voor veel andere Amerikaanse muziek, kledingmerken en fastfoodrestaurants. De Amerikaanse cultuur is booming. Of toch niet?

WERELDWIJDE INVLOED

Culturen ontstaan, ontwikkelen zich en veranderen. Door de huidige globalisering veranderen culturen sneller dan ooit tevoren. Door reizen en internet komen veel mensen van verschillende culturen met elkaar in contact en worden cultuurelementen en cultuuruitingen overgenomen. Culturen beïnvloeden elkaar, maar dat gaat niet gelijk op. Een dominante cultuur beïnvloedt de andere culturen het meest. Omdat de Verenigde Staten het machtigste westerse land zijn, is de Amerikaanse cultuur wereldwijd het meest dominant. Amerikaanse films, spijkerbroeken, McDonald's (bron 1) en Halloween zijn enkele van de vele elementen uit de Amerikaanse cultuur die door andere landen gretig zijn overgenomen.
Amerikanen zijn niet de enigen die zo'n grote invloed hebben. Zo kom je Japanse cartoons, games (bron 2) en sushi ook wereldwijd tegen. Alleen is de invloed van de Japanners minder groot dan die van de Amerikanen.

SUPERMACHT EN VRIJHEID

De VS zijn politiek en economisch gezien niet altijd de meest dominante natie ter wereld geweest. Tot in de twintigste eeuw was het Britse koninkrijk de bepalende supermacht. Maar na de twee wereldoorlogen werden zowel de VS als de Sovjet-Unie de nieuwe supermachten. De Sovjet-Unie viel echter vanaf het begin van de jaren negentig uiteen. De VS werden hierdoor meer dan ooit het machtigste land ter wereld.
De bewondering voor dit land komt vaak voort uit het feit dat veel mensen de VS als het land van de vrijheid zien. De VS streven vrijheid voor en gelijkheid van alle mensen na, de American Dream: iedereen die bereid is hard te werken kan de top bereiken. Het verhaal van een krantenjongen die eindigt als directeur van een grote krant is illustratief voor deze American Dream.

TEGENBEWEGINGEN

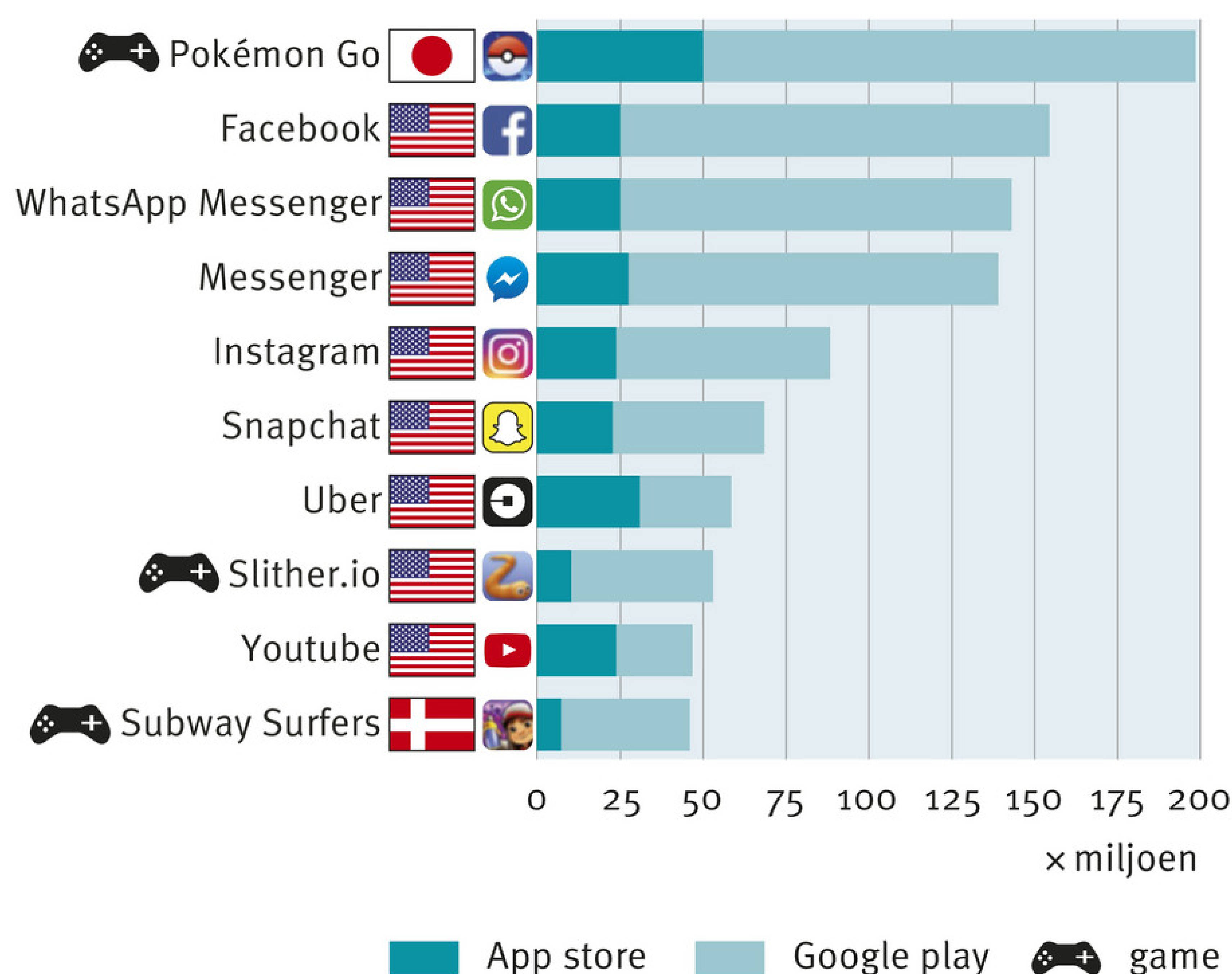
De Amerikaanse cultuur wordt niet overal omarmd. Door de militaire aanvallen, de economische boycotten (uitsluitingen, zoals een verbod op de handel) en politieke bemoeienissen van de VS in andere landen, ontstaan er anti-Amerikaanse gevoelens. In landen als Syrië, Afghanistan en Noord-Korea zijn de VS niet geliefd.
Ook zijn er landen en internationale bewegingen die bang zijn dat de eigen cultuur verdwijnt onder druk van de Amerikaanse cultuur. Ze vrezen dat herkenbare elementen van de eigen cultuur verloren gaan en dat er een wereldcultuur ontstaat, die voornamelijk Amerikaanse elementen bevat. Het antiglobalisme is een internationale beweging die zich tegen de globalisering verzet. Maar er zijn ook nationale initiatieven. Zo heeft Venezuela in 2005 een wet aangenomen waarin bepaald werd dat de helft van alle muziek op de radio en tv-programma's Venezolaans moest zijn. En in Frankrijk, een land waar van oudsher het anti-Amerikanisme sterk leeft, heeft de overheid verboden tv-programma's te laten verwijzen naar Facebook en Twitter.

EIGEN VOLK EERST

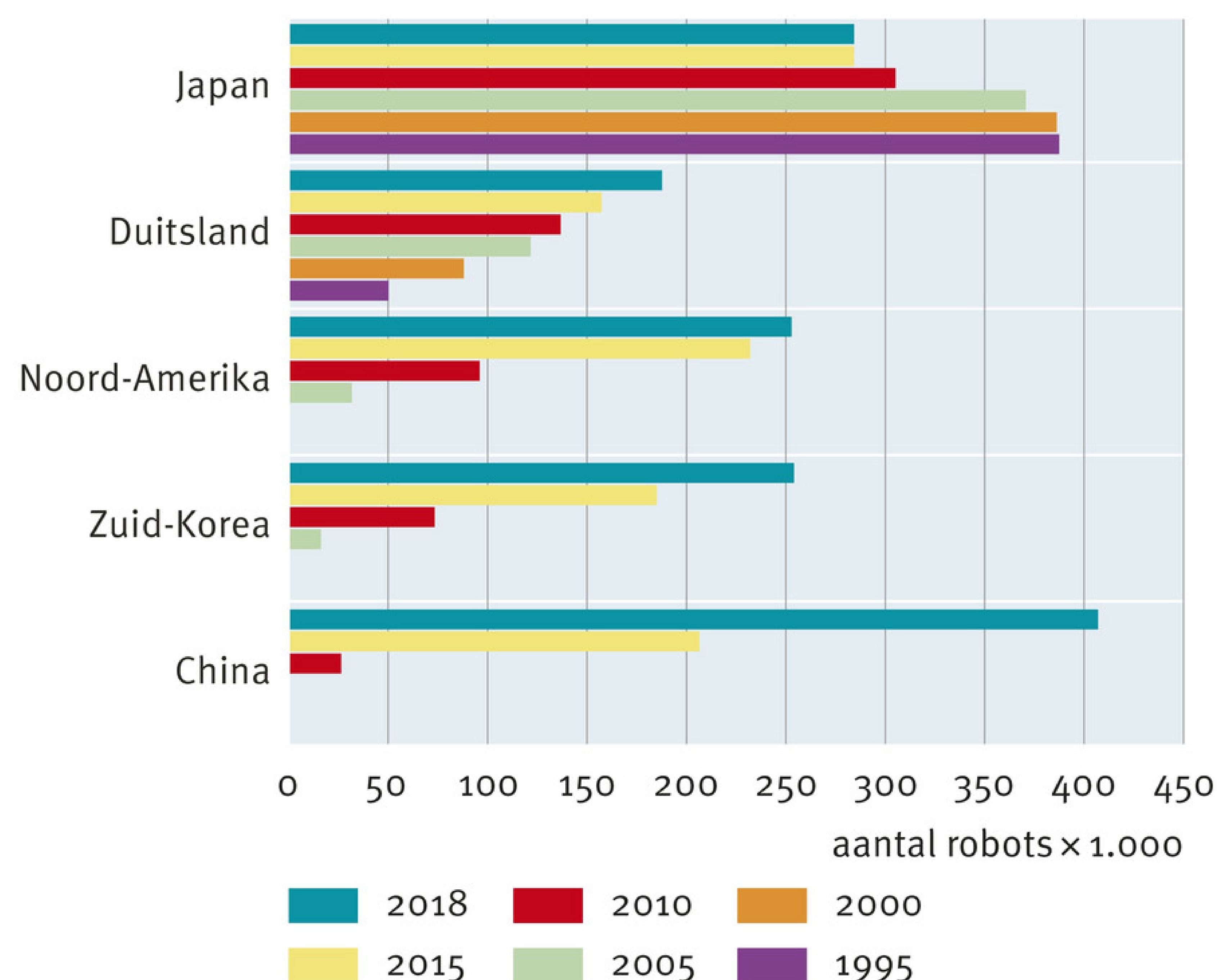
Op veel plaatsen in de wereld is er hernieuwde aandacht voor nationalisme. Globalisering domineert de wereldhandel al tientallen jaren, maar niet iedereen profiteert evenveel van de open grenzen voor personen, goederen en informatie. Slechts een kleine bovenlaag wordt er rijker van. Veel multinationals hebben bijvoorbeeld een omzet die groter is dan het bnp van een klein land.
Dan is er ook nog de Europese Unie met regels en wetten voor al haar lidstaten. Bedrijven verhuizen, banen verdwijnen en mensen zijn bang dat migranten hun werk overnemen. Naast economische migranten, is er weer een vluchtelingenstroom uit conflictgebieden op gang gekomen. En dan is er ook nog de dreiging van terrorisme.
De gewone burger voelt zich benadeeld en wil het heft weer in eigen hand nemen. Om deze redenen bloeit in Europa, maar ook in Amerika en de rest van de wereld het nationalisme weer op. Uitgangspunt: 'eigen volk eerst'.

CHINA ALS NIEUWE WERELDMACHT?

Op zeker zeventig scholen voor voortgezet onderwijs in Nederland wordt Chinees als vak gegeven. Sinds 2017 kunnen vwo'ers er examen in doen. Steeds meer scholen spelen in op de groeiende vraag naar kennis over de Chinese taal en cultuur op onze arbeidsmarkt. De opkomst van de Chinese industrie gaat namelijk razendsnel (bron 3). Rond 1950 bedroeg China's aandeel in de wereldbevolking 29%, maar was het aandeel in de wereldeconomie slechts 5%. Bij de Verenigde Staten was dat precies andersom: 8% van de wereldbevolking bepaalde 28% van de wereldeconomie. Inmiddels ligt de verhouding anders. Het Chinese bnp bedraagt al 60% van het bnp van de VS. Als China in dit tempo door blijft groeien, neemt het over vijftien jaar de economische wereldmacht van Amerika over. Zal dit leiden tot de 'verchinesering' van de wereld?

BRON 2 Top 10 van wereldwijd meest gedownloade apps via App Store en Google Play (2016).

BRON 3 Grootste gebruikers van robots in de industrie.

OPDRACHTEN

1 **a** Leg in je eigen woorden uit wat amerikanisering inhoudt.
b Bekijk bron 1.
Noem drie voorbeelden van amerikanisering in jouw omgeving.
c Door de amerikanisering verandert de inrichting van grote steden in de hele wereld, maar ook gewoonten en gebruiken worden in veel landen steeds meer Amerikaans.
Wat vind jij van de steeds verdergaande amerikanisering? Motiveer je antwoord.

2 **a** Surinaamse en Marokkaanse cultuurelementen zie je vooral in de grote steden, terwijl je de Amerikaanse cultuurelementen in heel Nederland vindt.
Hoe komt dat denk je?
b Gebruik bron 2.
Het wereldwijde gebruik van Amerikaanse games en apps is enorm groot.
Wat is opmerkelijk in deze top 10-lijst met meest gedownloade apps?

3 Waarom spreekt de Amerikaanse cultuur wereldwijd vooral jonge mensen aan?
A De Amerikaanse cultuur staat voor veel geld verdienen.
B De Amerikaanse cultuur staat voor vrijheid en gelijkheid.
C De VS lopen voor op het gebied van fastfood.
D De VS weten goed wat jonge mensen leuk vinden.

4 Bekijk bron 1.
a Hoe zie je dat deze McDonald's in China staat? Noem drie punten waaraan je dat ziet.
b Waaraan zie je dat McDonald's zich aanpast aan de lokale cultuur?
c Waarom past McDonald's zich aan lokale culturen aan?

5 **a** De Amerikaanse cultuur wordt niet overal omarmd. Zet de woorden op de juiste plek.
politieke bemoeienis – economische boycot – militaire aanvallen
Landen in het Midden-Oosten, zoals Irak en Syrië, zijn anti-Amerikaans vanwege de ...(1)... . Een land als Cuba is vanwege de ...(2)... door Amerika anti-Amerikaans. En een land als Noord-Korea houdt vanwege de ...(3)... alles wat met Amerika te maken heeft ver buiten de deur.
b Waarom maken landen als Venezuela wetten die bepalen hoeveel muziek uit andere landen er gedraaid mag worden?
c Waarom heeft de Franse regering verboden om bij tv-programma's te verwijzen naar Facebook en Twitter?
d Geef een verklaring van de houding van de Fransen tegenover de Amerikanen.

6 Kies in elke zin het juiste woord.
1 Niet iedereen profiteert van *open* / *gesloten* grenzen.
2 Slechts een kleine *onderlaag* / *bovenlaag* profiteert van globalisering.
3 Veel mensen zijn bang dat *migranten* / *Amerikanen* hun werk overnemen.
4 Velen willen *aandacht voor de eigen economie* / *bij de wereldeconomie horen*.
5 Door de open grenzen is het nationalisme *verdwenen* / *weer terug*.

7 **a** Gebruik bron 3.
Wat kun je uit deze bron opmaken over het gebruik van robots in fabrieken in Japan, Noord-Amerika en China als je deze landen vergelijkt?
b Veel buitenlandse bedrijven investeren niet alleen in China, maar China investeert ook veel in het buitenland.
Denk je dat China over twintig jaar de positie van belangrijkste wereldmacht van de VS heeft overgenomen? Motiveer je antwoord.

7 CULTUURGEBIEDEN

LEERDOELEN

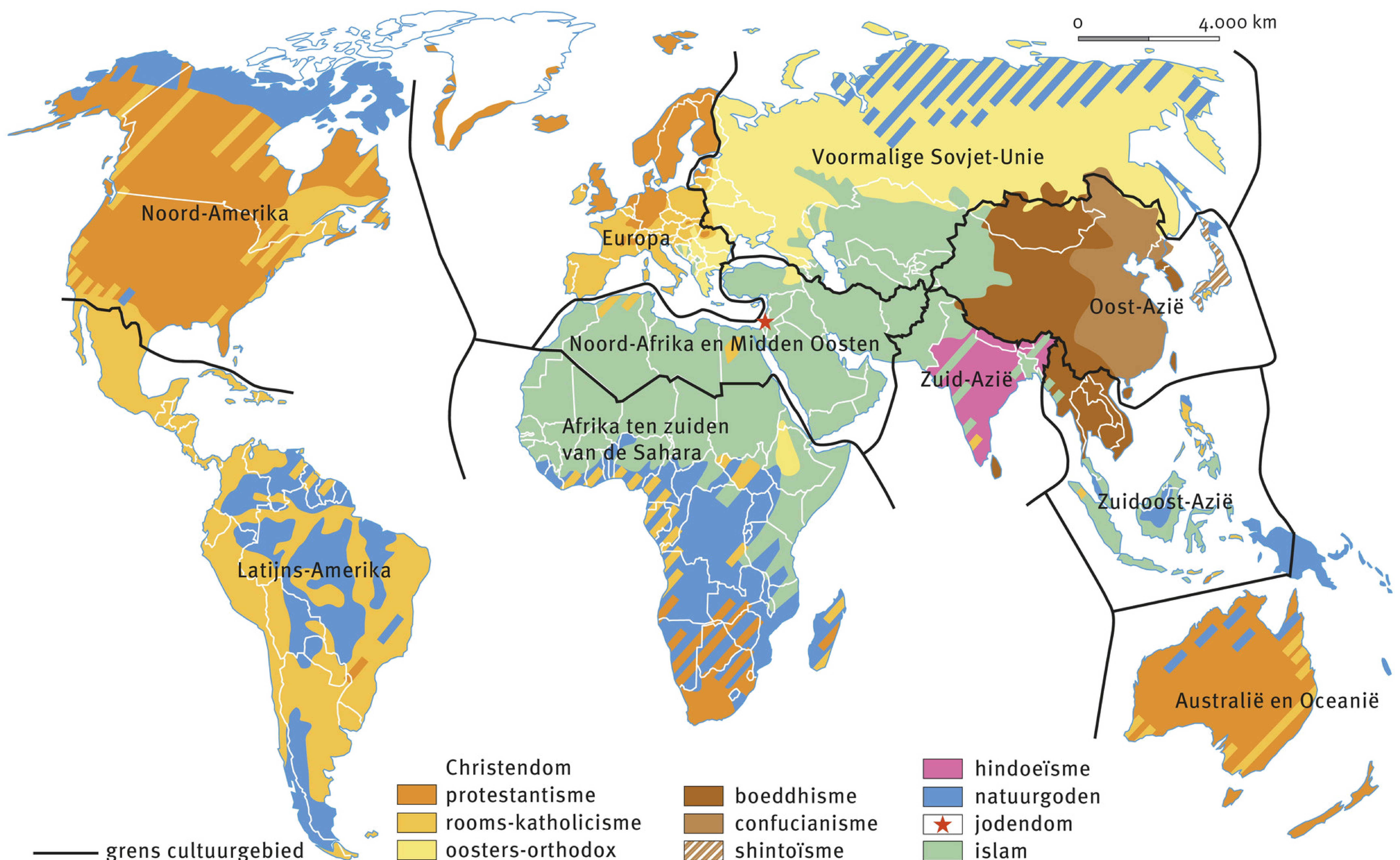
- Je kent de belangrijkste cultuurgebieden op aarde.
- Je kent de belangrijkste kenmerken van de mondiale cultuurgebieden.
- Je begrijpt hoe cultuurgebieden veranderen.

Er bestaan duizenden verschillende culturen. Toch lijken veel culturen op elkaar en daarom zijn er cultuurgebieden. Welke cultuurgebieden zijn er en op basis waarvan wordt deze mondiale indeling gemaakt?

INDELING IN CULTUURGEBIEDEN

Hoewel er veel verschillen zijn tussen landen en culturen, zijn er ook veel overeenkomsten. Zo is het verschil tussen Nederland en België minder groot dan tussen Nederland en India of Brazilië. De VS hebben weer meer gemeen met Canada dan met Nigeria. China en Japan hebben ook veel van elkaar weg. Landen die een aantal overeenkomstige cultuurelementen hebben, vormen samen een **cultuurgebied**. Vaak hebben deze landen ook een gemeenschappelijke geschiedenis.

De wereld is op basis hiervan in te delen in cultuurgebieden (bron 1). Een voorbeeld van een cultuurgebied is Latijns-Amerika. Daarbij behoren Midden- en Zuid-Amerika. China en Japan behoren samen tot het cultuurgebied Oost-Azië.

BRON 1 Cultuurgebieden en godsdiensten in de wereld.

KENMERKEN CULTUURGEBIEDEN

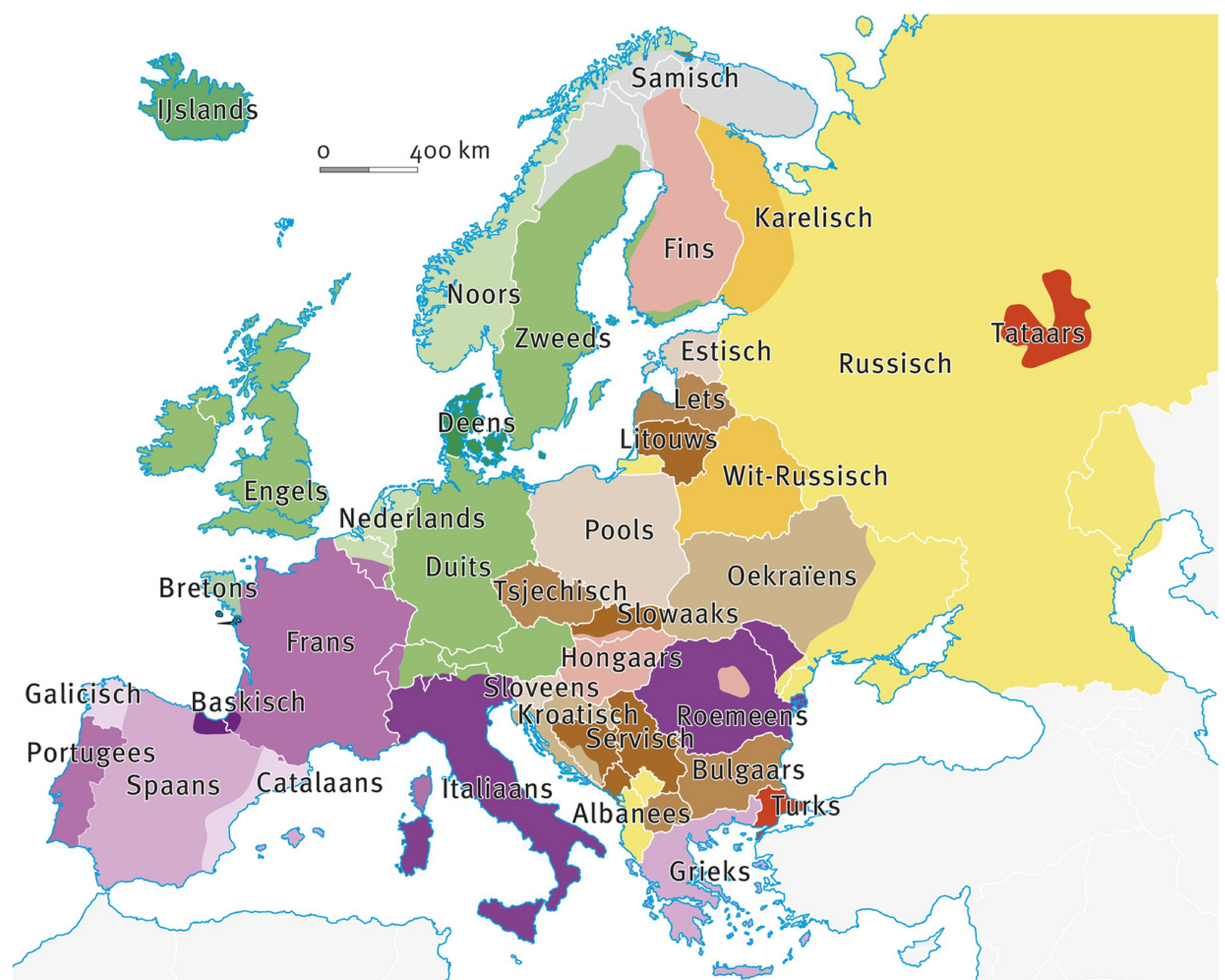
Twee belangrijke kenmerken die worden gebruikt om de wereld in te delen in cultuurgebieden zijn religie en taal. Maar ook kenmerken als de positie van de vrouw in de samenleving en of er een vorm van democratie of persvrijheid is, kunnen worden gebruikt. Hoeveel cultuurkenmerken worden gebruikt om een cultuurgebied af te bakenen, is verschillend. Soms worden meerdere kenmerken gebruikt, in sommige gevallen maar één, zoals religie. Maar één kenmerk is niet altijd genoeg. Steeds meer mensen op de wereld spreken Engels, maar ze delen niet dezelfde cultuur omdat de Engelse taal het enige is dat ze gemeenschappelijk hebben.

ONDANKS VERSCHILLEN TOCH EENHEID

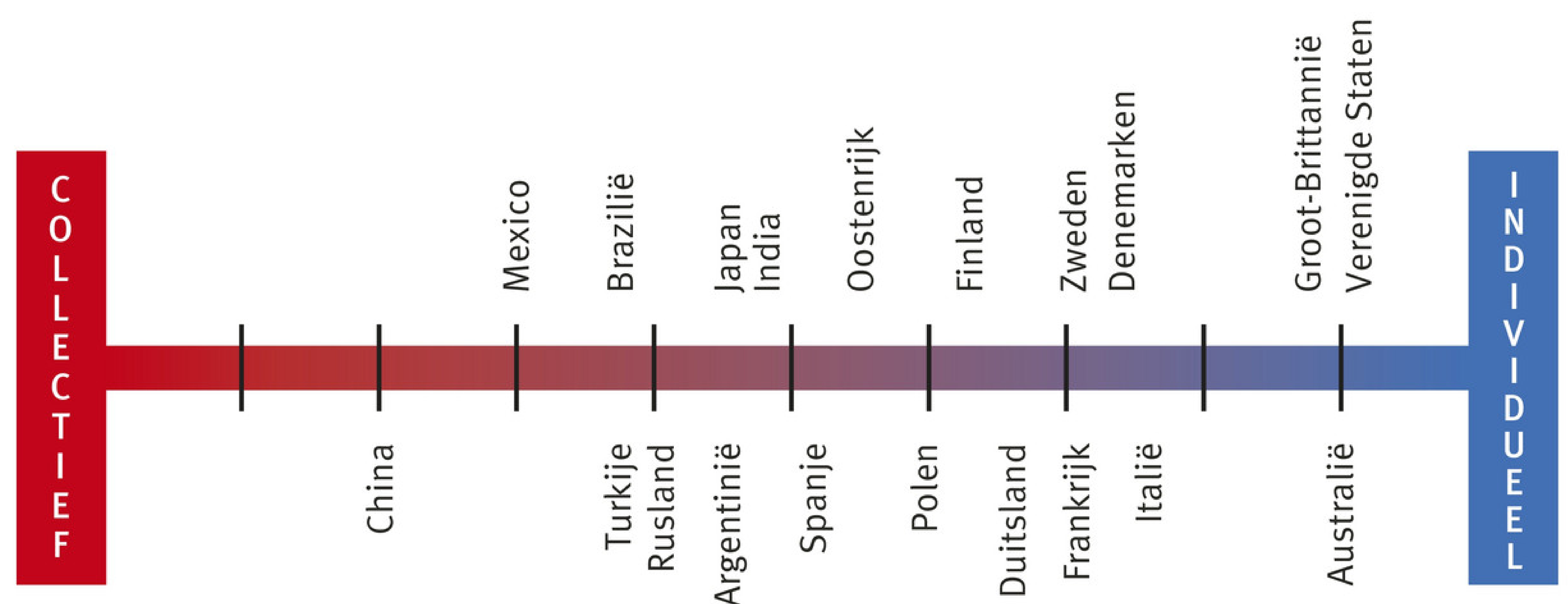
De landen binnen het cultuurgebied Noord-Amerika en binnen Latijns-Amerika vormen duidelijk een eenheid. Zo is de voertaal in Noord-Amerika overwegend Engels en is de dominante godsdienst christelijk. Voor de landen in Latijns-Amerika is dat Spaans/Portugees en christelijk.

Binnen Afrikaanse, Aziatische en Europese landen zijn daarentegen nogal wat verschillen. Kleine verschillen, zoals de manier van groeten of eetgewoonten, maar ook grote verschillen, zoals de verscheidenheid in godsdienst en de grote hoeveelheid talen.

In Europa worden zoveel verschillende talen gesproken (bron 2), dat je je kunt afvragen of het eigenlijk wel één cultuurgebied is. Maar de culturele eenheid van Europa steunt op een gemeenschappelijke geschiedenis. Zo is vanaf de middeleeuwen de culturele eenheid gegroeid door de verspreiding van het christendom.

BRON 2 Talen in Europa.

BRON 3 Indeling van landen op basis van cultuurwaarde: individueel of collectief.

DE WESTERSE WERELD

De wereld wordt doorgaans niet in tien cultuurgebieden ingedeeld, maar in acht. Noord-Amerika, Europa en Oceanië worden namelijk samen gerekend tot de **westerse wereld**. Naast het christendom als dominante godsdienst, is het belang dat wordt gehecht aan democratie kenmerkend voor het westerse cultuurgebied. Andere kenmerken zijn vrijheid van meningsuiting, gelijkheid en individualisme. Sommige culturen hechten er veel waarde aan dat iedere persoon eigen rechten heeft, die belangrijker zijn dan de rechten van de groep (het collectief). In andere culturen is het collectief juist belangrijker (bron 3).

Een cultuur past zich continu aan veranderende omstandigheden aan. De hedendaagse westerse cultuur zou voor een Europeaan die honderd jaar geleden leefde heel vreemd zijn. Vroeger was kolonisatie een belangrijke oorzaak van culturele veranderingen. Tegenwoordig zorgen migratie, handel en massamedia ervoor dat culturen veranderen en de grenzen tussen cultuurgebieden vervagen.

OPDRACHTEN

1 **a** Gebruik bron 1 en eventueel de atlas.
Bij welk cultuurgebied horen Turkije, Egypte en Tunesië?
A Afrika ten zuiden van de Sahara
B Noord-Afrika en het Midden-Oosten
C Oost-Azië
D Zuidoost-Azië
b Op basis van welk cultuurelement is dit cultuurgebied afgebakend?

2 **a** Op basis van welke kenmerken zijn cultuurgebieden van elkaar te onderscheiden?
A economische kenmerken
B immateriële kenmerken
C materiële kenmerken
D natuurlijke kenmerken
b Gebruik bron 1.
Stel dat de cultuurgebieden alleen op basis van godsdienst worden ingedeeld.
Hoeveel cultuurgebieden zijn er dan in de wereld?

3 Gebruik bron 1.
a Bedenk waarom migranten die vanuit Canada en Groot-Brittannië naar de VS migreren waarschijnlijk minder aanpassingsproblemen hebben dan migranten uit de voormalige Sovjet-Unie.
b Noord-Amerika, Europa en Oceanië vormen samen de westerse wereld. Waarom hoort Zuid-Afrika niet bij deze wereld, denk je?

4 Gebruik bron 1.
Langs de grenzen van de meeste cultuurgebieden komen meerdere godsdiensten voor.
Geef hiervoor een verklaring.

5 Gebruik bron 1 en 2.
a De verschillen tussen landen in het cultuurgebied Noord-Amerika zijn ongeveer *net zo groot als* / *groter dan* de verschillen in het cultuurgebied Australië en Oceanië.
Binnen het Afrikaanse cultuurgebied beneden de Sahara en in de Aziatische cultuurgebieden zijn er *veel* / *weinig* verschillende talen en godsdiensten.
In Europa zijn er *veel* / *weinig* talen, maar zijn er *veel* / *weinig* verschillende godsdiensten.
b Waarom worden de landen in Europa samen in één cultuurgebied ingedeeld, ondanks de verschillen tussen de landen?
c In bron 1 loopt de grens van de cultuurgebieden Europa en voormalige Sovjet-Unie niet over de Ural (de grens die Europa en Azië scheidt), maar meer naar het westen.
Waarom is de grens van de cultuurgebieden niet gelijk aan de grens tussen Europa en Azië?

6 Gebruik bron 3.
a Bij welk land zou je Nederland plaatsen? Leg je antwoord uit.
b Gebruik eventueel de atlas.
Welk cultuurgebied is het minst individualistisch?
A Latijns-Amerika
B Oost-Azië
C Zuid-Azië
D Noord-Amerika
c Waarom is de positie van Spanje opmerkelijk?

7 Gebruik bron 1.
Zijn de uitspraken waar?
I In landen waar het christendom dominant is, wordt Engels gesproken.
II Landen waar het christendom dominant is, horen bij de westerse wereld.
A Uitspraak I is waar.
B Uitspraak II is waar.
C Uitspraak I en II zijn waar.
D Uitspraak I en II zijn niet waar.

8 Zet de juiste woorden op de juiste plek. Je houdt drie woorden over.
cultuur – godsdienst – grenzen – immigreren – migreren – talen – veranderen – vervagen
Steeds meer mensen …(1)… van het ene cultuurgebied naar het andere en nemen daarbij hun eigen …(2)… mee. Hierdoor …(3)… cultuurgebieden voortdurend en kunnen de …(4)… tussen cultuurgebieden langzaam …(5)… .

8 IDENTITEIT EN CONFLICTEN

LEERDOELEN
- Je begrijpt de relatie tussen identiteit en territoriale conflicten.
- Je kent de mogelijke gevolgen van territoriale conflicten.
- Je begrijpt hoe het streven naar onafhankelijkheid tot conflicten kan leiden.

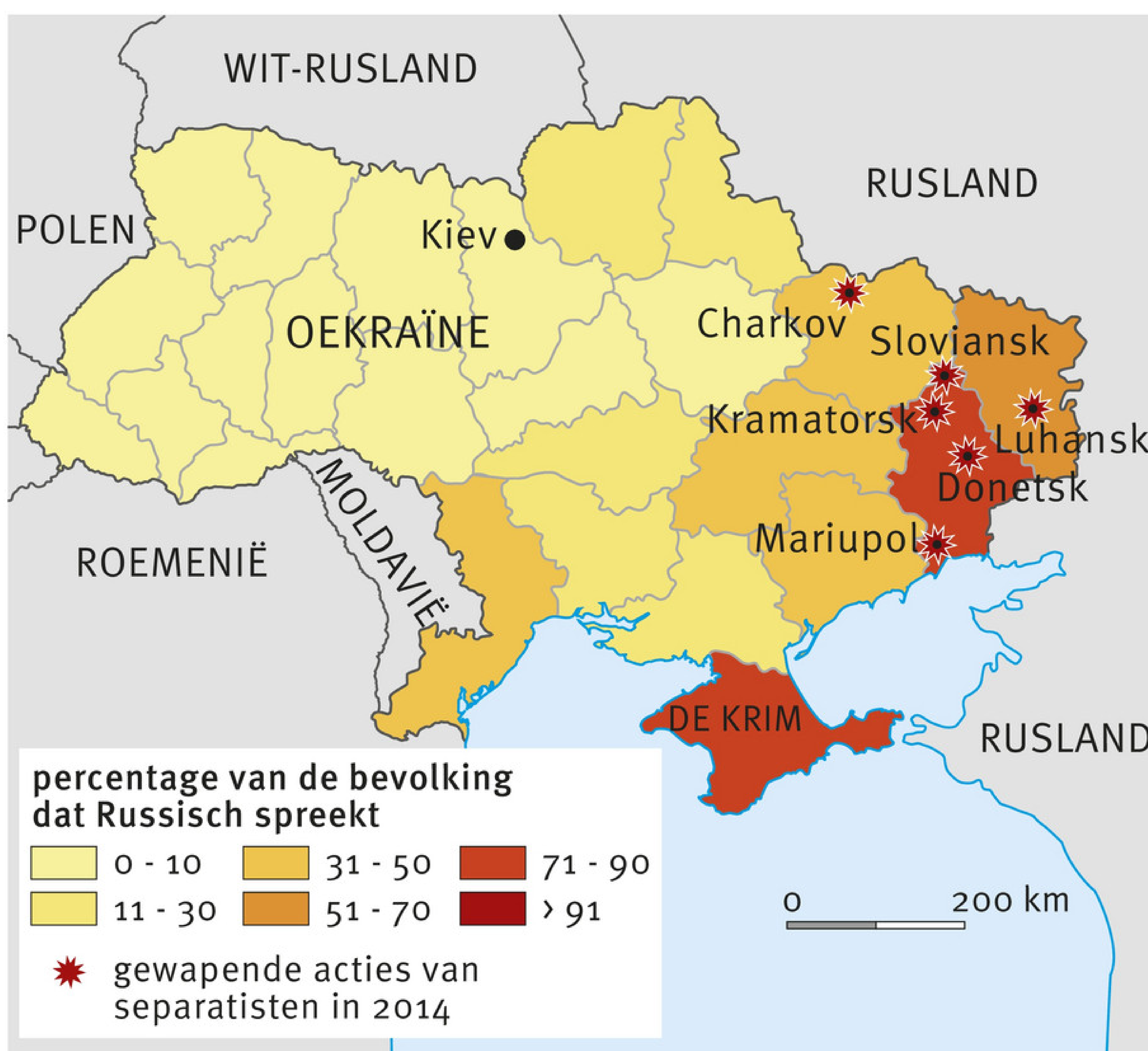
Er zijn bevolkingsgroepen die zich niet echt verbonden voelen met het land waarin ze wonen. Vaak hebben deze groepen een heel duidelijke eigen identiteit. Hoe komt dat? En wat is het gevolg?

ONAFHANKELIJKHEIDSSTREVEN

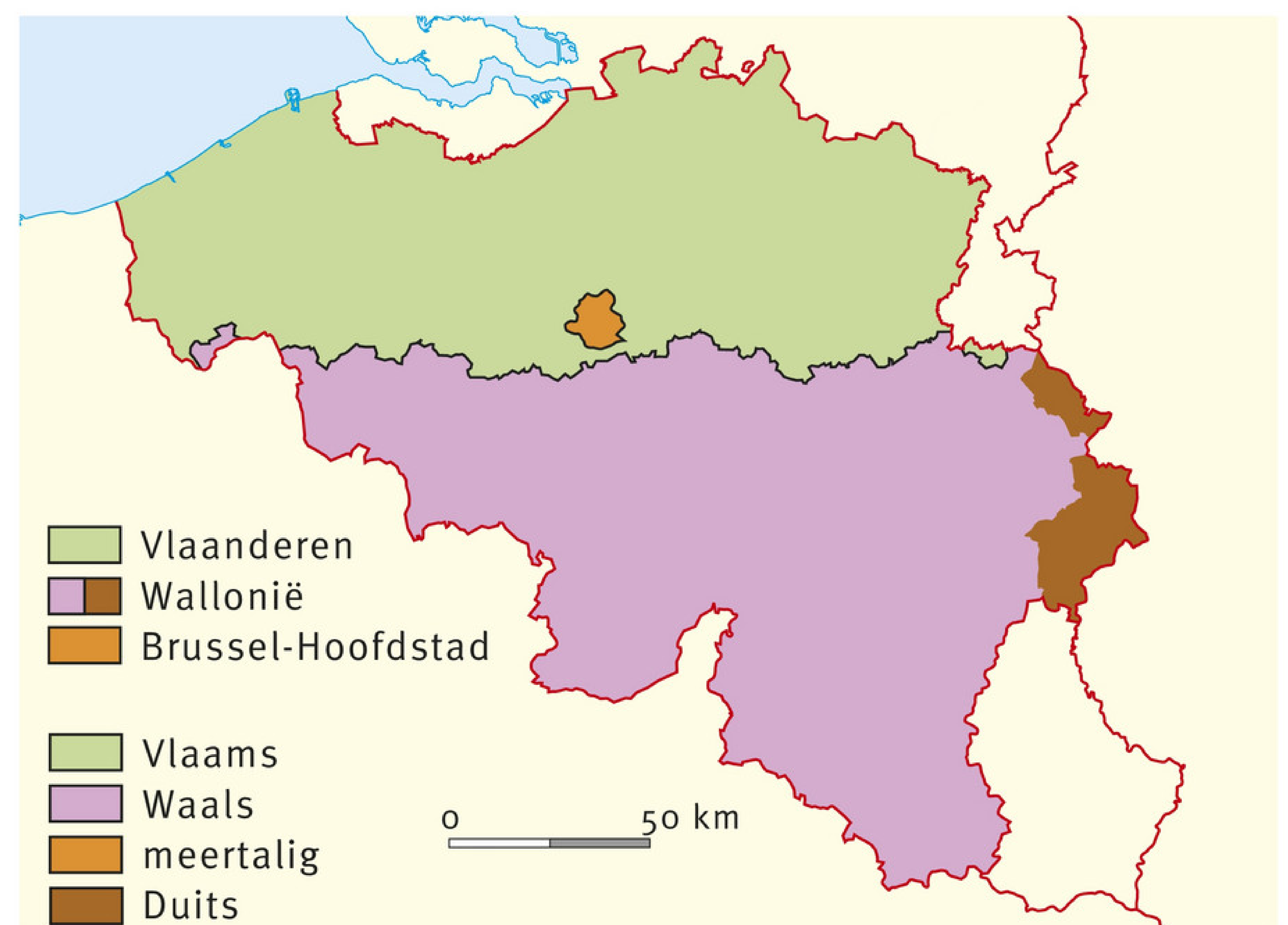
Sommige bevolkingsgroepen met een eigen identiteit binnen hun land streven naar onafhankelijkheid of naar aansluiting bij een ander land. Deze groepen willen het door hen bewoonde gebied dus losmaken van het land waarin ze nu wonen. Dit wordt ook wel **separatisme** genoemd. De bevolkingsgroepen die dat willen, voelen zich kennelijk niet sterk genoeg verbonden met de dominante cultuur in hun land, zoals in de Oekraïne (bron 1). In West-Europa gaat het bijvoorbeeld om de Catalanen, Basken en Galiciërs in Spanje, de Schotten in het Verenigd Koninkrijk en de Vlamingen in België (bron 2). Het zijn bevolkingsgroepen die vaak een eigen geschiedenis hebben. De identiteit van deze bevolkingsgroepen in hun eigen regio is daardoor sterk. Hier zijn dan ook afscheidingsbewegingen actief die zelfstandigheid willen.

SEPARATISME HEEFT EEN POLITIEKE DIMENSIE

Onenigheid over het bezit en/of bestuur van een gebied dat grenst aan twee of meer landen noem je een **territoriaal conflict**. Dergelijke gebiedstwisten houden meestal verband met (verschillen in) cultuur, religie en etnisch nationalisme (bron 3). Een kleine bevolkingsgroep met een eigen culturele afkomst wil niet meer wonen in een land met een andere dominante cultuur. Bij zo'n territoriaal conflict gaat het ook vaak over grondstoffen, vruchtbare grond of olie- en gasvoorraden.

BRON 1 De conflictgebieden in Oost-Oekraïne.

BRON 2 Voertalen in België.

Politieke partijen of organisaties wakkeren het streven naar onafhankelijkheid bij de eigen bevolking aan. Leiders van het separatisme hebben dan ook veel invloed op het verloop van het conflict. Het kan escaleren in een gewelddadige burgeroorlog. Een omstreden gebied kan worden toegevoegd aan het grondgebied van het moederland of juist worden losgekoppeld. Ook kan een territoriaal conflict uitmonden in terrorisme. Soms blijft het alleen bij een politieke campagne.

BENADRUKKEN VAN VERSCHILLEN

In de strijd om zelfstandigheid of **autonomie** worden de verschillen tussen de bevolkingsgroepen vaak uitvergroot. De verschillende bevolkingsgroepen benadrukken de in hun ogen kwalijke kanten van de andere partij. Zo kunnen de inwoners van een regio vinden dat het geld dat in hun regio wordt verdiend, wegvloeit naar armere regio's in het land. Of de bevolkingsgroepen benadrukken de moeizame communicatie vanwege een andere taal. Meestal wordt een combinatie van verschillen in cultuur, etniciteit, religie en belangen gebruikt om de noodzaak van zelfstandigheid duidelijk te maken.

AFLOOP VAN DE ONAFHANKELIJKHEIDSSTRIJD

Een onafhankelijkheidsstrijd kan op verschillende manieren eindigen.

1. Soms lukt het een bevolkingsgroep om hun regio af te scheiden. De regio wordt een autonome (onafhankelijke) staat. De **soevereiniteit** of de hoogste macht ligt bij een eigen regering die wetten en regels maakt.
2. Soms wordt de regio die wil afscheiden een aparte deelstaat in een **federatie**. Dat is een land waarin de deelstaten veel politieke autonomie hebben. De federale regering is alleen in het belang van alle deelstaten op bepaalde terreinen actief, zoals buitenlandse zaken en defensie. Zo vormen de VS bijvoorbeeld een federatie van vijftig staten.
3. Een onafhankelijkheidsstrijd kan uiteraard ook mislukken. Vaak moet de opstandige regio dan een deel van de autonomie inleveren.

BRON 3 Een deel van de Catalanen wil dat Catalonië geen onderdeel meer is van Spanje, maar een onafhankelijk land.

OPDRACHTEN

1 Hoe kunnen mensen zich identificeren met een regio? Twee antwoorden zijn goed.
A dezelfde geschiedenis
B dezelfde politieke voorkeur
C dezelfde taal en religie
D natuur en inrichting

2 **a** Noem drie bevolkingsgroepen in Europa die zich in de eerste plaats verbonden voelen met hun eigen regio en minder met hun land.
b Waarom willen deze bevolkingsgroepen onafhankelijk worden? Gebruik in je antwoord het begrip culturele identiteit.
c Welk begrip hoort bij een regio die zich wil losmaken van het staatsterritorium?

3 Gebruik bron 2.
a Er loopt een grens door België. Wat voor soort grens is dat?
b Waarom voelen de inwoners van België zich niet in de eerste plaats Belg?
c Voor de inwoners van België is hun *nationale* / *regionale* identiteit belangrijker dan hun *nationale* / *regionale* identiteit.

4 Als je in Nederland een regio zou moeten aanwijzen die zich zou willen afscheiden van de rest van Nederland, welke regio zou dat dan zijn? Leg je antwoord uit.

5 Leg in je eigen woorden uit wat een territoriaal conflict is.

6 Gebruik bron 1.
a De regering van Oekraïne startte in 2014 met onderhandelingen met de EU om de politieke en economische samenwerking te versterken. Hierop verklaarden de oostelijke regio's Donetsk en Luhansk zich onafhankelijk. Hierdoor ontstond een burgeroorlog.
Bedenk waarom de conflictgebieden aan de grens met Rusland liggen en niet aan de westkant van Oekraïne.
b Waarom kregen de separatisten steun van Rusland?
c In het oosten van de Oekraïne wordt veel aardgas en steenkool gewonnen.
Wat betekent dat voor het conflict tussen Oekraïne en Rusland?
d Gebruik eventueel de atlas.
De autonome republiek de Krim valt na een volksstemming onder Russisch gezag. Maar dit wordt in het westen niet geaccepteerd.
Waarom wil Rusland de Krim graag tot zijn grondgebied rekenen?
A Hoe groter een land, hoe machtiger.
B Omdat de Krim een vakantie-eiland is.
C Vanwege de strategische ligging van de Krim.
D Zodat de Krim niet bij Europa komt.

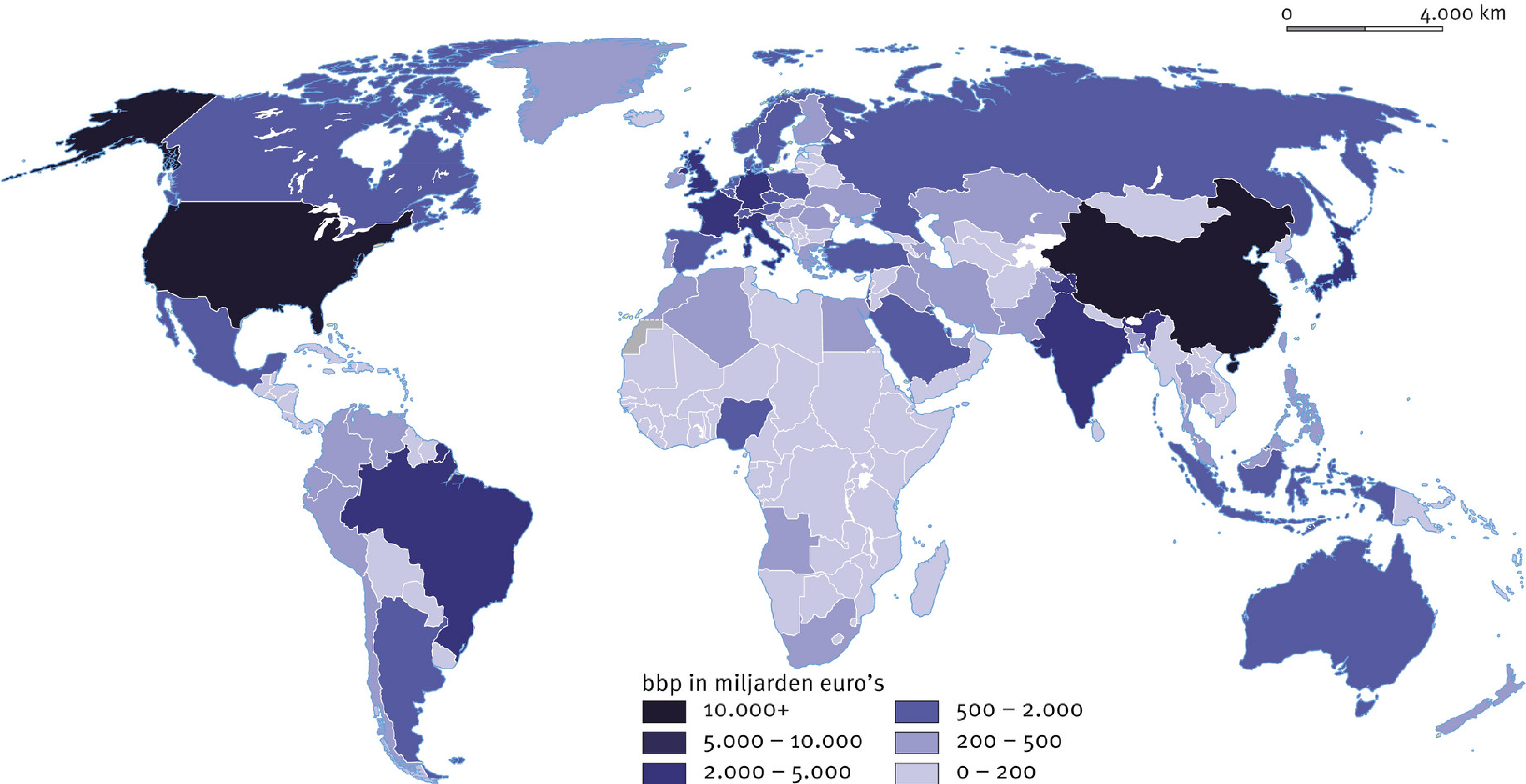
7 In Oost-Oekraïne geldt een staakt-het-vuren, maar dit wordt steeds geschonden door beide partijen.
Hoe denk jij dat deze strijd zal eindigen?

8 **a** Bekijk bron 3.
Wat willen de demonstranten duidelijk maken met het spandoek? Leg je antwoord uit.
b Zet de woorden op de juiste plek.
soeverein – autonoom
Een land is ...(1)... als het onafhankelijk is en de macht bij een eigen regering ligt die eigen wetten maakt. In een federatie zijn de deelstaten grotendeels zelfstandig in hun eigen regio. De federale overheid is actief op de terreinen die van belang zijn voor alle deelstaten. De regio's zijn in een federatie niet volledig ...(2)... .
c Kunnen autonomie en soeverein ook samengaan? Leg je antwoord uit.

9 GRENZEN IN DE ATLAS

LEERDOEL
– Je kunt verschillende soorten grenzen met de atlas onderzoeken.

Je weet al dat er verschillende soorten grenzen bestaan. Kun je deze grenzen ook op kaarten ontdekken? Tijd om met de atlas op onderzoek uit te gaan.

BRON 1 Het bbp per land.

BRON 2 Levensomstandigheden in Mexico per provincie.

MEXICAANSE ECONOMIE
Mexico besloot in de jaren tachtig om zich meer op de wereldmarkt te gaan richten. Een belangrijke stap hierbij was het tekenen van een handelsovereenkomst met de VS en Canada (NAFTA). Dit leidde onder andere tot een sterke groei van maquiladora's. Dit zijn fabrieken waar producten van vooral Amerikaanse bedrijven in elkaar worden gezet. Mexico profiteert daarbij van de werkgelegenheid en de buitenlandse bedrijven profiteren van de goedkope arbeid.

BRON 3

OPDRACHTEN

1 Gebruik de kaart 'Europa – Natuurkundig'.

a Welke twee natuurlijke grenzen heeft het werelddeel Europa?
- A Atlantische Oceaan
- B Egeïsche zee
- C Middellandse Zee
- D Oostzee

b Tussen een aantal landen in Europa liggen ook natuurlijke grenzen.
Noem twee Europese hooggebergten die als grens dienen. Noem daarbij de landen die door deze grens worden gescheiden.

c Rivieren vormen soms ook natuurlijke grenzen tussen landen.
Noem twee rivieren in Europa die een grens vormen. Noem daarbij de landen die door deze grens worden gescheiden.

2 Gebruik de kaart van Afrika.

a Wat valt je op aan de grenzen in de Sahara?

b De grenzen in Afrika zijn tot stand gekomen in de tijd van de kolonisatie van Afrika.
Waarom is de Sahara op een tekentafel verdeeld onder Europese heersers?

3 **a** Gebruik bron 1 en lees bron 3.
Zijn de uitspraken vanuit de VS gezien waar?
- I Een groot verschil in welvaart tussen Mexico en de VS zorgt voor kansen, zoals goedkope arbeidskrachten uit Mexico.
- II Een groot verschil in welvaart tussen Mexico en de VS zorgt voor problemen, zoals een enorme stroom (illegale) economische migranten.
- A Uitspraak I is waar.
- B Uitspraak II is waar.
- C Uitspraak I en II zijn waar.
- D Uitspraak I en II zijn niet waar.

b Leg je antwoord bij opdracht 3a uit. Om welke kansen en/of problemen gaat het bijvoorbeeld?

c Gebruik bron 1.
Noem nog twee andere grenzen tussen landen of gebieden met een groot verschil in welvaart zoals tussen Mexico en de VS.

4 Gebruik de kaart 'Verenigde Staten en Mexico – Grensgebied – Mexico: maquiladora-industrie' en bron 2 en 3.

a Welk verband is er tussen de spreiding van maquiladora's en de verschillen in levensomstandigheden in Mexico?

b Welke twee gevolgen heeft de spreiding van maquiladora's voor Mexico?
- A afnemende migratie
- B grotere verschillen in welvaart
- C stijgende welvaart
- D toenemende migratie

5 Gebruik de kaart 'Verenigde Staten en Mexico – Grensgebied – Mexico: migratie'.
Migranten die van Mexico naar de VS gaan, komen vooral uit de *noordelijke* / *oostelijke* / *zuidelijke* staten.

6 Gebruik de kaart 'Afrika – Grensconflicten en separatisme'.
Noem twee grenzen die worden betwist. Noem de twee landen waartussen de grens loopt.

PRAKTIJK

10 SCHOTLAND

LEERDOELEN
- Je kent de relatie tussen de identiteit en het onafhankelijkheidsstreven in Schotland.
- Je begrijpt de invloed van internationale ontwikkelingen op het onafhankelijkheidsstreven van Schotland.

BRON 1 Schotse doedelzakspeler in traditionele Schotse kleding.

Onder een Schotse rok hoor je geen onderbroek te dragen. Dat is traditie. Maar hoe traditioneel zijn de Schotten echt en hoe groot is de wens om onafhankelijk te worden van het Verenigd Koninkrijk?

TYPISCH SCHOTS

Als je aan Schotland denkt, denk je misschien aan kastelen, stoere mannen in kilts en doedelzakken (bron 1). Dat is allemaal typisch Schots, maar er is meer. Zo heeft Schotland een eigen taal, vlag en tradities. Het heeft een eigen geschiedenis met bijbehorende helden. Van de vroege middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw was Schotland namelijk een soeverein land. Schotland werd door de Acts of Union in 1707 deel van het Koninkrijk Groot-Brittannië. Ondanks de eeuwenlange strijd tussen de Engelsen en de Schotten, leefden ze vanaf die tijd vreedzaam met elkaar. Hoewel ze met Engeland één koninkrijk vormen, hebben de Schotten hun cultuur niet verloren. Er zijn maar weinig volkeren die zo trots zijn op hun roots als de Schotten.

SCHOTLAND IN HET VERENIGD KONINKRIJK

Schotland ligt in het noorden van het Verenigd Koninkrijk en kenmerkt zich door ruige landschappen en ongerepte natuur. Het is dan ook een van de dunst bevolkte gebieden van het Verenigd Koninkrijk. Vanaf 1927 maakt Schotland samen met Engeland en Noord-Ierland deel uit van een federatie: het Verenigd Koninkrijk (bron 2). Binnen het Verenigd Koninkrijk heeft Schotland een eigen parlement dat zaken voor de eigen regio mag regelen. Alle belangrijke politieke zaken worden door de federale overheid in Londen geregeld.

RELATIE SCHOTTEN EN ENGELSEN

Sinds het ontstaan van de koninkrijken Engeland en Schotland in de middeleeuwen is de grens tussen beide betwist. Maar nadat ze verenigd werden, bloeide Schotland op. Zeker in de negentiende eeuw, toen Schotland een industriële grootmacht werd. Schotland bezat grote voorraden kolen en ertsen en had grote zeehavens met scheepswerven. De overgrote meerderheid van de Schotten had geen reden om terug te verlangen naar een onafhankelijk Schotland.

Maar na de Tweede Wereldoorlog stortte de industriële sector in, met name de scheepsbouw en de bouw van locomotieven. Schotland werd hard getroffen, meer dan Engeland. Dit zorgde voor grote ontevredenheid onder de Schotse bevolking. Er was nauwelijks werk waardoor Schotland verarmde.

ONAFHANKELIJKHEIDSSTREVEN

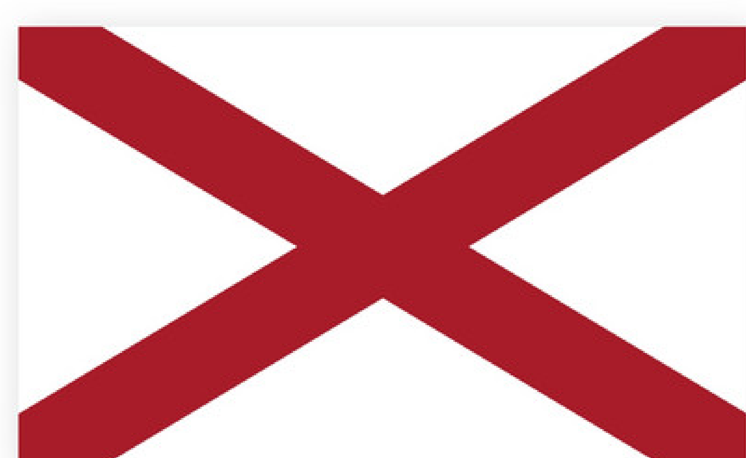
De Schotse Nationale Partij maakt sinds 2007 deel uit van de regering en wil al sinds de oprichting in 1934 dat Schotland zich afscheidt van het Verenigd Koninkrijk. In 2011 behaalde de partij een meerderheid in het Schotse parlement, waardoor het streven naar zelfstandigheid concreter werd. In 2014 werd er een referendum gehouden over onafhankelijkheid. Dit zou het einde betekenen van het driehonderd jaar oude Verenigd Koninkrijk. Maar de meerderheid van de stemmers wees de keuze voor onafhankelijkheid af: 55,4% stemde tegen afscheiding van het Verenigd Koninkrijk.

SCHOTLAND EN DE EUROPESE UNIE

Veel Schotten hebben het gevoel van buitenaf bestuurd te worden. Engelsen hebben datzelfde gevoel over de invloed van Europa. In 2016 konden de Britten daarom in een referendum kiezen om bij de EU te blijven of eruit te stappen (Brexit). Een meerderheid van inwoners van het Verenigd Koninkrijk stemde voor vertrek (bron 3).
Ook de Schotten zullen hierdoor het EU-lidmaatschap verliezen. Daar zijn de Schotten niet blij mee. De EU zorgt namelijk voor handel, subsidies, stabiliteit en vrede. Schotland heeft aangekondigd een nieuw onafhankelijkheidsreferendum te houden.

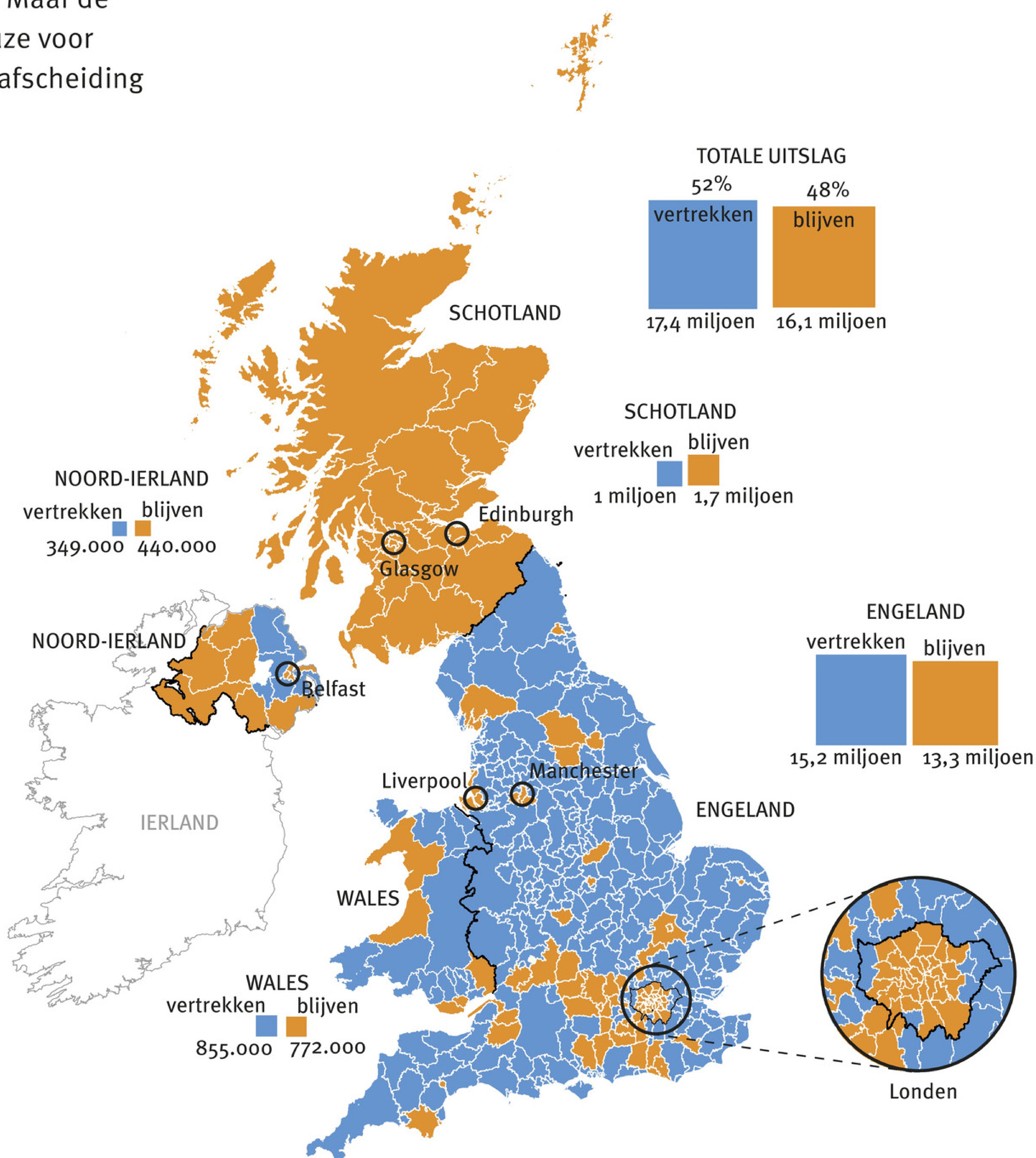

BRON 2 De vlaggen van achtereenvolgens Engeland, Schotland en Noord-Ierland vormen samen de vlag van het Verenigd Koninkrijk.

BRON 3 Uitslag van het referendum 'in of uit de EU' (juni 2016).

OPDRACHTEN

1 **a** Schotland was van de vroege middeleeuwen tot de achttiende eeuw een soeverein land.
Wat betekent dat?
b Waarom hebben de Schotten zo'n sterke eigen identiteit?
c Bekijk bron 1.
Welke zichtbare cultuurelementen van de Schotten zie je op de foto?
d Noem nog drie andere elementen van de Schotse cultuur.

2 Bekijk bron 2.
In de vlag van het Verenigd Koninkrijk ofwel de *Union Flag* zitten de vlaggen van Schotland, Noord-Ierland en Engeland verwerkt.
Waarom is de vlag zo samengesteld?

3 In Schotland is al lang een beweging die wil dat Schotland onafhankelijk wordt van het Verenigd Koninkrijk.
Wel begrip past hierbij?
A autonomie
B referendum
C separatisme
D territorium

4 Het onafhankelijkheidsstreven van een deel van de bevolking is er altijd geweest in Schotland.
Door welke omstandigheden werd dit streven na de Tweede Wereldoorlog versterkt?

5 Waarom is het bij het streven naar onafhankelijkheid nooit tot een militaire inval gekomen vanuit Schotland?

6 **a** Gebruik bron 3.
Waar staat Brexit voor?
A het uittreden van Engeland uit de Europese Unie
B het uittreden van Schotland uit het Verenigd Koninkrijk
C het uittreden van het Verenigd Koninkrijk uit de Europese Unie
D het uittreden van Schotland uit de Europese Unie
b In 2014 hield Schotland een referendum voor zelfstandigheid, maar dat had geen succes. De meerderheid koos ervoor om bij het Verenigd Koninkrijk te blijven.
Waarom heeft een nieuw referendum meer kans van slagen?
c Waarom willen de Schotten zo graag in de EU blijven?
d Het referendum had in Wales dezelfde uitslag als in Engeland.
Wat zou een reden kunnen zijn voor deze uitslag?

7 **a** Wat hebben de Brexit en de onafhankelijkheidsstrijd van Schotland met elkaar gemeen?
b Wat is het verschil tussen de Brexit en de onafhankelijkheidsstrijd van Schotland?

8 **a** Stel dat Schotland inderdaad zelfstandig wordt binnen het Verenigd Koninkrijk. Denk je dat ze dan het pond als munteenheid zullen houden? Leg je antwoord uit.
b De Schotse economie draait grotendeels op de olie die in de Noordzee wordt gewonnen. Maar de inkomsten lopen drastisch terug.
Wat zou een goede bron van inkomsten kunnen zijn voor Schotland? Leg je antwoord uit.

11 DE WERELD VAN DE DUTCHIES

LEERDOELEN
- Je begrijpt waarom na de Tweede Wereldoorlog veel Nederlanders naar Australië zijn gemigreerd.
- Je begrijpt waarom migranten soms vasthouden aan hun eigen culturele identiteit.

BRON 1 De bekende Australische sportman 'Matt' de Boer.

Matthew de Boer speelt in de Australian Football League bij Greater Western Sydney Giants. Net als ruim 310.000 andere inwoners van Australië heeft hij Nederlandse roots. Waarom vestigden de voorouders van deze Dutchies zich Down Under?

EEN BETER LEVEN

Na de Tweede Wereldoorlog zag de toekomst er voor veel Nederlanders niet al te rooskleurig uit. Er was veel werkloosheid en woningnood. Het uitzicht op een betere toekomst was klein. De malaise in eigen land en de angst voor een Derde Wereldoorlog stimuleerden veel Nederlanders om te emigreren. Tussen 1945 en 1954 emigreerde één op de twintig Nederlanders naar landen als Zuid-Afrika, de Verenigde Staten, Canada of Australië. Vooral de Verenigde Staten waren populair, maar daar kon je je moeilijk vestigen door de strenge toelatingseisen. Op de tweede plaats stond Canada. Australië kwam pas op de derde plaats. Toch emigreerden duizenden Nederlanders daarnaartoe.

GEPLANDE MIGRATIE

De migratie van Nederlanders naar Australië werd aangemoedigd door zowel de Nederlandse als Australische overheid. Films, informatieavonden en posters spiegelden een verrukkelijk leven in Australië voor. Een land met zon, wuivende palmen en uitgestrekte stranden, waar de economie bloeide en de banen voor het oprapen lagen. Australië moest in die tijd, net als Nederland, moderniseren en had mensen nodig om zich verder te ontwikkelen. Al vanaf het begin van de negentiende eeuw deed het land zijn best om immigranten te lokken. Een groot deel van de migranten kreeg subsidie voor de overtocht van de Australische regering. Maar ook de Nederlandse overheid hielp veel migranten financieel en organisatorisch bij hun vertrek. Emigratie kon volgens de Nederlandse regering de arbeidsmarkt verlichten. Vooral boeren en werkloze arbeiders kregen steun.

ONZICHTBARE MIGRANTEN

Nederlanders werden in Australië met open armen ontvangen. De voormalige Engelse kolonie had behoefte aan nieuwe inwoners om de uitgestrekte gebieden te bewonen. Nederlanders leken op Engelsen, pasten zich snel aan en werden daarom de 'invisible migrants' genoemd. Ze namen de Engelse taal binnen één generatie over, verspreidden zich over het continent en huwden veel buiten de Nederlandse

kring. De Australische overheid adviseerde de migranten om zo snel mogelijk op te gaan in de nieuwe cultuur. Niet alleen om het leven makkelijker te maken, maar ook om te benadrukken dat de emigratie permanent is en niet slechts een tijdelijke oplossing.
Maar ondanks alle aanpassingen hadden velen het in de eerste jaren zwaar. Woningen waren moeilijk te krijgen, mannen hadden meerdere banen en ook vrouwen moesten werken om het in de toekomst beter te krijgen. Een derde van de migratiepioniers keerde in de eerste jaren dan ook terug naar Nederland.

EIGEN CULTUUR BEHOUDEN

Een deel van de Australiërs met een Nederlandse afkomst is volledig opgenomen in de Australische cultuur, maar er zijn ook Dutchies die vasthouden aan hun culturele identiteit. De Nederlandse taal lieten ze misschien los, maar ze hielden wel de cultuur vast. Een groot deel van de Dutchies miste de Nederlandse cultuur, vooral als zij in Nederland geboren waren (bron 2). Zij zochten elkaar op en wonen tot op heden bij elkaar in de suburbs van de grote steden: Sydney, Melbourne, Perth en Brisbane (bron 3). Ze zijn lid van Nederlandse verenigingen en vieren samen Sinterklaas (bron 4), Koningsdag en ze eten oliebollen tijdens oud en nieuw. Sommigen van hen zijn Nederlandser dan de Nederlanders in Nederland. Ze lezen Nederlandse kranten die uitgegeven worden door Nederlanders in Australië en in hun huiskamer vind je Delfts blauw aardewerk.

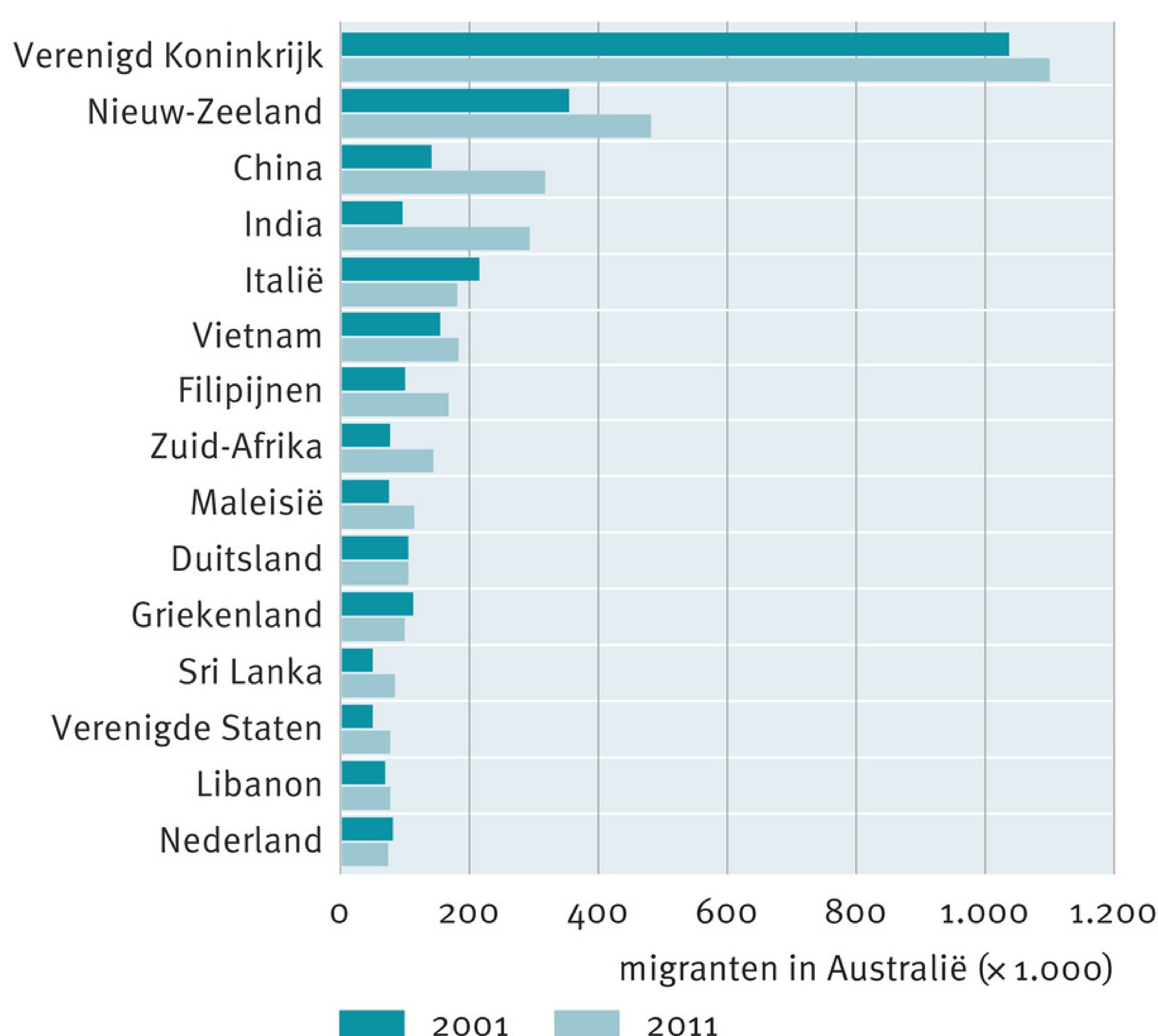
Op zich is dit niet uniek voor Nederlanders. Het komt vaak voor dat groepen migranten meer vasthouden aan hun traditionele cultuur dan mensen in het land van oorsprong. Dat geldt ook voor migranten in Nederland.

EERSTE GENERATIE VEROUDERD

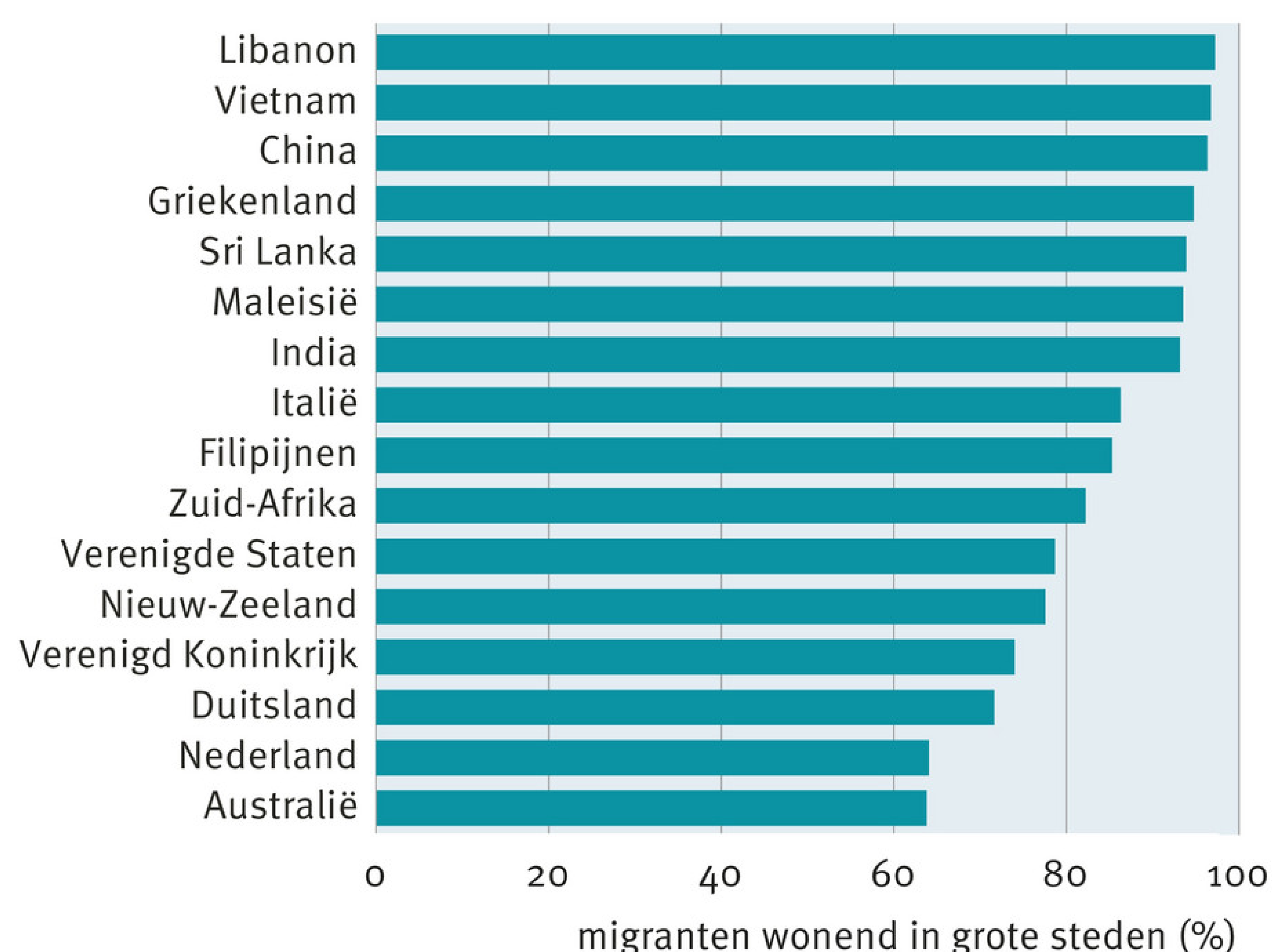
De eerste generatie Nederlandse migranten uit de jaren vijftig is al behoorlijk op leeftijd. Sommigen van hen beginnen te dementeren en vallen terug op hun moedertaal. Om die reden is er tegenwoordig vraag naar Nederlandssprekende verpleegkundigen in verzorgingshuizen in Australië. Maar sinds de jaren zeventig komen migranten niet meer zo makkelijk Australië in. Er wordt daarom een beroep gedaan op Nederlandse studenten die in de verzorgingshuizen stage kunnen lopen.

OPLEVING NEDERLANDSE CULTUUR

Hoewel de eerste generatie Dutchies terugvalt op de moedertaal door ouderdom, schijnt het onder de derde generatie Dutch Australians cool te zijn om Nederlands te praten. Veel jongeren kiezen voor een cursus Nederlands uit interesse voor hun roots en omdat ze zo in contact kunnen blijven met hun familie in Nederland. Veel jonge Dutchies dromen ervan om op het Europese continent rond te trekken. Zo ook Matthew de Boer (bron 1). Hij fietste in 2015 nog door Amsterdam. Dan komt kennis over de Nederlandse taal en cultuur goed van pas!

BRON 2 Migranten in Australië naar geboorteland.

BRON 3 Migranten die in de grote steden in Australië wonen naar geboorteland (2011).

OPDRACHTEN

1 **a** Bekijk bron 1.
Waaruit kun je afleiden dat Matthew de Boer van Nederlandse afkomst is?
b Wat betekent Dutchies?
A Australiërs
B Jonge Nederlanders
C Nederlanders
D Nederlanders in Australië
c Australië wordt in deze tekst aangeduid met Down Under.
Waarom denk je dat het Down Under heet?

2 **a** Nederlanders migreerden na de Tweede Wereldoorlog vooral naar de VS, Canada en Australië.
Waarom juist naar deze drie landen?
b Onder welk cultuurgebied vallen deze landen?

3 Noem drie pushfactoren en drie pullfactoren voor de Nederlandse migratie naar Australië.

4 Zet de woorden op de juiste plek.
identiteit – immigranten – integreren – migranten
Nederland motiveerde ...(1)... die ze graag zagen vertrekken door middel van financiële steun. Australië steunde juist de ...(2)... die ze het liefst zagen komen, waaronder de Nederlanders. De nieuwkomers moesten zo snel mogelijk hun eigen culturele ...(3)... loslaten. Ze moesten ...(4)..., zodat ze een groot deel van de Australische cultuur zouden overnemen.

BRON 4 Aankomst Sinterklaas in Adelaide, Australië.

5 Gebruik bron 2 en 3.
a Wat valt je op als je kijkt naar het totaal aantal migranten van Nederlandse geboorte in Australië?
b Wat valt je op als je het aantal migranten van Nederlandse geboorte tussen 2001 en 2011 vergelijkt?
c Waaruit zou je af kunnen leiden dat de migranten van Nederlandse afkomst graag bij elkaar wonen?
d Waar en hoe zie je dat tegenwoordig ook terug in de Nederlandse samenleving?

6 **a** De Dutchies in Australië hebben hun eigen culturele identiteit.
Hoe noem je zo'n groep mensen in Australië?
A culturele minderheid
B etnische minderheid
C multiculturele samenleving
D nieuwkomers
b Bekijk bron 4.
Geef drie voorbeelden van typisch Nederlandse gebruiken.
c Waarom eten de Dutchies in Australië oliebollen in de zomer?

7 **a** Sommige Dutchies zijn Nederlandser dan de Nederlanders in Nederland van nu.
Wat wordt met deze uitspraak bedoeld?
b Denk je dat etnische minderheden in Nederland ook vasthouden aan hun traditionele cultuur zoals zij die kenden toen zij emigreerden? Leg je antwoord uit. Verwerk in je toelichting zowel eerste- als tweedegeneratiemigranten.

8 Stel dat jij een Dutch Australian bent en voor het eerst naar Europa reist.
Wat zou jij, behalve je familie, graag in Europa willen zien? Leg je antwoord uit.

12 TOPOGRAFIE

NEDERLAND: LANDSTREKEN

1 Gebruik de atlas.
Schrijf de nummers 1 tot en met 36 op. Zet achter elk nummer de juiste landstreek.

2 Wat is het kleinste eiland?
A Ameland
B Terschelling
C Texel
D Vlieland

3 Welk gebied hoort bij de provincie Flevoland?
A Beemster
B Het Gooi
C Noordoostpolder
D Oostermoer

4 Welk gebied ligt in het oosten van de provincie Overijssel?
A Achterhoek
B Salland
C Twente
D Veluwe

5 Zet de volgende gebieden in de juiste volgorde van noord naar zuid.
Goeree-Overflakkee – Noord-Beveland – Voorne-Putten – Schouwen-Duiveland – Zeeuws-Vlaanderen – Zuid-Beveland

6 Welk gebied ligt ten noorden van 53° NB?
A Hondsrug
B Kennemerland
C Oldambt
D West-Friesland

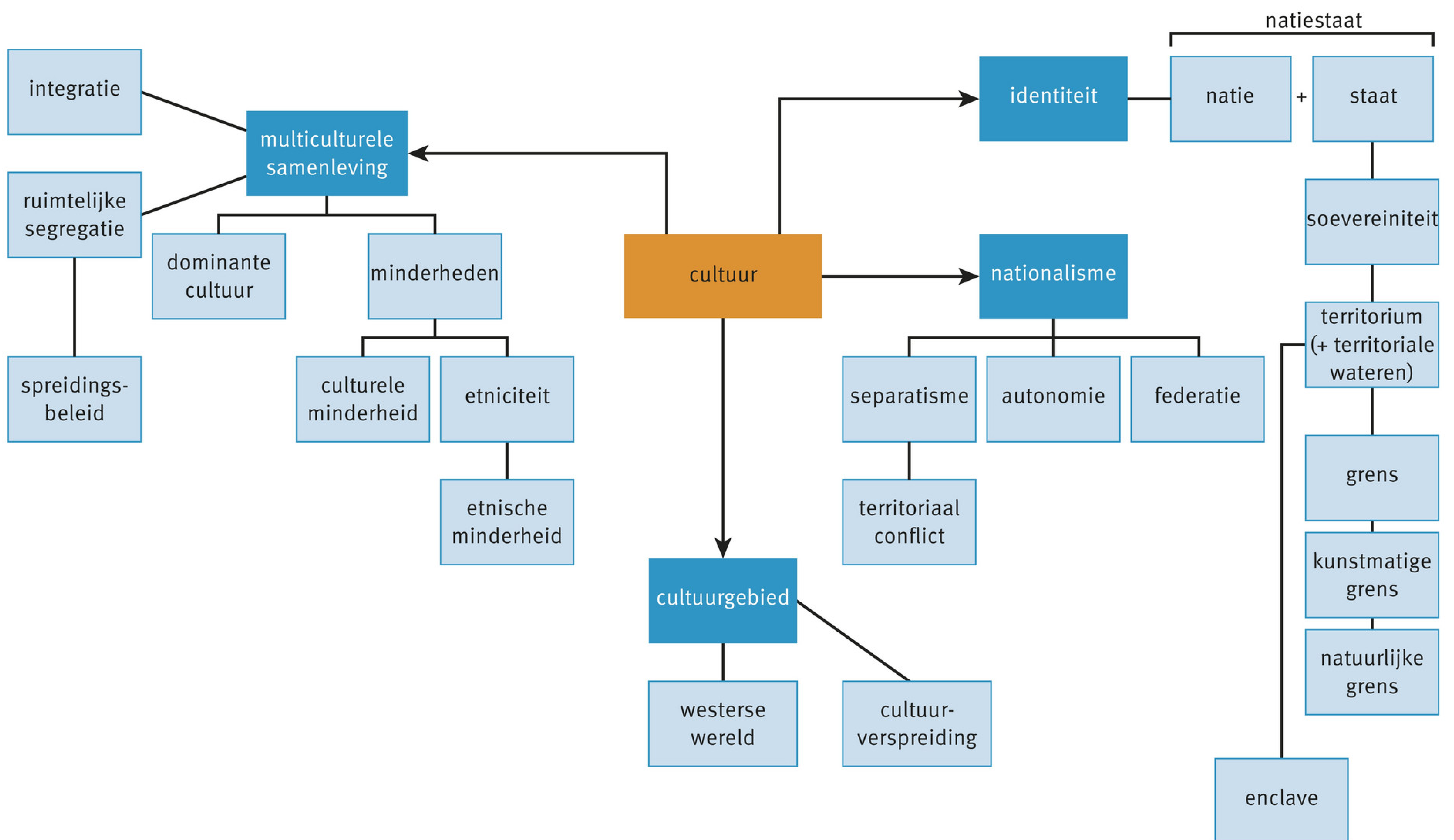
7 Welke landstreek ligt op de grens tussen de provincies Noord-Brabant en Limburg?

8 Je reist met de auto van Utrecht naar Apeldoorn. Welke drie landstreken doorkruis je achtereenvolgens?

9 Welke landstreek ligt ten zuidwesten van Eindhoven?

10 Wat is de hoogstgelegen landstreek van Nederland?

13 SAMENVATTING

BRON 1 Samenvatting in schema.

THEORIE

Cultuur gaat over een aantal kenmerken, gewoonten en opvattingen waarmee een groep mensen zich onderscheidt van andere mensen. Een cultuur herken je aan materiële (zichtbare) en immateriële (onzichtbare) cultuurelementen. In het verleden gebeurde cultuurverspreiding via kolonisatie. Tegenwoordig vindt cultuurverspreiding vooral plaats door migratie en toerisme. Identiteit is dat wat uniek of eigen is aan iemand of een groep.

Nederland is een multiculturele samenleving. De cultuur die de meeste invloed heeft op de samenleving wordt de dominante cultuur genoemd. Er zijn ook culturele minderheden met eigen cultuurkenmerken en etnische minderheden (afkomst of etniciteit). Minderheden hebben de neiging om bij elkaar te gaan wonen, in dezelfde stad of wijk. Daardoor is er sprake van ruimtelijke segregatie. Dit belemmert de integratie. Sommige steden voeren daarom een spreidingsbeleid.

Het territorium inclusief de territoriale wateren van een land heeft grenzen. Er zijn kunstmatige grenzen en natuurlijke grenzen. Een enclave is een stuk gebied van een land dat wordt omringd door het grondgebied van een andere staat. In een staat is een regering de baas in het eigen grondgebied. De regering maakt wetten en regels die voor alle inwoners gelden. Een natie is een groep mensen die door gemeenschappelijke belangen, ideeën, waarden, normen en taal een eenheid vormt. Vallen natie en staat samen, dan is er sprake van een natiestaat.
Door globalisering vervagen grenzen. Sommige mensen voelen zich daardoor onveilig. Globalisering roept nationalisme op.

Landen die een aantal overeenkomstige cultuurelementen en een gezamenlijke geschiedenis hebben, vormen een cultuurgebied. De wereld is in te delen in cultuurgebieden. Twee belangrijke kenmerken die worden gebruikt om de wereld in te delen, zijn religie en taal. De landen binnen het cultuurgebied Noord-Amerika vormen een eenheid. Binnen Afrikaanse, Aziatische en Europese landen zijn nogal wat verschillen te ontdekken.

Omdat Noord-Amerika, Europa en Oceanië samen tot de westerse wereld worden gerekend, wordt de wereld doorgaans in acht cultuurgebieden verdeeld.

Sommige bevolkingsgroepen met een eigen identiteit willen het door hen bewoonde gebied losmaken van een land. Dit heet separatisme. Hierdoor ontstaat een territoriaal conflict. Een onafhankelijkheidsstrijd kan als volgt eindigen:

1 De opstandige regio wordt een autonome (onafhankelijke) staat. De soevereiniteit of de hoogste macht ligt bij een eigen regering, die wetten en regels maakt.
2 De opstandige regio wordt een aparte deelstaat in een federatie met een zekere mate van politieke autonomie.
3 Een onafhankelijkheidsstrijd kan mislukken. Vaak moet de opstandige regio een deel van de autonomie inleveren.

PRAKTIJK

Paragraaf 1
FunX is een radiostation voor jongeren. De meeste stadsjongeren zijn gewend om met diverse culturen op te groeien, dus ook om naar een culturele mix van muziekstijlen te luisteren. Vaak is deze muziek een samensmelting van elementen uit verschillende culturele werelden. De luisteraar staat centraal. Er zijn regionale verschillen, omdat de samenstelling van jongeren in elke stad anders is. Voor jongeren is muziek een belangrijk middel om duidelijk te maken wie ze zijn en waar ze bij (willen) horen.

Paragraaf 5
Je hebt onderzoek gedaan naar de culturele samenstelling van een wijk. Die kun je ontdekken door te kijken naar de voorzieningen voor bepaalde culturen, zoals Marokkaanse bakkers of slagers, Surinaamse toko's, Chinese winkels enzovoort. Is er een moskee, een synagoge of staan er juist kerken? Op een schoolplein kun je ook aan de verschillen tussen leerlingen zien welke culturen er zoal in de wijk wonen.

Paragraaf 6
Via reizen en internet komen mensen van verschillende culturen met elkaar in contact en worden cultuurelementen en cultuuruitingen overgenomen.
De dominante Amerikaanse cultuur wordt niet overal omarmd. Een internationale beweging die zich tegen globalisering verzet, is het antiglobalisme. Op veel plaatsen in de wereld is hernieuwde aandacht voor nationalisme.
Door globalisering weet slechts een kleine bovenlaag zich te verrijken. De gewone burger voelt zich benadeeld en wil het heft weer in eigen hand nemen.
Als China in dit tempo door blijft groeien, neemt het over vijftien jaar de economische wereldmacht van Amerika over.

Paragraaf 9
Met de atlas kun je grenzen onderzoeken. Er zijn natuurlijke grenzen, zoals bergen of rivieren, en kunstmatige grenzen, zoals de rechte grenzen in de Sahara. Ook is in de atlas te zien dat rijke landen aan arme landen grenzen, zoals de VS en Mexico. Dat levert vaak problemen op. Er zijn ook regio's waar grenzen worden betwist.

Paragraaf 10
Vanaf 1927 maakt Schotland samen met Engeland en Noord-Ierland deel uit van een federatie: het Verenigd Koninkrijk. Schotland heeft een eigen parlement voor de eigen regio. Alle belangrijke politieke zaken worden door de federale overheid in Londen geregeld.
Na de Tweede Wereldoorlog groeide het nationalisme onder de Schotten door het instorten van de industriële sector. Schotland verarmde en er was nauwelijks werk. Maar bij het referendum in 2014 stemde de meerderheid van de Schotten toch tegen afscheiding van het Verenigd Koninkrijk. In 2016 werd een referendum gehouden onder de inwoners van het Verenigd Koninkrijk om bij de EU te blijven of eruit te stappen (Brexit). Een meerderheid was voor het vertrek, terwijl de Schotten liever bij de EU willen blijven.

Paragraaf 11
Na de Tweede Wereldoorlog zag de toekomst er voor veel Nederlanders niet al te rooskleurig uit. Tussen 1945 en 1954 emigreerden veel Nederlanders naar landen als Zuid-Afrika, de VS, Canada en Australië. De migratie van Nederlanders naar Australië werd aangemoedigd door zowel de Nederlandse als Australische overheid. Een deel van de Australiërs met een Nederlandse afkomst is opgenomen in de Australische cultuur, maar er zijn ook Dutchies die vasthouden aan hun culturele identiteit.
De eerste generatie Nederlandse migranten is al behoorlijk op leeftijd. Onder de derde generatie Dutch Australians schijnt het cool te zijn om weer Nederlands te praten, om zo in contact te kunnen blijven met familie in Nederland.

14 BEGRIPPEN

autonomie
Zelfstandigheid.

culturele minderheid
Een kleine bevolkingsgroep met eigen cultuurkenmerken, die anders zijn dan die van de meerderheid van de bevolking.

cultuur
Kenmerken, gewoonten en opvattingen waarmee een groep mensen (of een volk) zich onderscheidt van andere mensen.

cultuurgebied
Landen met een aantal overeenkomstige cultuurelementen en een gezamenlijke geschiedenis.

cultuurverspreiding
Het verspreiden van culturen over andere delen van de wereld.

dominante cultuur
De cultuur die de meeste invloed heeft op de samenleving.

enclave
Een deel van een staat dat geheel is omringd door het gebied van een andere staat.

etniciteit
De afkomst van iemand.

etnische minderheid
Een kleine bevolkingsgroep die zich onderscheidt op basis van afkomst.

federatie
Een land waarin de deelstaten een grote mate van politieke autonomie hebben.

globalisering
Het proces waardoor er in toenemende mate economische, politieke en culturele samenhang op wereldschaal ontstaat.

grens
Denkbeeldige lijn die aangeeft tot hoe ver het grondgebied van een staat of land reikt.

identiteit
De cultuurkenmerken die uniek of eigen zijn aan iemand of een groep, waarmee een persoon of groep zich onderscheidt van anderen.

integratie
Als een bevolkingsgroep met een migratieachtergrond en eigen culturele kenmerken wordt opgenomen in een samenleving.

kunstmatige grens
Grens die door de mens is bepaald.

multiculturele samenleving
Een land met groepen mensen uit verschillende culturen.

natie
Een groep mensen die door gemeenschappelijke belangen, ideeën, waarden, normen en taal een eenheid vormt.

natiestaat
Gebied waar een regering op het eigen grondgebied de baas is en die regering wetten en regels maakt voor de inwoners die het gevoel hebben dat ze bij elkaar horen door gemeenschappelijke belangen, ideeën, waarden, normen en taal.

nationalisme
Een gemeenschappelijk gevoel dat zich uit in een sterke voorkeur voor eigen land en volk.

natuurlijke grens
Grens die door de natuur is bepaald.

ruimtelijke segregatie
Het apart wonen van bepaalde bevolkingsgroepen in eigen woonwijken.

separatisme
Een bevolkingsgroep die het door hen bewoonde gebied los wil maken van het land waarin ze wonen.

soevereiniteit
Een autonome, onafhankelijke staat waar de hoogste macht bij een eigen regering ligt die wetten en regels maakt.

spreidingsbeleid
Een aanpak waarbij groepen mensen op een bepaalde manier over de wijken in een stad worden verspreid.

staat
Het eigen grondgebied waar een regering de baas is, die wetten en regels maakt die voor alle inwoners gelden.

territoriaal conflict
Onenigheid over het bezit en/of bestuur van een gebied dat grenst aan twee of meer landen.

territoriale wateren
Alle binnenwateren en een strook van de zee vanuit de kust tot ruim 22 kilometer die tot het grondgebied van een land gerekend worden.

territorium
Grondgebied van een staat.

westerse wereld
De cultuurgebieden Noord-Amerika, Europa en Oceanië samen.

2 NATUURKRACHTEN

SYSTEEM AARDE

MIN. / SEC.

PRAKTIJK

1 DE WERELD VAN DE TORNADOJAGERS

LEERDOELEN
- Je kent de kenmerken van een tornado.
- Je kunt de gevolgen van een tornado beschrijven.
- Je weet waarom tornado's in de VS veel vaker voorkomen dan in Nederland.

BRON 1 Tornadojagers fotograferen het ontstaan van een tornado in Tornado Alley.

De bewoners van Tornado Alley, in het centrum van de VS, zijn meestal niet blij om ze te zien: tornadojagers. Niet dat ze een hekel hebben aan die mensen, maar als ze opduiken is een tornado nooit ver weg.

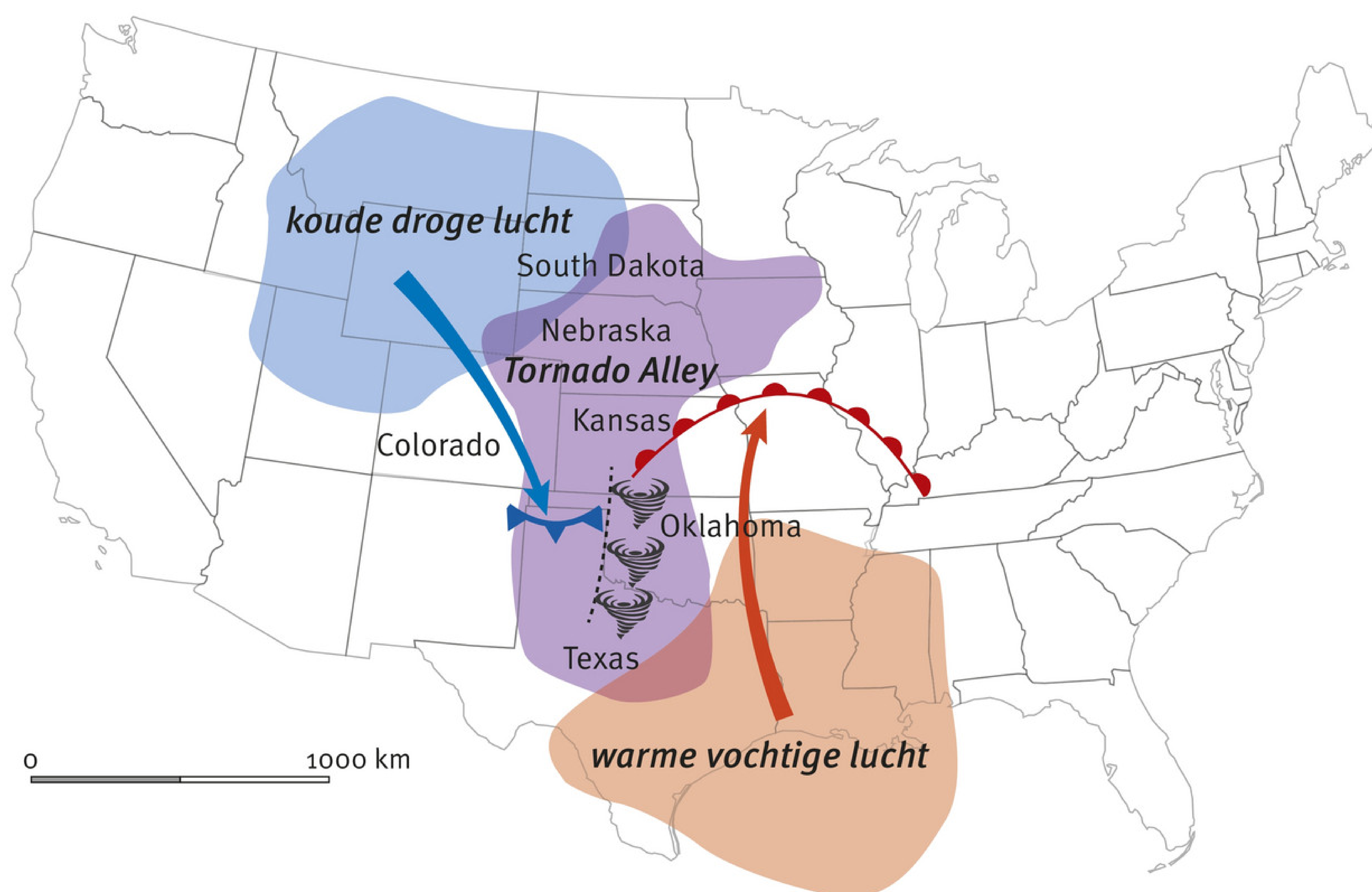
RIJDEN!

De ruitenwissers gaan als een dolle tekeer. Regen klettert op het dak en overstemt de alarmerende weerberichten van de radio. Tornadojager Margot is blij dat ze niet hoeft te rijden. Zo kan ze haar ogen voortdurend op de lucht houden. Soms moet ze natuurlijk ook op de radar kijken, maar liever niet. Margot wil het moment niet missen dat uit de donkergrijze wolkenmassa de trechter ontstaat die zal uitgroeien tot een tornado. De wind fluit, de lucht wordt donker. Bliksemschichten schieten door de lucht. De regendruppels veranderen in hagelstenen. Ja, daar is ie! Een grijze slurf daalt af uit de wolken en raakt algauw de akkers eronder. De tornado wordt steeds dikker. Aan de randen ziet Margot de rommel die de tornado al draaiend optilt: papier, plastic tassen, takken. 'Rijden!' roept ze, 'rijden!'

TORNADO ALLEY

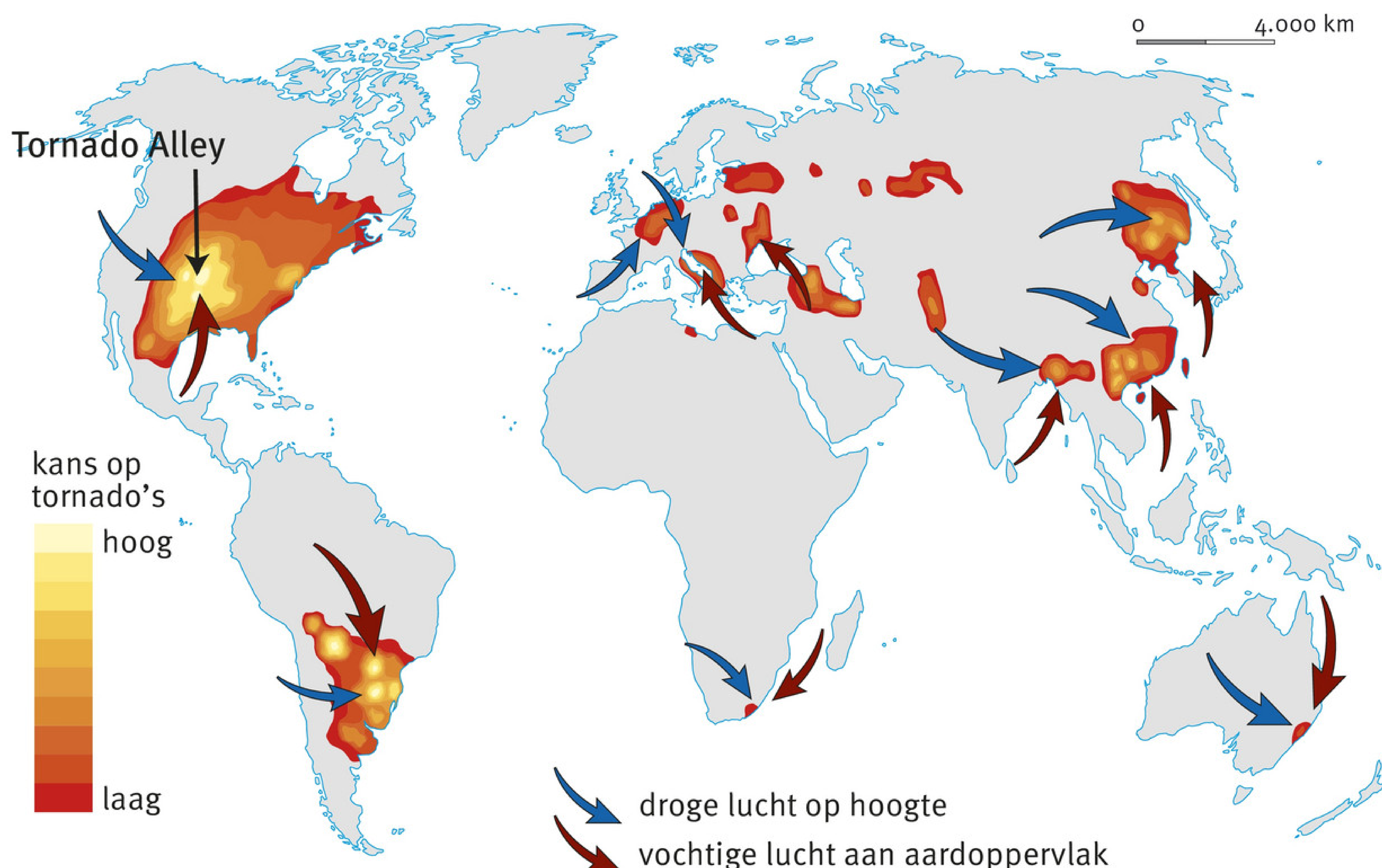
Voor tornadojagers is het de kunst om zo dicht mogelijk bij de slurf te komen om hem goed te kunnen zien, maar niet zo dichtbij dat je in gevaar komt (bron 1). Tornado's zijn onvoorspelbaar en kunnen ook grotere voorwerpen optillen, zoals auto's, schuurtjes en mensen. Daarom hebben sommige huizen in Tornado Alley een speciale schuilkelder. Want of je huis overeind blijft weet je maar nooit.
In Moore in de staat Oklahoma vielen in 1999 en 2013 veel doden door enkele zware tornado's. De gemeente besloot daarop om de bouwvoorschriften aan te scherpen. Vooral daken en verbindingen tussen delen van het huis moeten aan strengere eisen voldoen.
In de staat Oklahoma komen jaarlijks gemiddeld 62 tornado's voor. Alleen in Texas (155) en Kansas (96) zijn dat er meer. Deze staten vormen het hart van Tornado Alley. Dat is niet de enige plek waar tornado's ontstaan, maar het is wel het gebied waar tornadojagers de meeste kans hebben om er een te spotten.

HOE TORNADO'S ONTSTAAN
In Tornado Alley komen vooral aan het eind van de lente veel tornado's voor. Alley betekent steeg en staat hier voor de 'steeg' tussen de Rocky Mountains en de Appalachen. Een tornado in Tornado Alley begint wanneer warme, vochtige lucht vanuit de Golf van Mexico naar het noorden stroomt en botst tegen koude, droge lucht die langs de Rocky Mountains naar het zuiden stroomt (bron 2). De warme lucht wordt gedwongen om snel op te stijgen en wordt elektrisch geladen. Er ontstaat een onweerswolk. Aan de grond ontstaat een klein lagedrukgebied. Alle lucht in de buurt van dit lagedrukgebied stroomt als in een draaikolk naar boven. Hoe hoger, hoe harder de wind en hoe meer draaiing. Dat komt door de temperatuurverschillen. Als de rotatie krachtig genoeg is, kan een tornado ontstaan. Een draaiende slurf komt dan uit de onweerswolk omlaag.

BRON 2 Het ontstaan van tornado's in Tornado Alley.

OVERAL OP DE WERELD
Tornado's ontstaan bij een botsing van warme, vochtige lucht en koude, droge lucht bij tegengestelde windrichtingen. In Tornado Alley zijn de omstandigheden dus ideaal voor de vorming van tornado's. Ze komen daar veel vaker voor dan op andere plaatsen in de Verenigde Staten en op aarde. Maar dat betekent niet dat tornado's nergens anders voorkomen (bron 3). In 1674 verwoestte een tornado het middenschip van de Utrechtse Dom. In 1989 vielen naar schatting 1.300 doden bij een tornado in Bangladesh. Toch gaan de meeste tornadojagers naar de Verenigde Staten. Vaak zijn het sensatiezoekers of tv-makers. Maar ook weerkundigen en andere onderzoekers jagen op tornado's, want over tornado's valt nog veel te leren.

BRON 3 Tornado's komen op alle continenten voor, behalve op Antarctica.

OPDRACHTEN

1 Wat zijn drie kenmerken van een tornado?
Een tornado:
A ontstaat bij een lage luchtdruk.
B kan dagen duren.
C komt alleen voor in Tornado Alley.
D zorgt voor veel regen.
E zorgt voor harde wind.

2 Waarom is het goed om een schuilkelder te hebben als je in Tornado Alley woont?

3 Gebruik bron 2 en de kaart 'Verenigde Staten – Natuurgeweld: hurricanes en tornado's – Tornado's' [Verenigde Staten – Natuurgeweld – Tornado's].
a In het westen van de Verenigde Staten komen duidelijk minder tornado's voor dan in het oosten. Welk gebergte ligt op de scheidslijn?
b Verklaar het verschil tussen het aantal tornado's ten westen en oosten van dit gebergte.
c Waar komen in Colorado de meeste tornado's voor?
d Verklaar waarom Colorado gemiddeld meer tornado's heeft dan de andere westelijke staten.

4 **a** Wanneer heb je de grootste kans om een tornado te zien in Tornado Alley?
A aan het eind van de winter
B aan het eind van de lente
C aan het eind van de zomer
D aan het eind van de herfst
b Waarom komen er juist dan veel tornado's voor?
c Gebruik bron 2.
Hoe kun je op de kaart zien dat de warme lucht uit het zuiden snel opstijgt?

5 Gebruik de kaart 'Verenigde Staten – Bevolking – Bevolkingsdichtheid' [Verenigde Staten – Bevolkingsdichtheid].
Texas kent het grootste aantal slachtoffers door tornado's. Zou dit procentueel ook zo zijn vergeleken met de andere staten in Tornado Alley? Leg je antwoord uit.

6 Hoe ontstaat een tornado?
Zet de cijfers van de onderstaande zinnen in de juiste volgorde.
1 Aan de grond ontstaat een klein lagedrukgebied.
2 Alle lucht in de omgeving stroomt als in een draaikolk naar boven.
3 Als de draaiing krachtig wordt, komt een draaiende slurf uit de onweerswolk omlaag.
4 De warme lucht wordt gedwongen om snel op te stijgen en raakt elektrisch geladen.
5 Deze lucht botst op de koude, droge lucht die langs de Rocky Mountains naar het zuiden stroomt.
6 Er ontstaat een onweerswolk.
7 Hoe hoger, hoe harder de wind en hoe meer draaiing door de temperatuurverschillen.
8 Warme, vochtige lucht vanuit de Golf van Mexico stroomt naar het noorden.

7 Gebruik bron 3 en de atlas.
a Zet de woorden op de juiste plek.
gematigde – hoge – lage
Tornado's komen vooral voor op ...(1)... breedten. Op ...(2)... breedten is er onvoldoende koude, droge lucht en op ...(3)... breedten is er niet genoeg warme, vochtige lucht om tornado's te vormen.
b Het dal van welke rivier vormt de 'alley' voor tornado's in Zuid-Amerika?

8 Gebruik de kaart 'De aarde – Natuurrampen'.
a Waar op de wereld vond de dodelijkste tornado na 1900 plaats?
b Bedenk twee redenen waarom daar veel slachtoffers vielen.

9 Een club tornadojagers wil graag twee leerlingen van jullie school in de meivakantie als gast meenemen bij de jacht op tornado's in de VS. Alle leerlingen die aardrijkskunde in hun pakket hebben, mogen zich kandidaat stellen.
Ga jij jezelf kandidaat stellen? Onderbouw je keuze met twee argumenten.

2 NATUURLIJKE GEVAREN

LEERDOELEN

- Je weet het verschil tussen een natuurramp en een humanitaire ramp.
- Je weet hoe mensen zich aanpassen aan natuurlijke gevaren.
- Je begrijpt de relatie tussen bevolkingsdichtheid, welvaart en kwetsbaarheid bij natuurrampen.

'Nederland is het gevaarlijkste land van Europa', meldden de media in september 2016. Dat concludeerden ze uit een officiële lijst van de Verenigde Naties. De lijst ging niet over verkeer of terrorisme, maar over de gevaren van de natuur.

NATUURRAMPEN

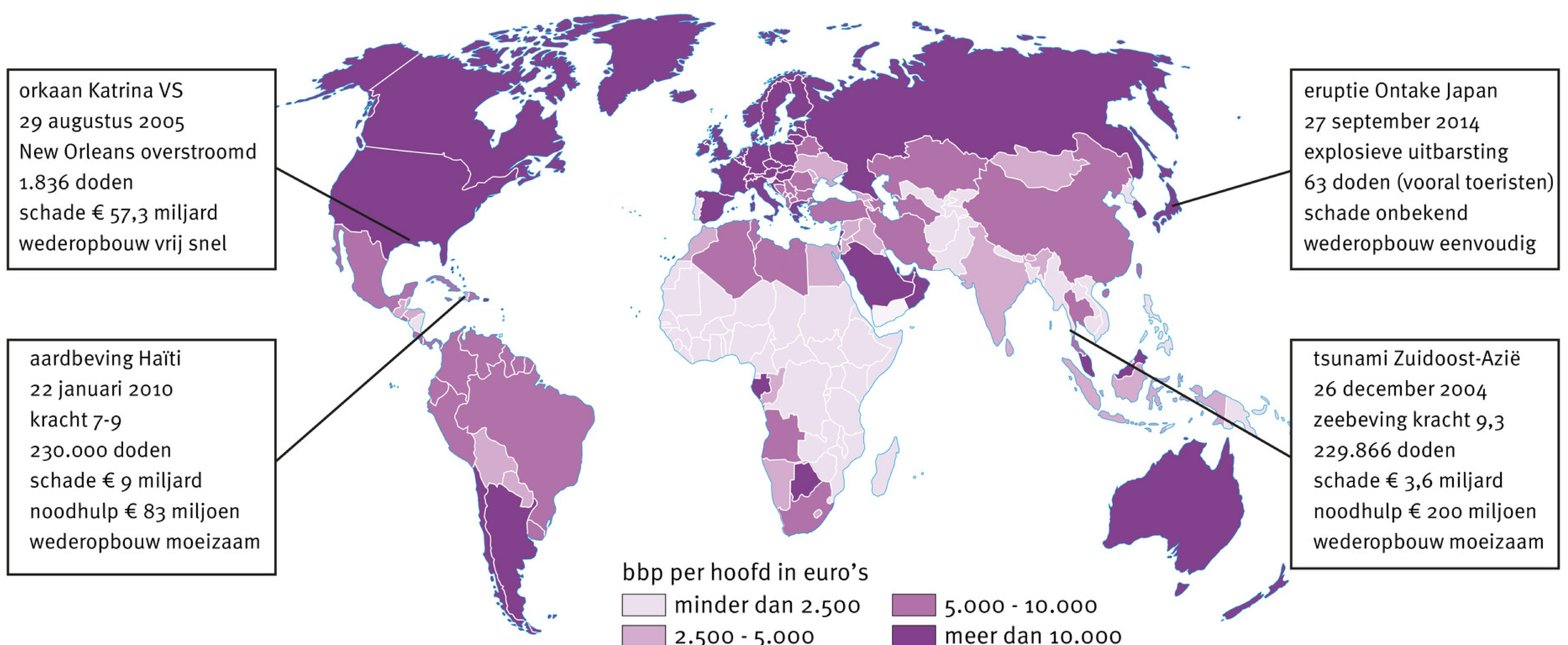
Een **natuurramp** is een ramp met natuurlijke oorzaken. Voorbeelden zijn een aardbeving, een vulkaanuitbarsting en een overstroming. Maar een ramp is pas een ramp als er ernstige gevolgen zijn voor mensen. Een lawine op Antarctica is dus alleen een natuurramp als zij toevallig net in een gebied gebeurt waar mensen aanwezig zijn. Hoe meer mensen er in een rampgebied wonen, hoe meer slachtoffers er kunnen vallen. Soms blijft het getroffen gebied langdurig verstoken van voedsel en drinkwater, hebben mensen geen onderdak of breken er besmettelijke ziekten uit. In dat geval spreek je van een **humanitaire ramp**.

BEGRIJPEN EN VOORSPELLEN

Technologische ontwikkelingen zorgen ervoor dat natuurrampen steeds beter te voorspellen zijn, al geldt dat voor de ene ramp meer dan voor de andere. Aardbevingen zijn moeilijk nauwkeurig te voorspellen. Het moment van een vulkaanuitbarsting is ook nog niet te voorspellen. Seismometers en gps-toestellen in vulkanisch gebied geven hooguit een ruwe indicatie van de vulkanische activiteit die we kunnen verwachten. Dankzij radarbeelden en satellietfoto's zijn de kracht en de route van orkanen wel redelijk te voorspellen.

MAATREGELEN NEMEN

Het belangrijkste doel van het voorspellen van natuurlijke gevaren is het beperken van het aantal slachtoffers en de schade. Via radio, tv, internet, telefoon en luchtalarm kan de overheid bewoners waarschuwen of op de hoogte houden.
Bij direct gevaar kan de overheid overgaan tot een gedwongen evacuatie. Maar meestal beperkt de informatie zich tot een advies. Bewoners kunnen dan zelf

BRON 1 Vier verschillende natuurrampen in vier verschillende gebieden.

maatregelen nemen door bijvoorbeeld de ramen dicht te timmeren, eten en drinken in te slaan of vrijwillig ergens anders heen te gaan.
De verantwoordelijkheid van overheid en de adviserende diensten is groot. Wanneer zij de ernst van de situatie onderschatten, kunnen er veel extra slachtoffers vallen. Wanneer zij de situatie overdrijven, zullen burgers het advies een volgende keer minder serieus nemen.

VERSCHILLEN IN IMPACT

De ernst van de gevolgen van een natuurramp hangt niet alleen af van de bevolkingsdichtheid, maar ook van de welvaart (bron 1). Rijke landen als Japan en de Verenigde Staten kunnen hun gebouwen en bruggen aardbevingsbestendig bouwen, al betekent dat niet meteen dat ze alle schokken aankunnen. Armere landen hebben hier geen geld voor. In veel gevallen zijn er zelfs niet eens regels voor de bouw of worden die regels door de bouwvakkers genegeerd.
Daardoor vielen bij een aardbeving in Haïti in 2010 zeker vijf keer zoveel doden als bij een veel zwaardere aardbeving in Japan. Vanuit de hele wereld kwam er hulp voor de Haïtianen. Eerst om slachtoffers onder het puin vandaan te halen, daarna om voedsel, onderdak en gezondheidszorg te regelen en het land weer op te bouwen. Corruptie, slechte wegen en een cholera-uitbraak maakten het de hulpverleners niet eenvoudig. Na vijf jaar lag op sommige plaatsen het puin nog steeds in de straten.

Blootstelling			**Kwetsbaarheid**		
Land	**(%)**	**Nummer**	**Land**	**(%)**	**Nummer**
Vanuatu	63,66	1	Centraal-Afrikaanse Republiek	74,80	1
Tonga	55,27	2	Eritrea	74,23	2
Filipijnen	52,46	3	Tsjaad	72,86	3
Japan	45,91	4	Afghanistan	72,12	4
Costa Rica	42,61	5	Haïti	71,85	5
Brunei	41,10	6	Liberia	71,54	6
Mauritius	37,35	7	Niger	70,80	7
Guatemala	36,30	8	Sierra Leone	69,69	8
El Salvador	32,60	9	Madagaskar	69,52	9
Bangladesh	31,70	10	Guinee-Bissau	68,99	10
Chili	30,95	11	Mozambique	68,28	11
Nederland	30,57	12	Guinee	68,21	12
Solomon-eilanden	29,98	13	Burundi	67,98	13
Fiji	27,71	14	Sudan	67,37	14
Cambodja	27,65	15	Zimbabwe	67,24	15

BRON 2 De 15 landen met de grootste blootstelling en de grootste kwetsbaarheid voor natuurrampen.

VEILIG OF ONVEILIG?

Haïti staat hoog op de VN-lijst met onveiligste landen ter wereld. Er komen aardbevingen voor, orkanen en het land is te arm om zich goed te beschermen tegen natuurrampen. Nederland kan dat wel, maar is dus met een 49e plek op de wereldlijst van de VN een van de onveiligste landen van Europa. Nederland is bijvoorbeeld onveiliger dan Italië, dat met zijn vulkanen en aardbevingen op een 119e plek op die lijst staat.
De VN-lijst is gebaseerd op twee factoren: de mogelijke blootstelling en de kwetsbaarheid als er een ramp gebeurt. Door onze dijken en waterkeringen is de kwetsbaarheid van Nederland voor een natuurramp laag. Maar de ligging onder de zeespiegel maakt het risico op een overstroming van Laag-Nederland hoog, zeker als je de verwachte zeespiegelstijging meetelt. De mogelijke blootstelling aan een ramp is voor Nederland dus hoog.

OPDRACHTEN

1 **a** Welke krantenkop is een voorbeeld van een natuurramp?
- A Honderden doden en vermisten na aardbeving Iran.
- B Mega-tsunami raast over onbewoond eiland.
- C Verplichte evacuatie wegens een dreigende dijkdoorbraak.
- D Zeeleven bedreigd door lek in olietanker.

b Geef bij de foute antwoorden van opdracht 1a aan waarom dat geen natuurrampen zijn.

2 **a** Wat is de beste omschrijving van een humanitaire ramp?
- A Een ramp met enkele doden en gewonden.
- B Een ramp met een grote hoeveelheid menselijke slachtoffers.
- C Een ramp met slachtoffers en grote gevolgen voor de leefomstandigheden van veel mensen.
- D Een ramp door menselijke oorzaken in plaats van natuurlijke oorzaken.

b Geef een voorbeeld van een humanitaire ramp zonder natuurlijke oorzaak.

3 Waar of niet waar? Een aardbeving in Alaska is meestal minder erg dan een aardbeving op Java. Leg je antwoord uit.

4 Gebruik bron 1.

a Kies de goede woorden.
Als de orkaan van New Orleans Haïti met evenveel kracht had geraakt, was de schade in Haïti *groter* / *kleiner* geweest en het aantal slachtoffers *groter* / *kleiner* dan in New Orleans.

b Leg je antwoord bij opdracht 4a uit.

c Noem twee redenen waarom voor de tsunami veel noodhulp binnenkwam en voor de vulkaanuitbarsting in Japan niet.

5 Gebruik bron 2.

a Noem drie soorten natuurrampen waardoor Japan vierde op de lijst van blootstelling staat.

b Op de totale VN-lijst met de onveiligste landen staat Japan ‘maar’ op een zeventiende plek. Verklaar dat.

6 Gebruik bron 2.

a Vul de juiste woorden in. Kies uit *blootstelling* – *kwetsbaarheid*.
De …(1)… van een land hangt vooral af van de ligging. De …(2)… hangt samen met het bbp. Daarom liggen veel landen met een hoge …(3)… in Afrika en veel landen met een hoge …(4)… aan zee of in de buurt van de Ring van Vuur, de gordel van stratovulkanen langs de randen van de Grote Oceaan.

b De top 15 van landen met een hoge blootstelling verandert nauwelijks door de jaren heen. De top 15 van landen met een hoge kwetsbaarheid wel. Hoe kan dat?

7 Zet de landen in de juiste volgorde van onveilig naar veilig. Gebruik alle kennis die je in deze paragraaf hebt opgedaan.
Haïti– Vanuatu – Verenigde Staten – Zweden

8 In 2017 vielen tientallen slachtoffers bij heftige bosbranden in Portugal. Door klimaatverandering wordt Portugal steeds droger en is er vaker onweer. Waarschijnlijk waren de bosbranden het gevolg van brandstichting en blikseminslag. De bossen bestaan voor een groot deel uit eucalyptusbomen, die heel geschikt zijn voor de papierindustrie. De bladeren bevatten echter veel olie, wat de planten makkelijk ontvlambaar maakt.

a Je zou kunnen zeggen dat deze bosbranden geen natuurramp zijn. Geef hier een argument voor.

b Hoe kan de Portugese regering zulke bosbranden in de toekomst voorkomen?

THEORIE

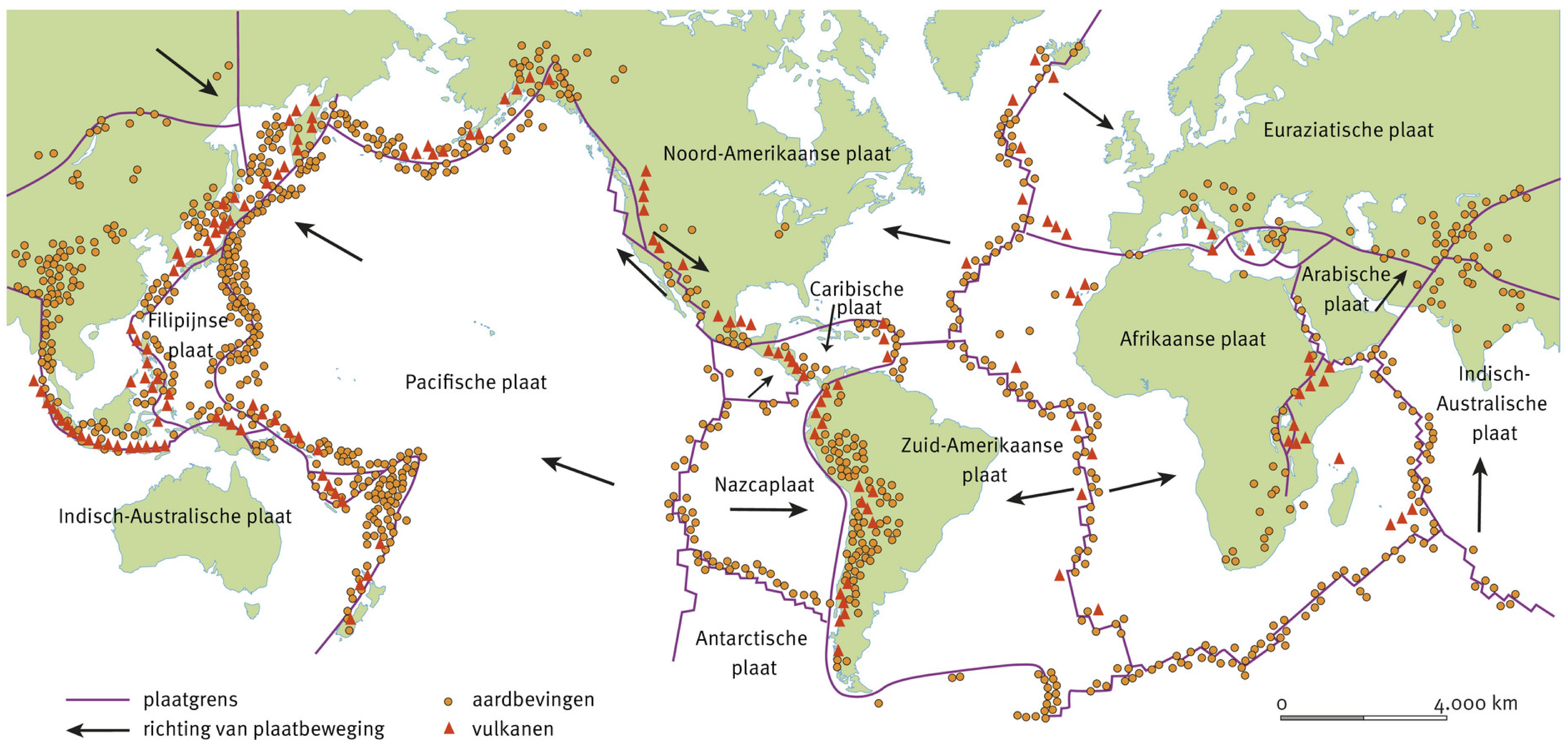
3 AARDBEVINGEN EN TSUNAMI'S

LEERDOELEN
- Je weet hoe en waar aardbevingen en tsunami's ontstaan.
- Je weet wat gevolgen zijn van aardbevingen en tsunami's.

Wat zou er gebeuren als je ergens midden op een vlakte staat en er is een forse aardbeving? Waarschijnlijk overkomt je niets. Het meeste gevaar bij een aardbeving komt van omvallende bomen, instortende gebouwen, lekkende gasleidingen en soms van vloedgolven.

RING VAN VUUR

De meeste aardbevingen ontstaan door platentektoniek. Bij convergente en transforme plaatgrenzen wordt meer druk opgebouwd en zijn de bevingen meestal krachtiger dan bij divergente plaatgrenzen. In bron 1 zie je dat de meeste aardbevingen inderdaad bij de plaatgrenzen voorkomen. Rond de Grote Oceaan zijn de meeste aardbevingen. Er is daar dus veel seismische activiteit. Rondom de Pacifische plaat komen ook de meeste vulkanen voor. Vanwege die grote vulkanische en seismische activiteit noem je dit de Ring van Vuur. De zwaarste aardbevingen uit de geschiedenis vonden in deze zone plaats.

BRON 1 Aardbevingen en vulkanen op aarde.

DE SCHAAL VAN RICHTER

De zwaarste aardbeving die ooit is gemeten was in 1960 bij Valdivia in Chili. De beving had een kracht van 9,5 op de **schaal van Richter** (bron 2). Deze indeling geeft met een cijfer de kracht van de schok aan zoals die wordt gemeten met een seismograaf. Hoe verder de seismograaf van de aardbeving is, hoe minder hij uitslaat. Daarom houdt de schaal van Richter rekening met de afstand tot het **epicentrum**, de plaats aan het aardoppervlak die recht boven de plaats van de aardbeving in de ondergrond ligt. De plaats van de aardbeving zelf noem je het **hypocentrum**. Het hypocentrum kan vlak onder de aardkorst liggen, maar ook honderden kilometers diep. De schaal van Richter is een logaritmische schaal. Dat betekent dat een aardbeving van 9,5 tien keer zo groot is als een aardbeving van 8,5 en honderd keer zo groot als een aardbeving van 7,5. Bij een zware aardbeving storten gebouwen in, breken gasleidingen en ontstaat vaak brand.

Schaal van Richter	Beschrijving	Gevolgen	Frequentie (schatting)	Voorbeeld(en)
0 tot 1,9	Minuscuul	Alleen door seismografen geregistreerd.	8.000 per dag	
2 tot 2,9	Zeer licht	Slechts onder gunstige omstandigheden gevoeld.	1.000 per dag	
3 tot 3,9	Licht	Door enkele personen gevoeld; trilling als van voorbijgaand verkeer.	49.000 per jaar	Loppersum 2003
4 tot 4,9	Matig	Door velen gevoeld; trilling als van zwaar verkeer; rammelen van ramen en deuren.	6.200 per jaar	Goch 2011
5 tot 5,9	Vrij sterk	Algemeen gevoeld; opgehangen voorwerpen slingeren; klokken blijven stilstaan.	800 per jaar	Roermond 1992
6 tot 6,9	Sterk	Schrikreacties; voorwerpen in huis vallen om; bomen bewegen; weinig solide huizen worden beschadigd.	120 per jaar	Christchurch 2011, Maltignano 2016 (Italië), Kos 2017
7 tot 7,9	Zeer sterk	Schade aan veel gebouwen; schoorstenen breken af; golven in vijvers; kerkklokken geven geluid.	18 per jaar	Sichuan 2008, Port-au-Prince 2010, Lamjung (Nepal) 2015
8 tot 8,9	Vernielend	Paniek; algemene schade aan gebouwen; zwakke bouwwerken gedeeltelijk vernield.	1 per jaar	San Francisco 1906, Mexico-Stad 1985, Concepción 2010
9,0 tot 9,9	Verwoestend	Veel gebouwen zwaar beschadigd; schade aan funderingen; ondergrondse pijpleidingen breken.	Eens in de 20 tot 30 jaar	Lissabon 1755, Valdivia 1960, Alaska 1964, Aceh 2004, Sendai 2011
10,0 tot 10,9	Vernietigend	Verwoesting van veel gebouwen; grondverplaatsingen en scheuren in de aarde; schade aan dammen en dijken.	Nog nooit waargenomen	–
11.0 tot 11.9	Catastrofaal	Algemene verwoesting van gebouwen; rails worden verbogen; ondergrondse pijpleidingen worden vernield.	Nog nooit waargenomen	–
12,0 en hoger	Buitengewoon catastrofaal	Totale verwoesting; scheuren in rotsen; verandering in landschap; talloze aardverschuivingen.	Nog nooit waargenomen	Meteorietinslag bij Yucatan (66 miljoen jaar geleden)

BRON 2 De Schaal van Richter.

TSUNAMI

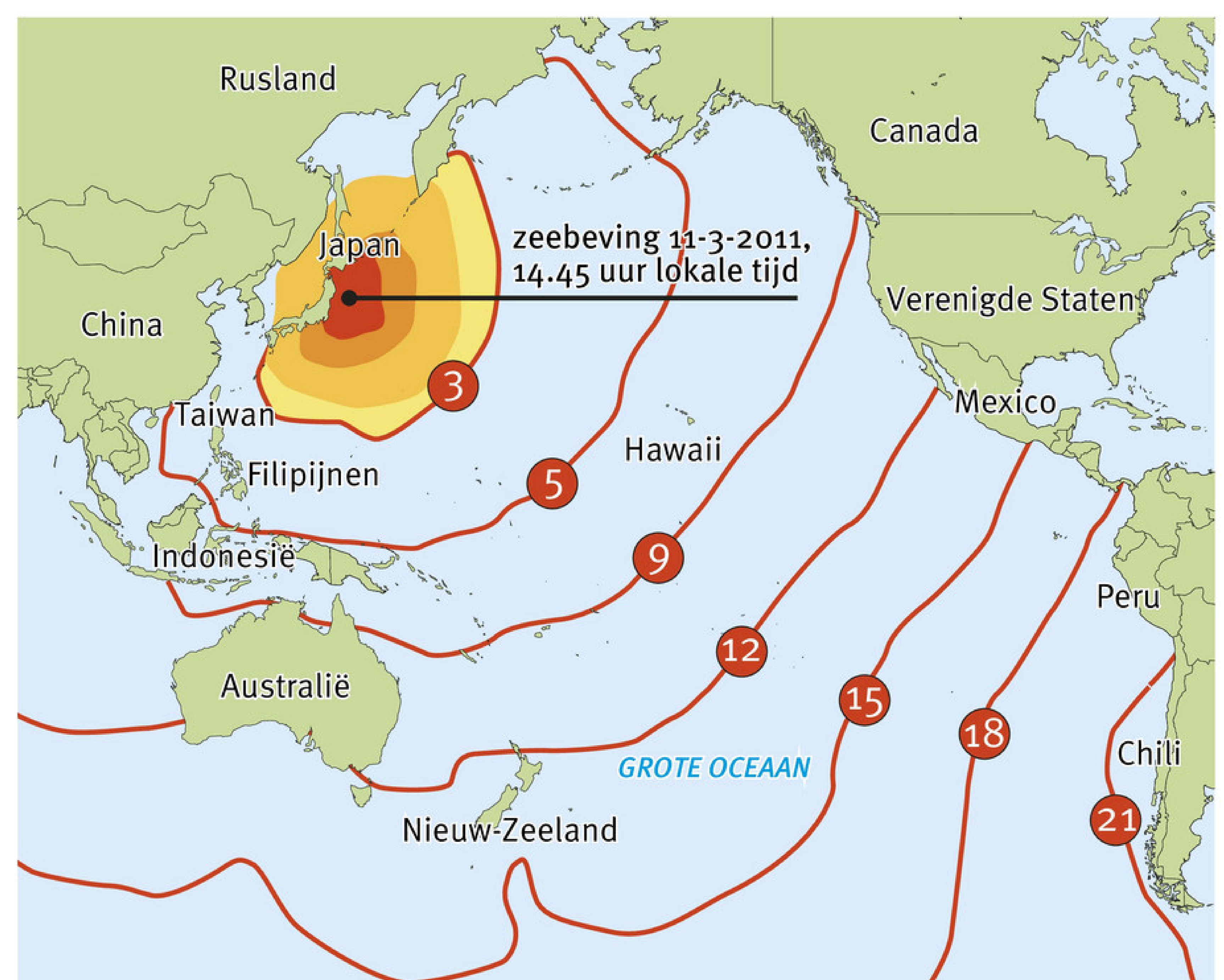
Het epicentrum van de aardbeving in 1960 bij Valdivia lag bij Niebla, aan de kust. Door de energie die vrijkwam, ontstond een vloedgolf van 25 meter hoog die in Chili en Peru slachtoffers maakte, maar ook in Hawaii en Japan. Zo'n vloedgolf die door een aardbeving ontstaat, noem je een **tsunami** (bron 3). De aardplaten die de beving veroorzaken, verplaatsen in één keer een grote hoeveelheid water. Tsunami's ontstaan vaak als het epicentrum van de aardbeving aan de kust of in een oceaan ligt. De golf is op volle zee niet heel erg hoog, maar wel lang. Hij reist op grote snelheid verder (bron 4). Als hij bij de kust komt, wordt de zee veel ondieper. Dit duwt de golf in elkaar, zodat hij hoger wordt. Aan de kust kan de vloedgolf een enorme ravage aanrichten.

ONNATUURLIJKE AARDBEVINGEN

Niet alle aardbevingen hebben natuurlijke oorzaken. Denk aan de bevingen die ontstaan door de gaswinning in Groningen. Ook op andere plaatsen op de wereld komen zulke bevingen voor. Vaak komen ze door gaswinning of olieproductie. Maar er zijn ook andere oorzaken. Er zijn aanwijzingen dat de aardbeving in 2008 in Sichuan (China) ontstond door het stuwmeer dat er vlakbij ligt: het gewicht van het water in het stuwmeer zou de beving hebben opgewekt. Er vielen bij deze beving 68.000 doden.
Ook mijnbouw kan grote en vooral kleine aardbevingen veroorzaken, doordat de spanningen in het gesteente veranderen. Hetzelfde gebeurt bij de winning van grote hoeveelheden water. Of juist door het inbrengen van water voor de winning van schaliegas en schalieolie. Hierbij wordt water onder hoge druk in het gesteente gepompt, om zo barstjes te maken waaruit gas of olie kan worden gewonnen. Door verschuivingen in de ondergrond kunnen aardbevingen ontstaan.

BRON 3 Het ontstaan van een tsunami.

BRON 4 Aantal uren dat de tsunami onderweg is voor hij een bepaalde plaats bereikt.

OPDRACHTEN

1 Gebruik bron 1 en eventueel de atlas.
- **a** Kies de juiste woorden.
  De Ring van Vuur ligt grotendeels op een *convergente* / *transforme* / *divergente* plaatgrens. Daarom vinden er vooral *lichte* – *zware* aardbevingen plaats.
- **b** Kies de juiste woorden.
  Een mid-oceanische rug ligt op een *convergente* / *divergente* / *transforme* plaatgrens. Daarom vinden er vooral *lichte* / *zware* aardbevingen plaats.
- **c** De stad San Francisco in California ligt in een aardbevingszone.
  Waardoor worden deze aardbevingen veroorzaakt?

2 Leg in je eigen woorden uit waarom het geen toeval is dat de zwaarste aardbeving ooit in Chili plaatsvond.

3 In 2011 vond in Goch, vlak over de grens bij Nijmegen, een aardbeving plaats van 4,5 op de schaal van Richter.
- **a** Hoeveel keer lichter was deze beving dan de beving van 1960 in Valdivia? Geef de berekening.
- **b** Kies de juiste woorden.
  De beving in Goch ontstond op ongeveer zeven kilometer diepte in het *epicentrum* / *hypocentrum*, precies onder het *epicentrum* / *hypocentrum* in Goch.

4 Gebruik bron 2 en eventueel de atlas.
- **a** In welke twee plaatsen uit bron 2 had de beving waarschijnlijk een menselijke oorzaak?
- **b** Door welke menselijke oorzaken kunnen ook aardbevingen ontstaan? Noem twee oorzaken.
- **c** Bekijk de bevingen van 6 en meer op de schaal van Richter.
  Welke aardbeving verbaast je het meest? Leg je antwoord uit.

5 Gebruik bron 3.
- **a** Waar op zee kan een schip zich tijdens een tsunami het best bevinden?
- **b** Leg je antwoord bij opdracht 5a uit.

6 Gebruik eventueel de atlas.
- **a** Welke drie aardbevingen kunnen een tsunami hebben veroorzaakt?
  A Christchurch
  B Haïti
  C Lissabon
  D Nepal
- **b** Leg je antwoord bij opdracht 6a uit.

7 Gebruik bron 4.
- **a** Leg uit hoe een zware aardbeving in een oceaan in drie werelddelen schade kan veroorzaken.
- **b** Hoeveel tijd hadden de Hawaiianen om zich in veiligheid te brengen voor de tsunami?
- **c** Chili ligt ongeveer 18.000 kilometer van het epicentrum.
  Met welke snelheid verplaatste de tsunami zich? Schrijf ook je berekening op.

8 In sommige vakantiegebieden is er kans op aardbevingen of tsunami's.
- **a** Wat kun je bij een aardbeving het best doen?
- **b** Wat kun je bij een naderende tsunami het best doen?

THEORIE

4 ORKANEN

LEERDOELEN
- Je weet wat orkanen zijn en hoe ze ontstaan.
- Je weet wat gevolgen van orkanen zijn.

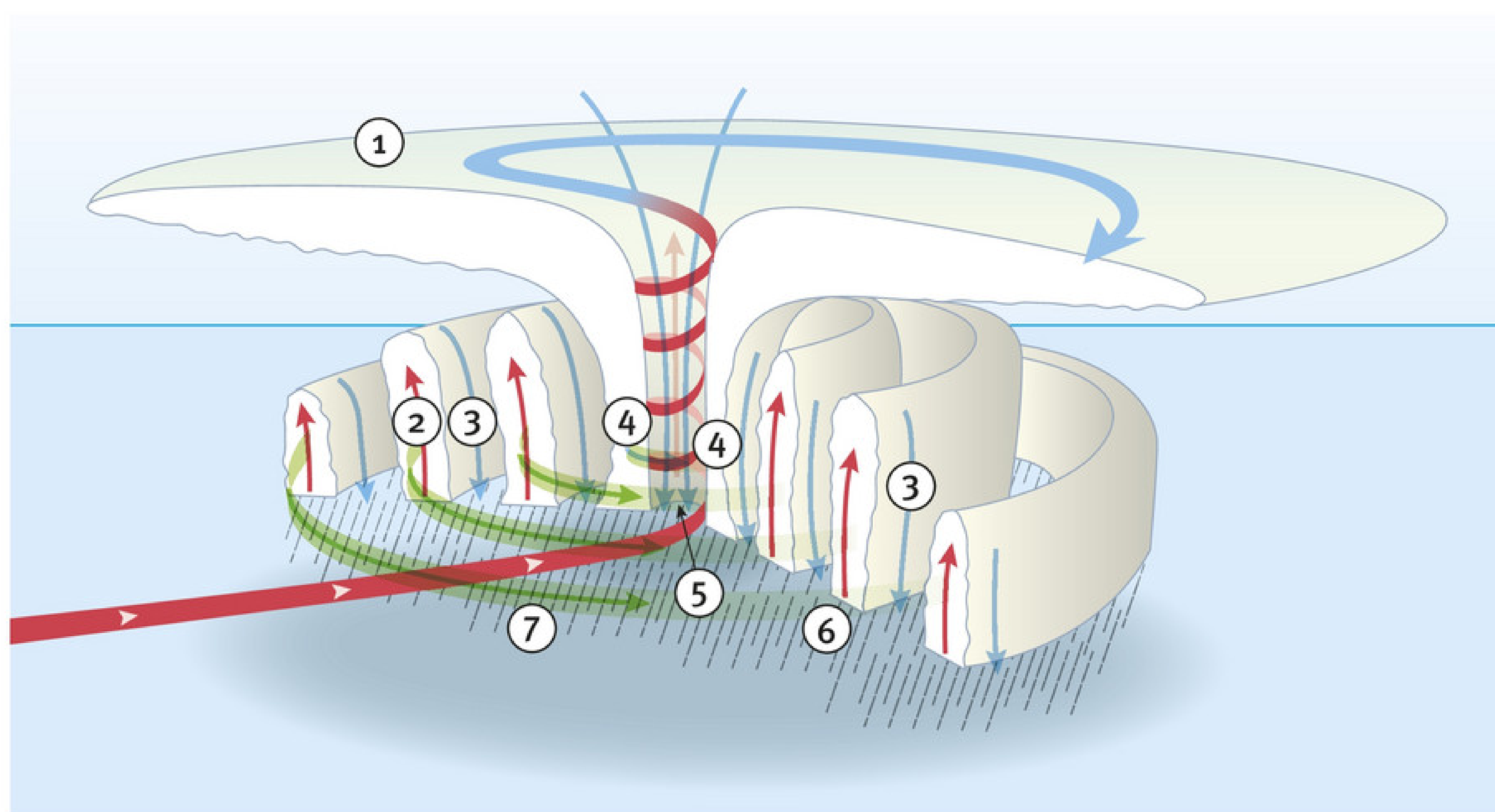
In september 2017 richtte orkaan Irma een ravage aan in het Caribisch gebied en Florida. Zelfs de medewerkers van het Amerikaanse Orkaancentrum waren onder de indruk van de satellietbeelden van Irma.

HET LEVEN VAN EEN ORKAAN

Een **orkaan** is een tropische storm met minimaal windkracht 12. Dat wil zeggen: harder dan 117 kilometer per uur. Orkanen beginnen als een normale **tropische storm**, een tropisch lagedrukgebied met minimaal windkracht 8. Tropische stormen ontstaan tussen 5 en 20 graden noorderbreedte, meestal voor de kust van Afrika. Je herkent ze op de weerkaart aan de ronde isobaren. Door de hoge temperatuur van het zeewater is er veel verdamping en stijgt er veel vochtige lucht op. Hoog in de lucht condenseert de waterdamp en vormt wolken en regen.
Door de wind en de draaiing van de aarde draaien de wolken tegen de klok in om het oog met lage druk en trekken ze parallel aan de evenaar naar het westen.
Op deze breedte is de watertemperatuur aan het eind van de zomer boven 26,5 °C. Als een tropische storm op zijn weg veel warm water tegenkomt, kan hij uitgroeien tot een fikse orkaan (bron 1). Orkanen halen hun energie uit het warme zeewater. Zodra ze boven land of boven kouder water komen, zwakken ze af.

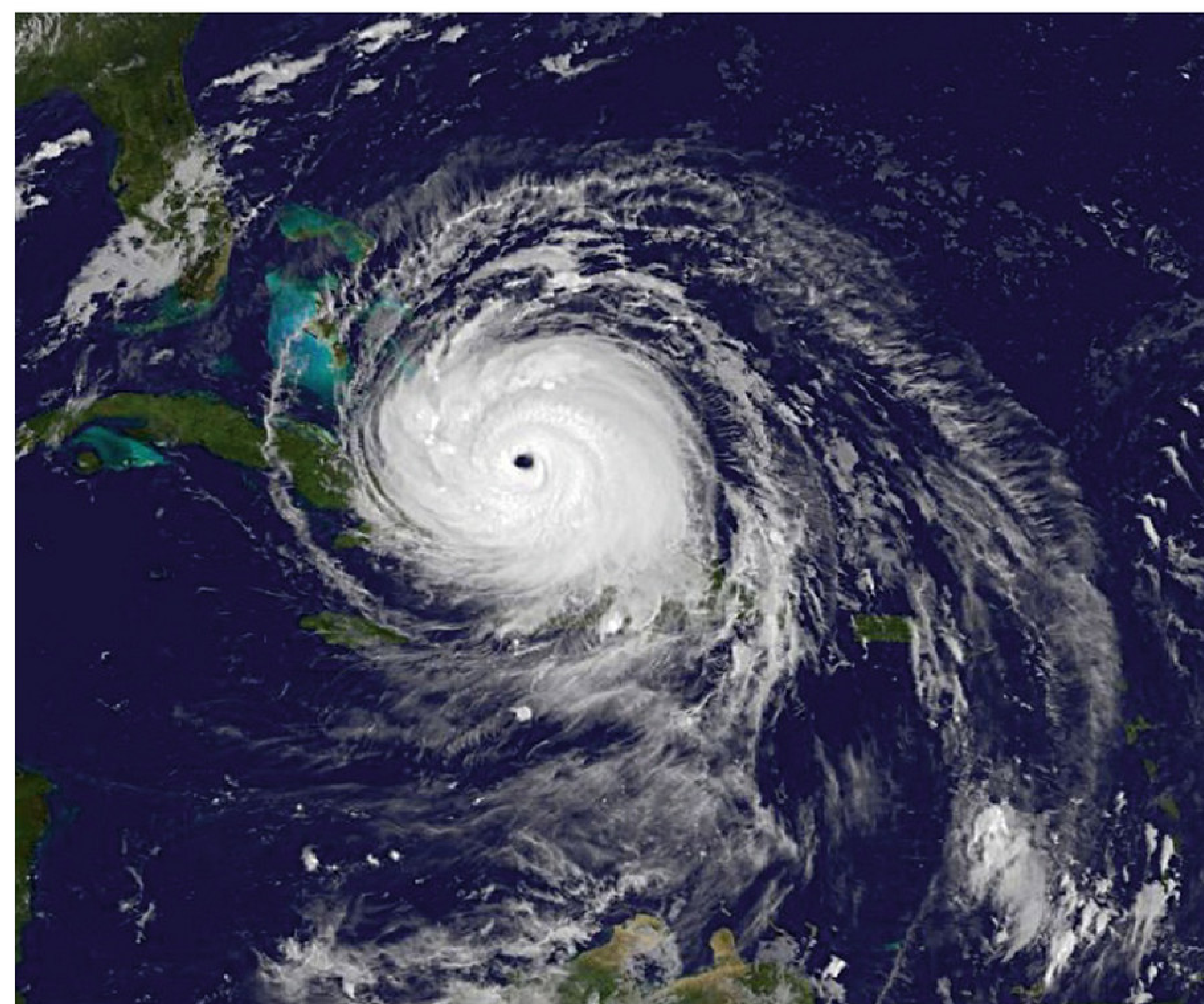
EEN STORM ZO GROOT ALS FRANKRIJK

Orkaan Irma ontstond op 30 augustus 2017 voor de kust van West-Afrika en was een storm zo groot als Frankrijk (bron 2). Ruim anderhalve dag had ze windsnelheden van 295 kilometer per uur. Dat is driemaal sterker dan een zware storm van windkracht 11 in Nederland. De bewoners in het gebied waar de orkaan over zou trekken (bron 3), hadden enkele dagen om zich voor te bereiden.
Ze timmerden hun ramen dicht, legden boten vast en haalden losliggende objecten zoveel mogelijk naar binnen. Ze hamsterden water, voedsel en batterijen en sloten zich tijdens de storm op in de stevigste kamer van hun huis.

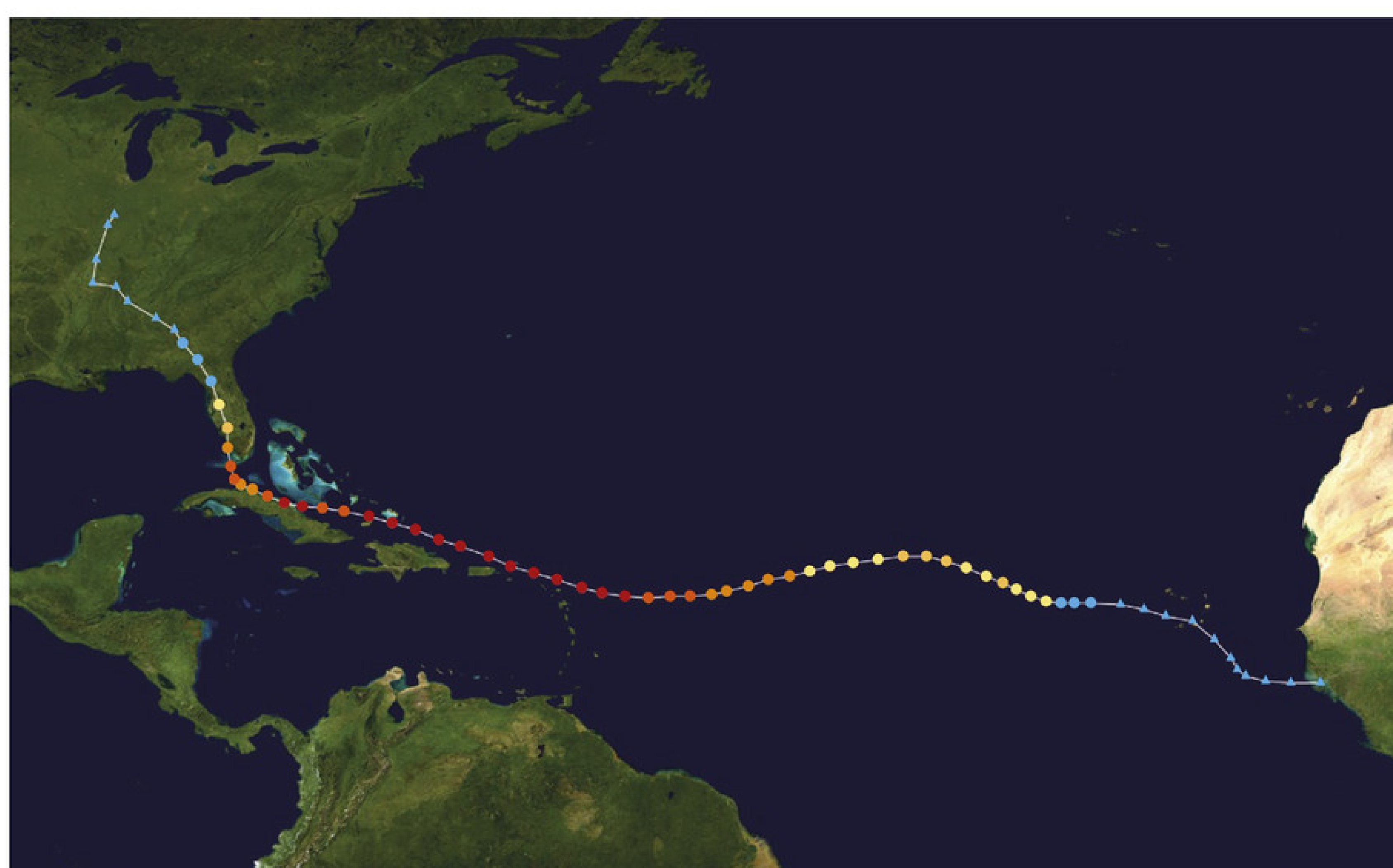

1 schild van hoge bewolking
2 stijgende warme lucht
3 dalende koude lucht
4 muur van wind en neerslag rondom het oog
5 oog
6 stroken met veel neerslag
7 draaiing tegen de klok in

BRON 1 Doorsnede van een orkaan.

BRON 2 Irma boven de Bahama's.

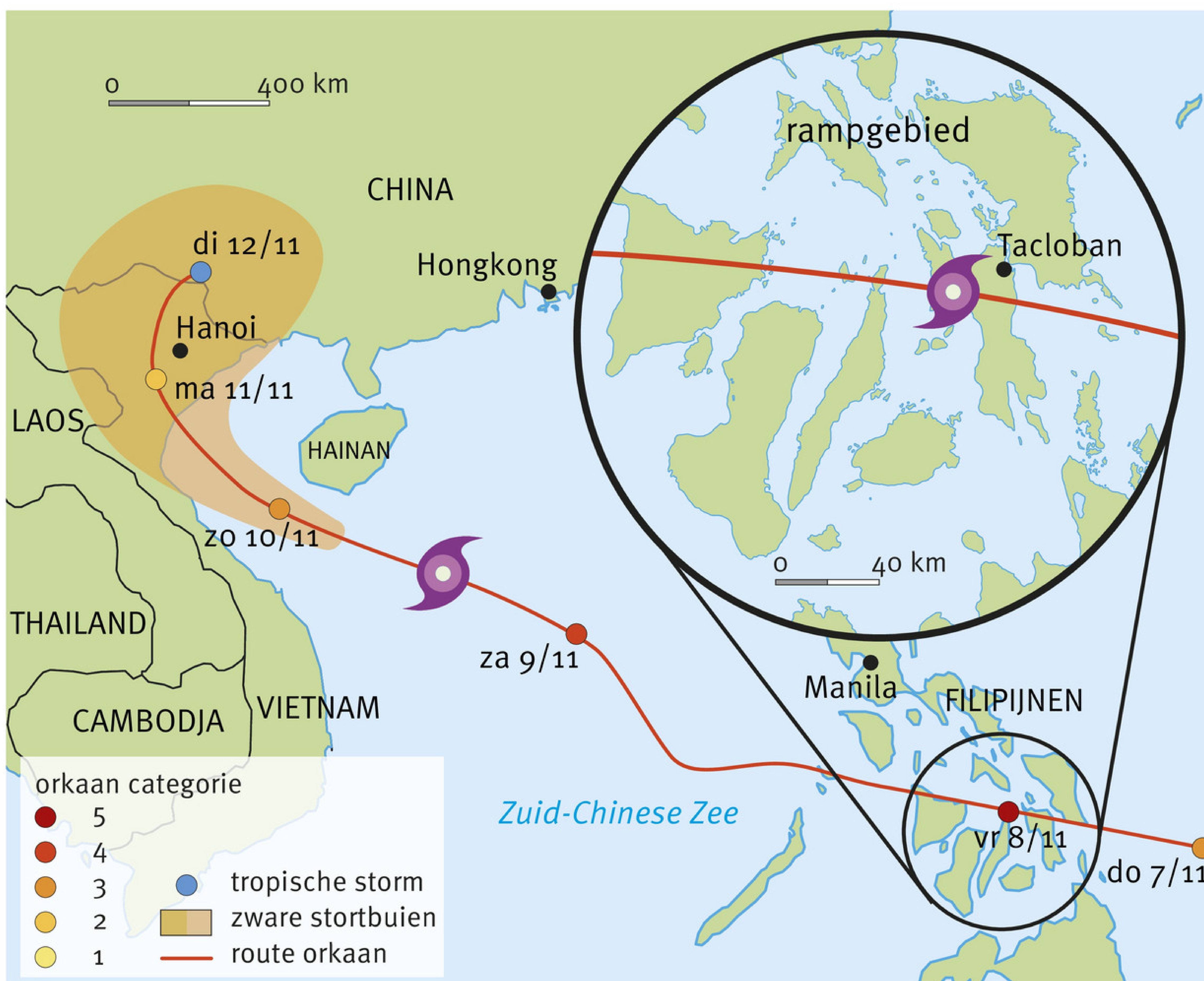

BRON 3 Irma groeide binnen vijf dagen uit tot een orkaan van de zwaarste categorie: 5.

Na Irma lagen Sint Maarten en andere eilanden grotendeels in puin. Op het Nederlandse deel van Sint Maarten vielen vier doden en tientallen gewonden. Op de route die Irma verder volgde, richtte ze nog veel meer schade aan.

WIND EN WATER

In 2013 trof orkaan Haiyan de Filipijnen. Er vielen meer dan zesduizend doden, ruim duizend mensen zijn nog vermist en 673.000 mensen raakten dakloos. Orkanen richten veel schade aan door de harde wind. Bomen worden ontworteld, huizen verliezen hun dak en voorwerpen vliegen door de lucht. Maar de meeste slachtoffers vallen door de hoge vloedgolven, die in smalle baaien nog veel hoger worden opgestuwd door de harde wind. Ook de grote hoeveelheid regen kan gevaarlijk zijn. De regen veroorzaakt overstromingen en gevaarlijke **modderstromen** doordat het regenwater grote hoeveelheden grond en puin meeneemt de helling af. Dat is zeker het geval op hellingen waar de bomen zijn gekapt, zoals op de Filipijnen veel gebeurt.

BRON 4 Supertyfoon Haiyan.

ORKANEN EN HUN NAMEN

Haiyan was een orkaan van de zwaarste categorie. Maar eigenlijk moeten we zeggen een tyfoon, want zo noemen ze orkanen in het westelijk deel van de Grote Oceaan. Een meer algemene naam voor orkaan is tropische cycloon. In Noord-Amerika noemen ze orkanen hurricanes.
We onderscheiden orkanen van de eerste tot en met de vijfde categorie. De eerste is het zwakst, de vijfde het sterkst. Zodra een tropische storm zwaarder is dan windkracht 7, krijgt hij een naam volgens vastgelegde lijsten per jaar en deelgebied. De lijsten zijn alfabetisch en bevatten afwisselend jongens- en meisjesnamen. Er zijn zes lijsten, zodat elke zes jaar dezelfde namen weer terugkomen. Alleen orkanen met veel slachtoffers worden van de lijst geschrapt. Irma en Haiyan komen dus nooit meer terug.

OPDRACHTEN

1 **a** Waarom timmerden mensen op Sint Maarten hun huizen dicht toen orkaan Irma naderde?
b Waarom waren de schappen in de winkels op Sint Maarten leeg?

2 Bekijk bron 2.
Aan de zuidoostkant ligt het eiland Puerto Rico. Dat eiland is van noord naar zuid ongeveer 60 kilometer.
a Hoe groot is het oog van de orkaan Irma ongeveer in doorsnee?
A 10 kilometer
B 30 kilometer
C 50 kilometer
D 75 kilometer
b Leg uit hoe je aan je antwoord bent gekomen.

3 Gebruik bron 3.
a Waar is Irma als tropische storm begonnen?
b Hoe kun je aan de kracht van de orkaan in bron 3 zien dat de orkaan van Afrika richting Amerika bewoog en niet andersom?
c Verklaar waarom Irma boven Cuba in kracht afnam en daarna weer in kracht toenam.
d Sommige orkanen gaan via het noordoosten van de Verenigde Staten richting Europa.
Waarom is er bij Europa niet veel meer van die orkanen over dan een zware storm?

4 **a** Hoe ontstaat een orkaan?
Zet de zinnen in de juiste volgorde.
1 De orkaan dooft uit boven land of koud water.
2 Er ontstaat een orkaan, die groeit door energie van warm zeewater.
3 De waterdamp vormt wolken en regen.
4 Een lagedrukgebied groeit uit tot een tropische storm.
5 Steeds meer lucht met waterdamp stijgt op en condenseert vervolgens.
b Gebruik bron 2.
Waar of niet waar? Als het droog wordt, is de orkaan voorbij. Leg je antwoord uit.

5 Een orkaan is heel wat anders dan een tornado.
Kies de juiste woorden.
Een orkaan duurt veel *korter* / *langer* dan een tornado.
Een orkaan is veel *beter* / *slechter* te voorspellen dan een tornado.
Een orkaan heeft gevolgen op *continentaal* / *lokaal* schaalniveau en een tornado op *continentaal* / *lokaal* schaalniveau.

6 **a** Waarom raakt een orkaan de arme mensen meestal harder dan de rijke mensen?
b Bedenk twee tips voor deze mensen om veiliger te zijn bij een volgende orkaan.

7 Gebruik bron 4.
a Kijk naar de ligging van Tacloban en bedenk waarom er zoveel slachtoffers in deze Filipijnse stad vielen.
b Sommige delen van Vietnam werden geëvacueerd, maar Hanoi niet.
Bedenk minimaal twee argumenten waarom dat niet is gebeurd.

8 Irma werd voorafgegaan door een andere zware orkaan.
a Welke naam had deze orkaan?
A Haiyan
B Harvey
C Hanna
D José
b Leg uit waarom de andere namen niet kunnen.

9 Irma was de eerste orkaan van de zwaarste categorie die over de Eilanden Boven de Wind trok. Er werd zware schade aangericht op Sint Maarten, waar het oog van Irma overtrok.
Verklaar de zware schade die op Sint Maarten werd aangericht met twee argumenten.

5 ONDERZOEK: OVERSTROMINGSRISICO WOONPLAATS

LEERDOELEN

- Je begrijpt waarom in verschillende gebieden in Nederland verschillende overstromingsrisico's bestaan.
- Je kunt het overstromingsgevaar in je eigen omgeving onderzoeken.

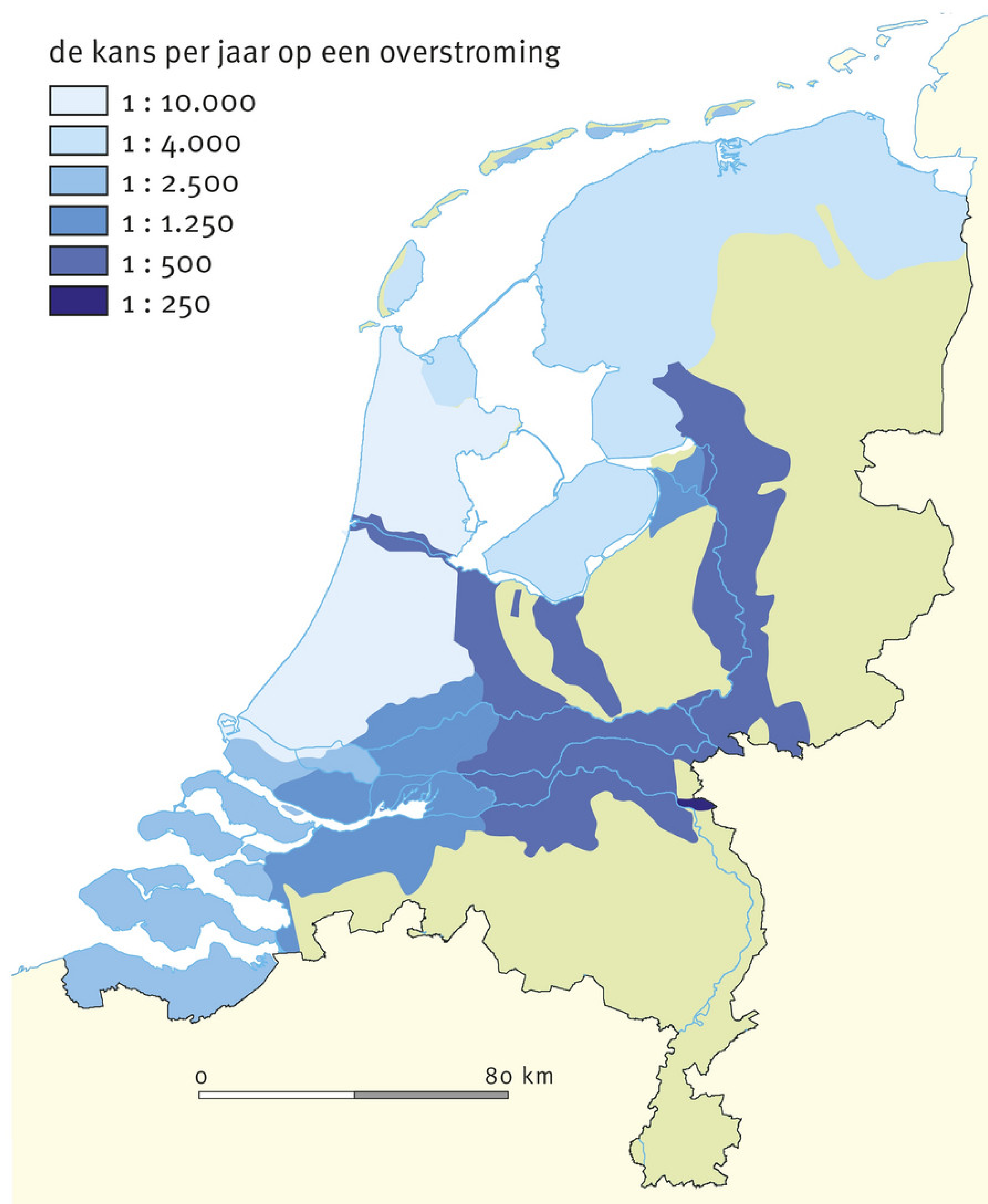
De helft van Nederland kan overstromen. Dat weet je nu wel. Maar hoeveel risico betekent dit voor jou? En wat doe je als de dijken op doorbreken staan?

DELTABESLISSING WATERVEILIGHEID

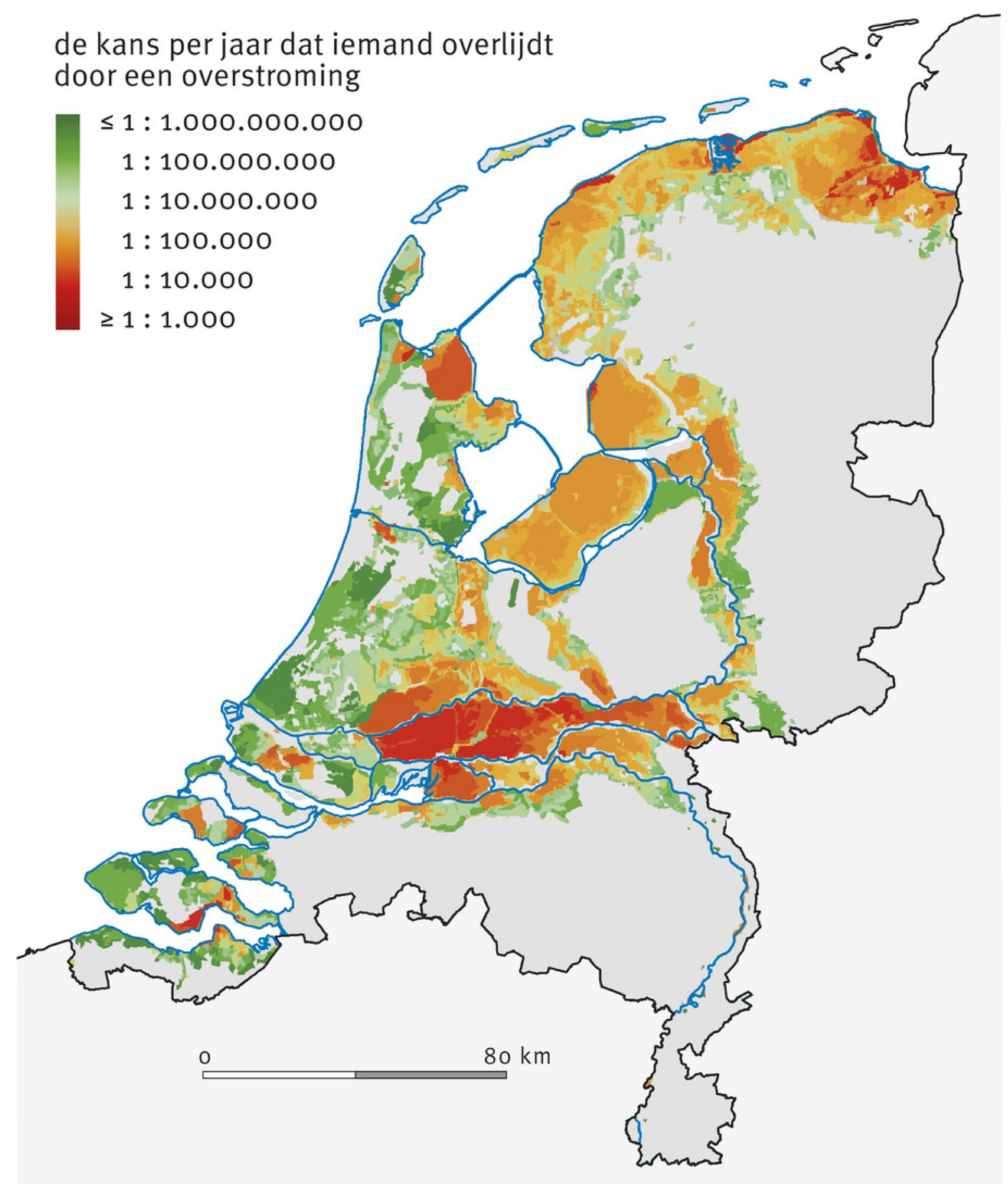
In de deltabeslissing Waterveiligheid staan nieuwe normen voor de waterveiligheid. Deze nieuwe normen zijn tot stand gekomen door de risicobenadering: de normen hangen niet alleen samen met de kans op een overstroming, maar ook met de gevolgen van een overstroming. De omvang van de gevolgen bepaalt daarbij de hoogte van de norm.
Met de nieuwe normen krijgt iedereen die achter dijken of duinen woont een beschermingsniveau van 100.000 als basis. De kans dat hij of zij overlijdt door een overstroming mag niet groter zijn dan 1 : 100.000 per jaar. Waar grote groepen slachtoffers kunnen vallen of grote schade kan optreden door overstromingen, geldt een hoger beschermingsniveau. Ook de aanwezigheid van heel belangrijke 'vitale' functies kan aanleiding voor een hoger beschermingsniveau zijn. Zo is voor een deel van Groningen een hoger beschermingsniveau voorgesteld vanwege de gasvoorziening: als die uitvalt, heeft dat landelijk gevolgen.
Waterkeringen die nu al het gewenste beschermingsniveau bieden, worden goed op orde gehouden. Waar de waterkeringen een hoger beschermingsniveau moeten bieden, vindt dijkversterking plaats of wordt meer ruimte gegeven aan de rivieren.

Vrij naar: www.deltacommissaris.nl

BRON 1

BRON 2 Laag-Nederland is verdeeld in dijkringgebieden. De kans per jaar op een overstroming per dijkringgebied.

BRON 3 De kans per jaar dat een persoon in een dijkringgebied overlijdt als gevolg van een overstroming.

OPDRACHTEN

Voorbereiding

1 Lees bron 1.
- **a** Kies het juiste woord.
  Hoe *kleiner* / *groter* de gevolgen van een overstroming, hoe veiliger een gebied moet zijn.
- **b** Welke regio in Nederland zal het best worden beschermd tegen overstromingen? Leg je antwoord uit.

2
- **a** Lees bron 1. Daarin staat: ‘De omvang van de gevolgen bepaalt de hoogte van de norm.’
  Waar moet het beschermingsniveau het hoogst zijn?
  Zet in de juiste volgorde van laag naar hoog.
  1 grote kans op een overstroming, grote gevolgen
  2 grote kans op een overstroming, kleine gevolgen
  3 kleine kans op een overstroming, grote gevolgen
  4 kleine kans op een overstroming, kleine gevolgen
- **b** Hoe groot is het overstromingsrisico voor jouw woongemeente, denk je?
  De kans op een overstroming is relatief *groot* / *klein* en de gevolgen zijn *groot* / *klein*.

Informatie verzamelen

In de rest van deze paragraaf ga je het overstromingsrisico onderzoeken van jouw (woon)plaats.

3
- **a** Op welke hoogte woon je? Gebruik een app op je telefoon (bijvoorbeeld kompas) om de hoogte van de locatie van jouw huis te vinden. Of vul je adres in op de website van het Actueel Hoogtebestand Nederland.
- **b** Hoeveel meter kan jouw huis maximaal overstromen? Ga naar de website of app ‘Overstroom ik’ en vul je postcode in.
- **c** Woon je op een plek die niet kan overstromen? Kies dan voor de rest van deze paragraaf een plek in Laag-Nederland of in de buurt van een rivier waar je weleens komt, bijvoorbeeld als je naar een voetbalwedstrijd, vrienden of familie gaat.
  Hoeveel meter kun je daar overstromen?

4 Uit bron 1 weet je dat de kans op een overstroming ook afhangt van de normen voor waterveiligheid.
- **a** Kruis aan wat voor jouw plaats geldt.
  A Mijn plaats ligt in de buurt van een ‘vitale functie’.
  B Mijn plaats ligt in een dichtbevolkt gebied.
  C Mijn plaats ligt in een gebied met veel economische waarde.
  D Geen van bovenstaande antwoorden.
- **b** Gebruik bron 2.
  Hoe hoog is de kans op een overstroming in jouw omgeving?
- **c** In hoeverre bepalen de normen voor waterveiligheid het beschermingsniveau in jouw omgeving?

5 Gebruik bron 3.
- **a** Hoeveel kans heb je om te overlijden door een overstroming?
- **b** Leg uit waarom deze kaart andere kansen oplevert dan bron 2.

Informatie verwerken

6 Wat doe je? Ga je weg of blijf je als er een overstroming dreigt voor jouw (woon)plaats? Leg je antwoord uit.

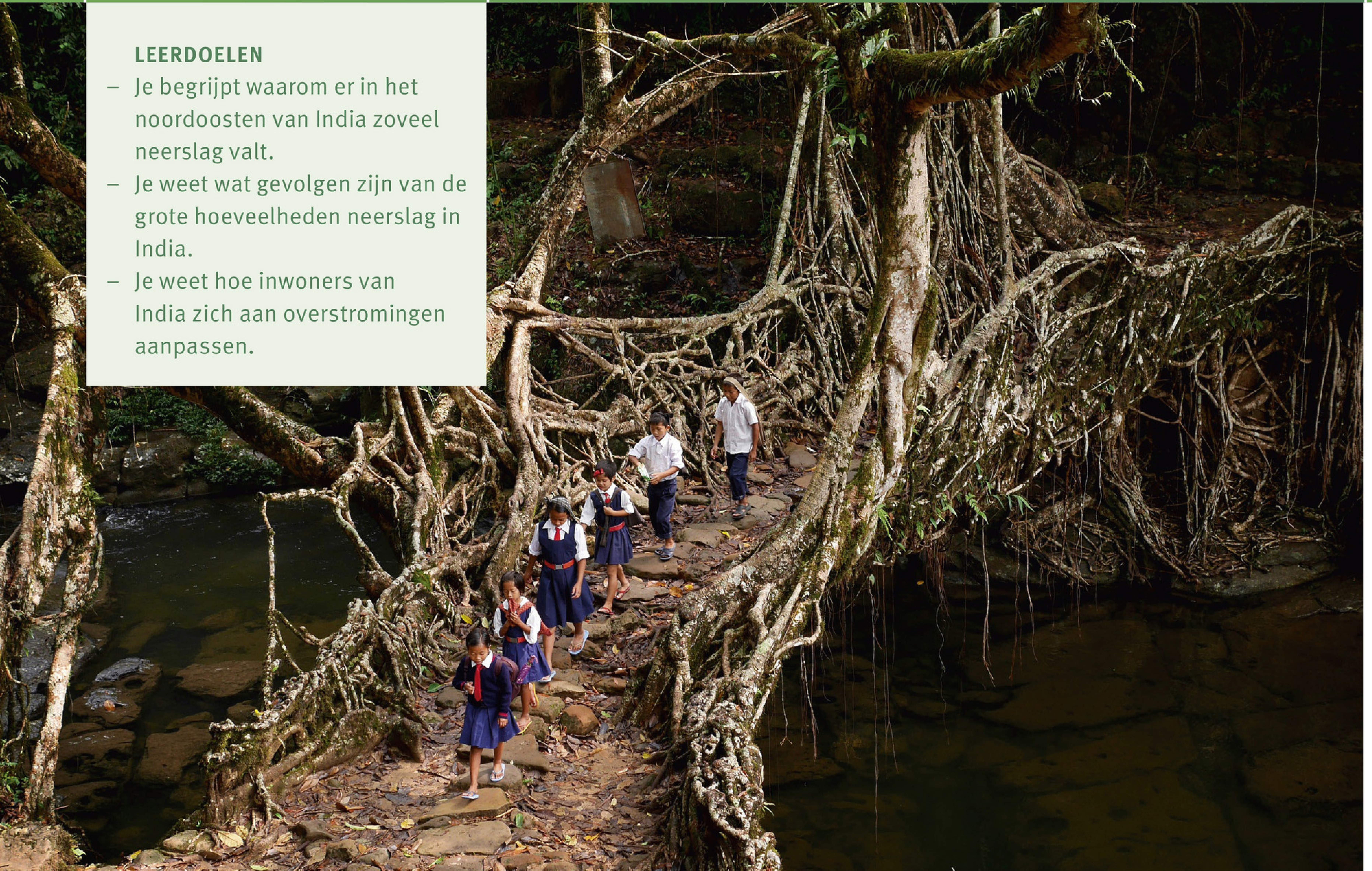
Afronding

7 Deel je conclusie met klasgenoten.
Kunnen jullie elkaar met argumenten nog op een ander besluit brengen?

PRAKTIJK

6 MEGHALAYA

LEERDOELEN
- Je begrijpt waarom er in het noordoosten van India zoveel neerslag valt.
- Je weet wat gevolgen zijn van de grote hoeveelheden neerslag in India.
- Je weet hoe inwoners van India zich aan overstromingen aanpassen.

BRON 1 Schoolkinderen op een van de levende bruggen in Meghalaya.

'Welkom op de natste plek op aarde'. Dat staat op een bord bij het dorpje Mawsynram in India. Of die tekst klopt valt te betwijfelen. Er zijn meer plaatsen die zo'n bord hebben. Maar nat is het er zeker.

NATTE TIJDEN, DROGE TIJDEN

Mawsynram ligt op een hoogte van 1.400 meter in de deelstaat Meghalaya in het noordoosten van India. Gemiddeld valt er per jaar 11.871 millimeter regen. Een klein stukje naar het oosten ligt Cherrapunji. Daar staat ook een bord met 'De natste plek op aarde'. Het Guinness Book of Records vermeldt Cherrapunji, omdat er in 1861-1862 liefst 26.470 millimeter regen in een jaar viel.
Toch regent het in dit gebied lang niet altijd (bron 2). In de eerste en laatste maanden van het jaar valt er heel weinig regen, dan is er zelfs een tekort aan water. Maar ondanks de droge winter valt er over het hele jaar dus veel regen.

DE MOESSON

De moesson is de oorzaak van de grote hoeveelheid regen in de zomer in Meghalaya. De moesson is een wind die de ene helft van het jaar uit het noorden waait en de andere helft van het jaar uit het zuiden. Daardoor ontstaan er een droge en natte periode. Dat werkt als volgt:

1. In de zomer ligt het tropische lagedrukgebied dichter bij de noorderkeerkring. In de winter ligt dit lagedrukgebied dichter bij de zuiderkeerkring. In de zomer is daardoor de wind in Meghalaya aanlandig, in de winter aflandig.
2. Als de wind uit het noorden waait, brengt hij droge lucht mee. Als de wind uit het zuiden waait, komt hij van zee en neemt hij veel vocht mee.
3. In de zomer warmt het land op. Daardoor stijgt de lucht en ontstaat een lagedrukgebied. De lucht van zee stroomt naar land om het lagedrukgebied op te vullen. In de winter gaat het andersom: het land koelt sneller af dan de zee.

In het geval van Meghalaya duurt de natte moesson een stuk langer dan de droge moesson. De wind waait over de Golf van Bengalen, dan over het warme en natte Bangladesh en dan omhoog tegen de bergen. Daar condenseert de waterdamp en valt als regen op Meghalaya.

OVERSTROMENDE RIVIEREN

Tijdens de natte moesson hebben Meghalaya en de aangrenzende deelstaat Assam vaak te kampen met overstromingen. Door de steile heuvels houdt de grond de regen die in de zomermaanden valt nauwelijks vast. De extreme regenval en de smeltende sneeuw uit de Himalaya zorgen voor hoog water in de Brahmaputra en haar zijrivieren. In Bangladesh stroomt de Brahmaputra in de Ganges. Die heeft met haar vele vertakkingen de grootste delta ter wereld gevormd. Ook Bangladesh heeft daarom jaarlijks te maken met overstromingen. Bij die grote overstromingen is er veel schade en vallen er veel slachtoffers – door verdrinking, door aardverschuivingen, maar ook door epidemieën door vervuilde drinkwaterbronnen.

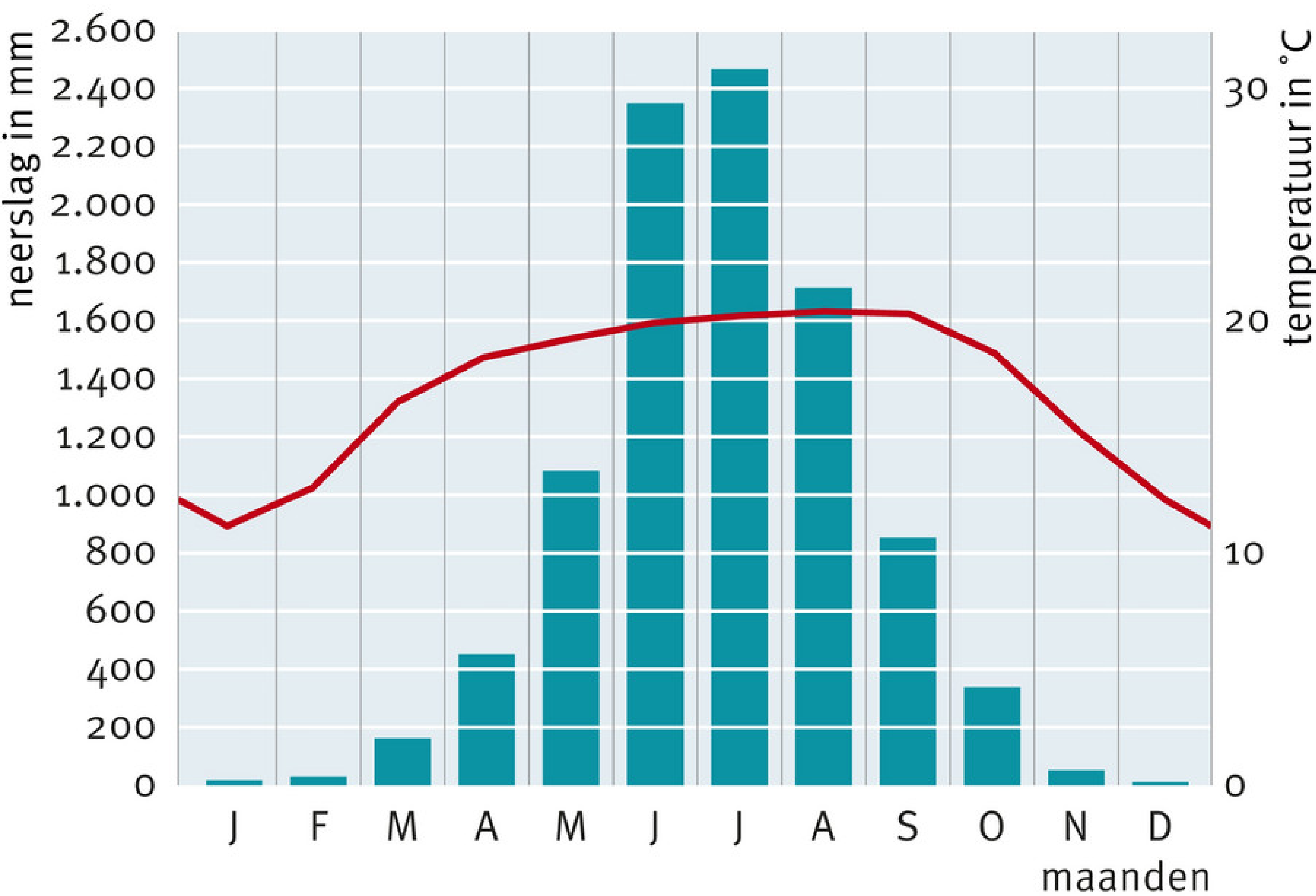
GEVECHT TEGEN HET WATER

De Indiase overheid probeert de gevolgen van overstromingen te beperken met een nationaal rampenplan. Weerstations en satellieten moeten de regenval en overstromingen voorspellen, zodat mensen op tijd kunnen evacueren of andere maatregelen kunnen nemen. Speciale hulptroepen trekken in het regenseizoen naar kwetsbare gebieden. Dorpen hogen hun wegen op, zodat die ook als dijken kunnen dienen. Boeren krijgen voorlichting over gewassen die beter tegen water kunnen. Hulporganisaties bouwen waterputten op hoge grond, zodat er schoon water is na een overstroming. Toch vielen ook de afgelopen jaren weer honderden doden door overstromingen in India en Bangladesh.

EEUWIG LEVENDE BRUGGEN

Maar de bewoners van India kunnen niet zonder de moesson. Die brengt verkoeling en dankzij de overstromingen vruchtbare grond voor de akkers. Ook de bewoners van Meghalaya leren de regen steeds meer waarderen. Sinds deze deelstaat zich profileert als natste plek op aarde, komen er steeds meer toeristen naar het gebied. Ze zorgen voor inkomsten voor de arme bevolking, die wel gewend is aan de regen. In de natte tijd gaan ze de deur niet uit zonder paraplu. Tijdens werk op het land en aan de weg dragen ze een knups, een soort schild van bamboe en bananenblad (bron 3). Die knups blijft zitten bij harde wind en door dit schild houden ze hun handen vrij voor het werk.

Het werk bestaat voor een groot deel uit onderhoud en reparaties, want door de hoge vochtigheid rot hout snel weg. De bewoners maken ook bruggen van wortels van de rubberboom (bron 1). Ze leiden de wortels van de boom de rivier over tot deze aan de overkant grond vinden. Zo ontstaat in een paar jaar een levende brug die honderden jaren overeind blijft.

BRON 2 De klimaatgrafiek van Mawsynram

BRON 3 Knups beschermen de landarbeiders tegen de regen.

OPDRACHTEN

1 **a** Verschillende dorpen willen de titel ‘Natste plek op aarde’. Waarom?
b Zou jij als toerist in Megalaya op vakantie willen gaan? Leg je keuze uit.
c Bekijk bron 1.
Wat heeft een levende brug met regen te maken?

2 Noem twee oorzaken waardoor het water in de Indiase rivieren in de zomer gevaarlijk hoger kan worden dan in de winter.

3 Bekijk bron 2.
a Welk klimaat heeft Mawsynram volgens Köppen? Gebruik de notatie met grote en kleine letter.
b De natste maand in Amsterdam is oktober, met gemiddeld 87 millimeter neerslag.
Hoeveel natter is de natste maand in Mawsynram?
c Gemiddeld valt in Amsterdam 805 millimeter neerslag per jaar.
Dat valt in juli in Mawsynram ...
A in een uur.
B in een dag.
C in anderhalve week.
D in een hele maand.

4 Zoek Meghalaya op in de atlas.
a Uit welke windrichting komt de natte moesson?
b Waarom valt er veel meer regen in Meghalaya dan in Bangladesh?
c Het water van de natte moesson komt alsnog in Bangladesh terecht.
Leg dit uit.

5 Leg uit hoe de volgende maatregelen slachtoffers helpen voorkomen.
a Opgehoogde wegen.
b Hulptroepen.
c Voorlichting over gewassen die beter tegen water kunnen.
d Waterputten op hoge grond.

6 **a** Noem twee voordelen van de moesson in Meghalaya.
b Bekijk de bronnen.
Noem twee manieren waarop de inwoners van Meghalaya zich aan de moesson aanpassen.

7 Gebruik de kaart ‘De aarde – klimaat – temperatuur en neerslag in juli’ [alleen 55^{e} druk]. Zowel in Meghalaya als in het noorden van Zuid-Amerika valt veel neerslag.
Leg voor beide gebieden uit wat de oorzaak is van de grote hoeveelheid neerslag.

Plaats	Land	Gemiddelde neerslag per jaar in mm
López de Micay	Colombia	12.892
Mawsynram	India	11.871
Cherrapunji	India	11.777
Tutunendo	Colombia	11.770
San Antonio de Ureca	Equatoriaal-Guinea	10.450
Debundscha	Kameroen	10.299
Maui	Hawaii	10.272

BRON 4 De natste plekken op aarde.

8 Gebruik bron 4 en kaart ‘De aarde – Klimaat / fysische zones’.
Zoek de ligging van alle natste plaatsen op.
Welke drie overeenkomsten tussen deze plaatsen kun je ontdekken met behulp van de atlaskaart?

7 VULKAANUITBARSTINGEN

LEERDOELEN
– Je kent het verschil tussen explosief en effusief vulkanisme.
– Je kent de gevolgen van vulkaanuitbarstingen.
– Je weet welke factoren de gevolgen van een vulkaanuitbarsting beïnvloeden.

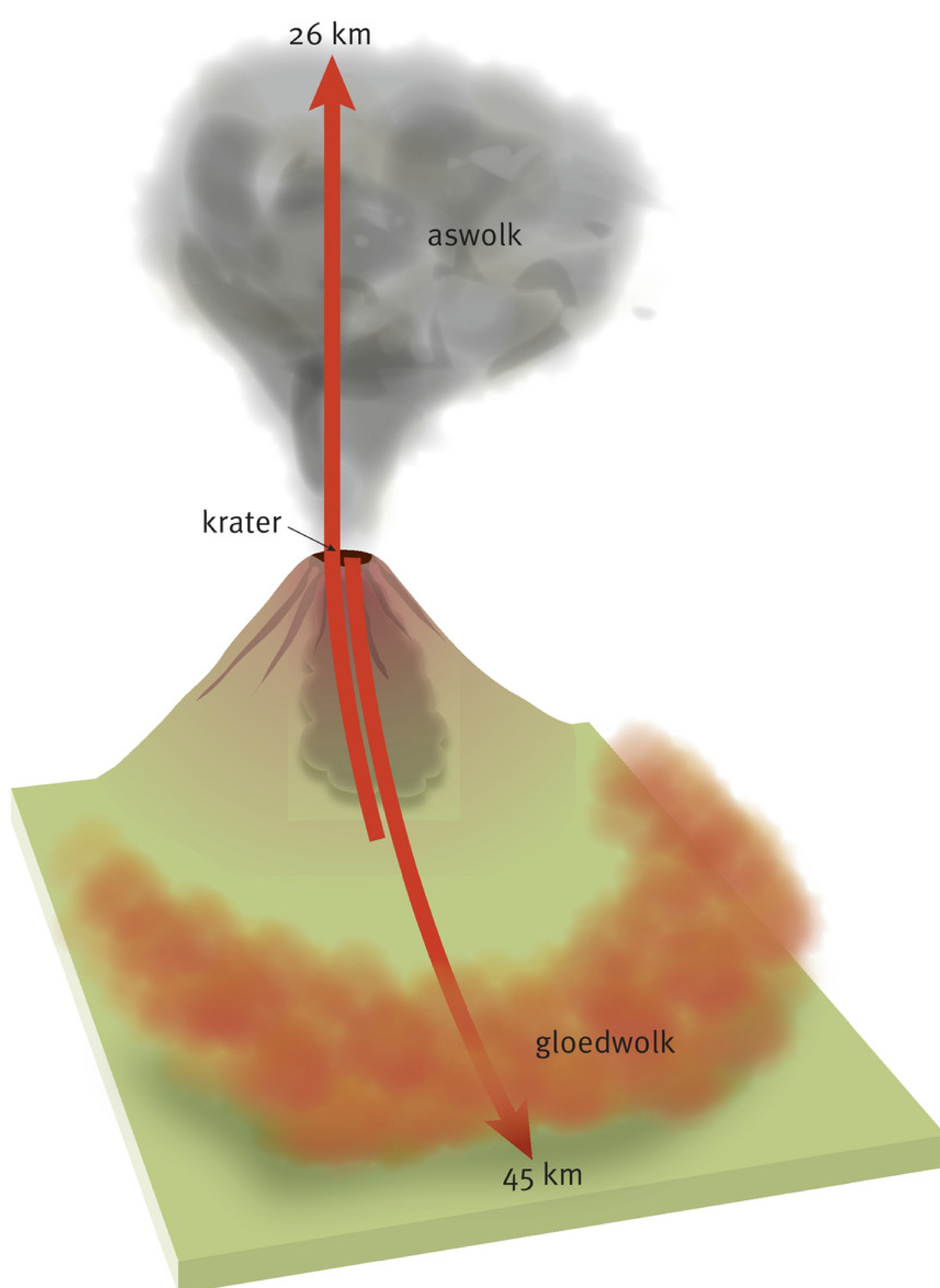
Niet alle vulkanen zijn even gevaarlijk. Bij een uitbarsting van een schildvulkaan vallen zelden slachtoffers. Voor een actieve stratovulkaan moet je wel oppassen. Vooral de aswolk, de lavastromen, de gassen en de modder zijn gevaarlijk.

EFFUSIEF OF EXPLOSIEF

Op divergente breuken komt meestal een rustige vorm van vulkanisme voor. Door het uiteengaan van de platen ontstaat er ruimte waar dun magma uit de aardmantel kan vloeien. Het vulkaantype dat hierbij hoort, is de schildvulkaan. Schildvulkanen hebben een vrij vlakke helling. Dat komt doordat de rustig uitvloeiende lava weinig gassen bevat, dun vloeibaar is en over grote afstand uitvloeit voordat hij stolt. Deze vorm van vulkanisme noem je **effusief vulkanisme**.

Je komt deze vorm van vulkanisme tegen op bijvoorbeeld IJsland en de Galápagoseilanden. Schildvulkanen ontstaan ook bij hotspots, zoals op Hawaii. Een uitbarsting van een schildvulkaan levert voor de omgeving weinig gevaar op. Doden en gewonden komen zelden voor.

Op convergente breuken komt explosief vulkanisme voor. Bij subductie neemt door de wrijving van de platen die langs elkaar schuiven de temperatuur toe. Daardoor smelt de plaat die in de ondergrond schuift. De druk in de magmahaard neemt toe, ook door het water uit de sedimenten dat met de dalende plaat is meegenomen. De druk moet flink hoog zijn om de magma door de bovenliggende continentale korst te laten breken: een uitbarsting is daarom explosief. Het vulkaantype dat bij deze vorm van vulkanisme hoort, is de stratovulkaan. Een stratovulkaan heeft een steile helling, omdat de lava taaier is dan die van een schildvulkaan. Voorbeelden zijn Mount St. Helens (VS) en de Merapi (Indonesië).

BRON 1 Door de gloedwolk die ontstond bij de eruptie van Mount St. Helens in 1980, veranderden honderden vierkante kilometers natuur in levenloos gebied.

UITBARSTING

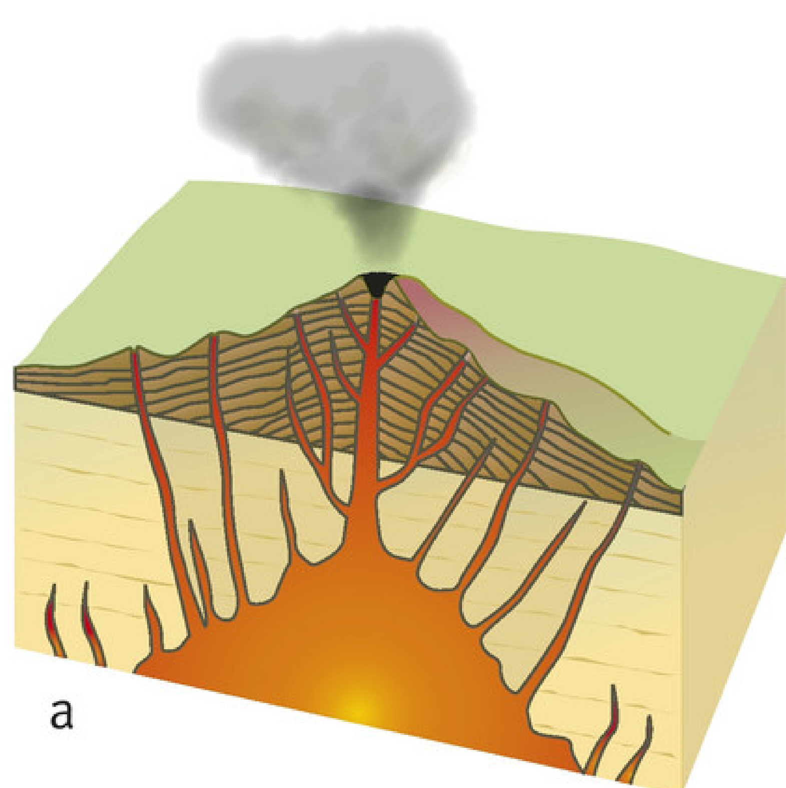
Bij een vulkaanuitbarsting of **eruptie** stromen lava, as en gassen uit een vulkaan. Boven de krater kan bij een explosieve eruptie een grote wolk ontstaan van gassen, lavadruppels, as en puin met een temperatuur tot 850 °C. Als er zoveel materiaal is uitgestoten dat het te zwaar is geworden, valt alles naar beneden en ontstaat een **gloedwolk**. Deze gloeiendhete wolk raast met snelheden tot wel 1.000 kilometer per uur de helling af en verbrandt alles wat hij op zijn weg tegenkomt (bron 1). In 2010 werden ruim honderd mensen gedood door gloedwolken na de eruptie van de Merapi.

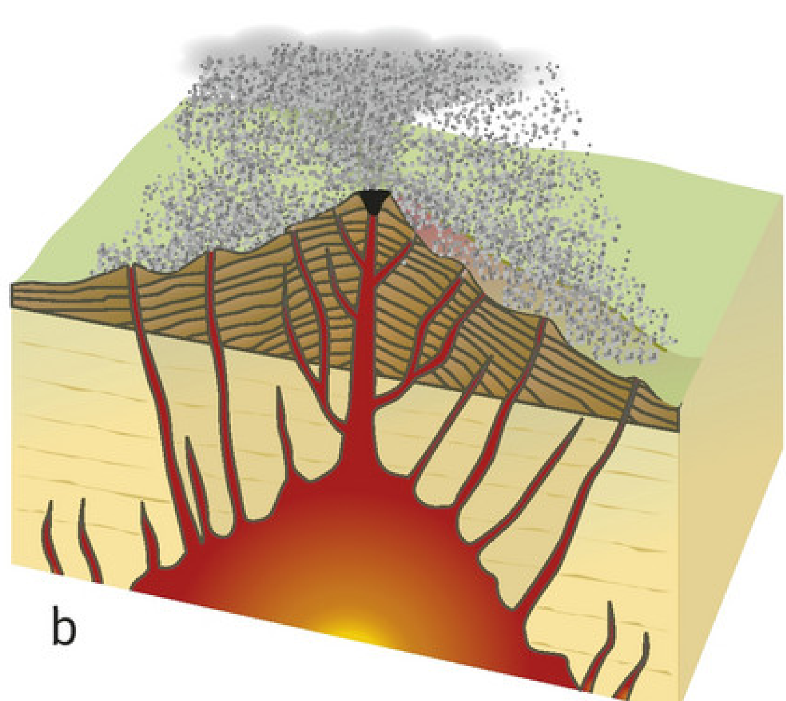
Als as, gesmolten of gestolde lava, puin en grond zich vermengen met water van rivieren, leeglopende kratermeren of stortbuien, ontstaan gevaarlijke vulkanische modderstromen. Die stromen in een razend tempo langs de vulkaanhelling naar beneden (bron 3). Als een vulkaan door sneeuw of gletsjers is bedekt, kunnen sneeuw en ijs door de warmte die vrijkomt bij een uitbarsting smelten en ook een modderstroom veroorzaken. Bij de eruptie van de Nevado del Ruiz (Colombia) in 1985 vielen 23.000 doden doordat gletsjers smolten.

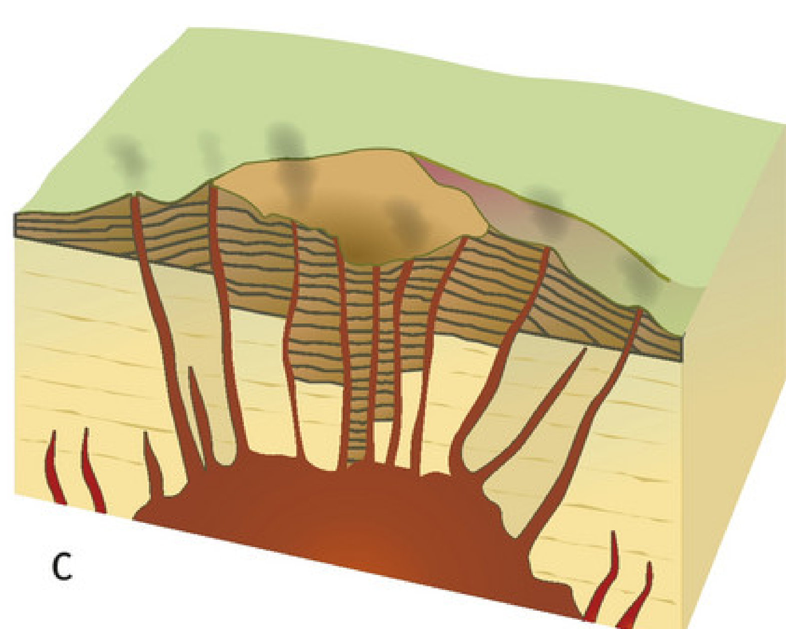
WERELDWIJDE GEVOLGEN

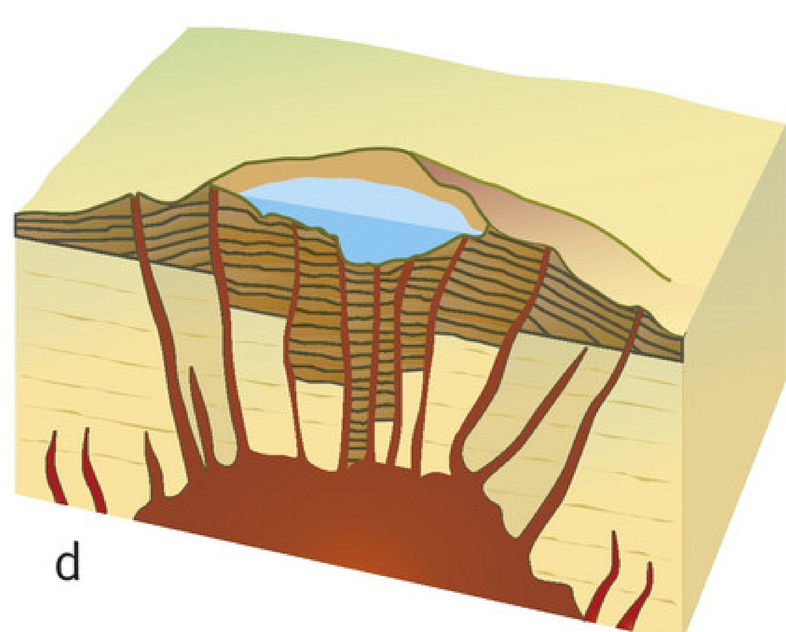
De effecten van een eruptie kunnen veel verder gaan dan de lokale schade en slachtoffers. De gevolgen van een eruptie zijn echter moeilijk te voorspellen en zijn van veel factoren afhankelijk, zoals de plaats en de kracht van de eruptie, de weersomstandigheden enzovoort.

Als er bij een uitbarsting veel as in de atmosfeer komt, is het vliegverkeer in een groot gebied onmogelijk. Vliegtuigmotoren kunnen niet tegen de as. Maar de hele wereld kan met de gevolgen van een eruptie te maken krijgen. Zo veroorzaakte de uitbarsting van de Krakatau in Indonesië in 1883 een tsunami die tot in de Noordzee te merken was. De as in de lucht verstoorde het klimaat wereldwijd: in 1884 was het gemiddeld ruim een graad kouder.

BRON 2 Een caldera ontstaat door het instorten van de magmakamer.

BRON 3 Aan de noordkant van Mount St. Helens ontstond een enorme modderstroom nadat een deel van de krater was geëxplodeerd.

NA DE UITBARSTING
Bij grote erupties kan zoveel materiaal uit de magmakamer gestoten worden, dat de vulkaankegel instort. Er ontstaat dan een enorme komvormige krater: een **caldera** (bron 2).
Op de flanken van een vulkaan vind je **stollingsgesteente**: hard geworden lava. De vloeibare lava van de effusieve uitbarstingen stolt als hard gesteente, zoals basalt. Als de lava heel taai en stroperig is, kunnen gasbelletjes niet uit de lava ontsnappen. Zo ontstaat puimsteen, dat zo licht is dat het kan drijven.

OPDRACHTEN

1 **a** Geef twee verklaringen waarom bij divergente breuken effusief vulkanisme voorkomt.
b Geef twee verklaringen waarom bij convergente breuken explosief vulkanisme voorkomt.

2 Gebruik eventueel de atlas.
a Geef een voorbeeld van een land of gebied met veel effusief vulkanisme, dat niet in de leertekst als voorbeeld genoemd is.
b Geef een voorbeeld van een ander land of gebied met veel explosief vulkanisme, dat niet in de leertekst als voorbeeld genoemd is.

3 **a** Waardoor konden er zoveel doden vallen bij de eruptie van de Nevado del Ruiz?
A door de gloedwolk
B door de lava
C door de modderstromen
D door de tsunami
b Gebruik bron 1.
Geef twee argumenten waarom een gloedwolk het gevaarlijkste verschijnsel is bij een vulkaanuitbarsting.

4 Bekijk bron 3.
a Door welke twee oorzaken ontstond er zo’n enorme modderstroom bij de uitbarsting van de Mount St. Helens in 1980?
b In welk land of gebied zijn gletsjers een groot gevaar bij vulkaanuitbarstingen?
A Hawaii
B IJsland
C Indonesië
D Italië

5 Vooral de hoeveelheid as die door een vulkaan wordt uitgestoten bepaalt hoe groot de gevolgen zijn.
a Noem een regionaal gevolg.
b Noem een mondiaal gevolg.

6 Gebruik bron 2.
a Waar of niet waar? Een deel van het materiaal dat heeft plaatsgemaakt voor het kratermeer is weggezakt in de aarde. Leg je antwoord uit.
b Maak bij elk plaatje van het ontstaan van een caldera een kort bijschrift.

7 Op welk schaalniveau spelen de genoemde gevolgen? Zet de woorden op de juiste plek.
lokaal – regionaal – nationaal – mondiaal
1 36.000 doden in Indonesië door de uitbarsting van de Krakatau in 1883.
2 353 doden in de directe omgeving van de Merapi in 2010 door een uitbarsting.
3 Mislukte oogsten in Europa in 1816 door de enorme hoeveelheid as in de atmosfeer door de uitbarsting van de Tambora in 1815.
4 Vliegvelden gesloten op het eiland Java in 2010 door de uitbarsting van de Merapi.

8 **a** Waarom vind je puimsteen vaak ver van de plek waar het is ontstaan?
b Welk stollingsgesteente is op IJsland veel te vinden? Leg je antwoord uit.

9 Gebruik eventueel de atlas.
Paaseiland ligt op de Nazcaplaat, ruim zestig kilometer ten oosten van de Oost-Pacifische rug. Verklaar in maximaal vijf regels waarom de drie schildvulkanen op Paaseiland uitgedoofd zijn.

8 AARDVERSCHUIVINGEN EN LAWINES

LEERDOELEN

- Je weet hoe aardverschuivingen en lawines ontstaan.
- Je weet wat gevolgen zijn van aardverschuivingen en lawines.
- Je weet welke maatregelen mensen nemen om aardverschuivingen en lawines tegen te gaan.

Op vakantie in het buitenland zie je weleens verkeersborden die waarschuwen voor vallend gesteente. Alsof je veel kunt doen als er een rotsblok naar beneden rolt. Mensen die op of onderaan een steile helling wonen, hebben voortdurend met dit gevaar te maken.

RISICO OP EEN AARDVERSCHUIVING

Bij een **aardverschuiving** komt onder invloed van de zwaartekracht een grote massa grond en/of stenen als één geheel van een helling naar beneden (bron 1). Meestal is overvloedige regen de oorzaak. Als de grond op een helling verzadigd is, verliest de bodem zijn stabiliteit en glijdt naar beneden, terwijl hij op zijn weg naar beneden steeds meer zand, stenen en ander materiaal meeneemt. Ook aardbevingen en vulkaanuitbarstingen kunnen aardverschuivingen veroorzaken. Op 14 augustus 2017 vielen na dagenlange regen meer dan duizend doden toen in Freetown (Sierra Leone) een deel van Mount Sugar Loaf plotseling instabiel werd en naar beneden gleed (bron 2). De voortdurende regenval veranderde de losgekomen grond in een verwoestende modderstroom die zich een weg baande over de dichtbevolkte hellingen naar de kust. Juist daar, aan de randen van de stad, hebben de armen hun illegale en vaak niet al te stevige huizen gebouwd.

1 Er valt veel regen.
2 De bodem is verzadigd met regenwater.
3 Stenen en puin in de ondergrond komen los te liggen.
4 Als er weinig begroeiing is, kan de verzadigde bodem loskomen van de ondergrond en van de helling storten.

BRON 1 Hoe ontstaan aardverschuivingen?

BRON 2 De aardverschuiving en modderstroom in Freetown.

LAWINEGEVAAR

Lawines van plotseling vallende ijs-, sneeuw- en/of gesteentemassa's komen meestal voor in de steile delen van hooggebergten. Lawines kunnen volledig uit ijs of verweringspuin bestaan.

Een **puinlawine** van verweringsmateriaal ontstaat meestal door een aardbeving of vulkaanuitbarsting, of omdat de ondergrond instabiel is. Een catastrofale vorm van een puinlawine is een **bergstorting**. Door inwendige breuken in het gesteente stort in een keer een partij grote rotsblokken (vaak groter dan een huis) met grote snelheid naar beneden.

Een plotselinge verschuiving van sneeuw langs een berghelling heet een **sneeuwlawine**. Zo'n sneeuwlawine kan ontstaan door het gewicht van een skiër of door veranderende weersomstandigheden, zoals een dik pak verse sneeuw of hogere temperaturen. De kans op een lawine is groter bij een steile helling en bij sneeuwlagen die slecht met elkaar of met de ondergrond verbonden zijn. Een sneeuwlawine is moeilijk te voorspellen, maar vaak is wel duidelijk wanneer het risico groot of klein is.

1 Wind verplaatst sneeuw naar windluwe delen van de berg.
2 Hellingen die steiler zijn dan 30 graden houden de sneeuw moeilijk vast.
3 Sneeuwplakken gaan schuiven, vooral waar verse sneeuw op oude sneeuw is gevallen.
4 Puntvormige lawines door sneeuwbaleffect van verse sneeuw die geen houvast vindt.
5 Door dooi ontstaan lawines van natte sneeuw.

BRON 3 Sneeuwlawines kunnen op verschillende manieren ontstaan.

WAT WE KUNNEN DOEN

Uit de ramp in Freetown blijkt dat het gevaarlijk kan zijn om op een steile helling te wonen. Als de bomen op een helling gekapt worden, kan de grond ook eerder gaan schuiven. Boomwortels houden de grond vast. Waar geen bomen staan, worden stromend water en wind niet afgeremd en gaat de erosie sneller. Zo ontstaat dus eerder een grote aardverschuiving.
Het opnieuw aanplanten van bomen op kale hellingen helpt ook tegen sneeuwlawines, doordat de bomen de sneeuw tegenhouden. **Herbebossing** is dus een goede maatregel. Ook hekken en netten kunnen sneeuw en rotsen tegenhouden. Vaak zijn zulke maatregelen niet genoeg. Als een lawine dreigt, kun je deze ook nog een zetje geven op een moment dat dit geen kwaad kan. Dat kan bijvoorbeeld met lawinekanonnen of door dynamiet uit een helikopter te gooien.

OPDRACHTEN

1 Gebruik bron 1.
- **a** Kies het juiste woord.
  Bij een *aardverschuiving* / *modderstroom* / *lawine* glijdt of schuift een massa grond of stenen een helling af.
- **b** Kies het juiste woord.
  Bij een *aardverschuiving* / *modderstroom* / *lawine* vloeit of stroomt een mengsel van water, grond en puin naar het laagste punt.
- **c** Niet op alle plaatsen kunnen aardverschuivingen voorkomen. Noem twee voorwaarden waar een plaats aan moet voldoen voor een aardverschuiving.

2 Gebruik bron 1 en 2.
- **a** Wat was de oorzaak van de aardverschuiving in Sierra Leone?
- **b** Welke gevolgen van de aardverschuiving in Sierra Leone zie je in bron 2?
- **c** Door welke twee oorzaken zijn bij een aardverschuiving vaak arme mensen het slachtoffer?
- **d** Noem drie oorzaken van aardverschuivingen

3
- **a** Leg uit waarom in Zwitserland meer lawines plaatsvinden dan in bijvoorbeeld Tsjechië.
- **b** Wanneer is een bergstorting een catastrofale vorm van een lawine?

4 Gebruik bron 3.
- **a** Noem drie factoren die de kans op een sneeuwlawine vergroten.
- **b** Zijn alle dodelijke sneeuwlawines natuurrampen? Leg je antwoord uit.
- **c** Bekijk bron 2.
  Er zijn veel oorzaken die een rol spelen bij sneeuwlawines.
  Welke twee oorzaken spelen ook een rol bij aardverschuivingen?
  A ontbossing
  B skiërs
  C steile helling
  D verse sneeuw
  E wind

5
- **a** Noem vier maatregelen om slachtoffers en schade door sneeuwlawines te beperken.
- **b** Welke maatregel helpt bij sneeuwlawines, maar ook bij aardverschuivingen? Leg je antwoord uit.
- **c** Waarom worden dreigende sneeuwlawines met dynamiet of lawinekanonnen afgeschoten?

6 Vind jij dat er van het geld dat Nederland besteedt aan ontwikkelingshulp ook geld gereserveerd moet worden voor herbebossing van steile hellingen in stedelijke gebieden in arme landen? Leg je antwoord uit.

9 DE GEVAARLIJKSTE PLAATS IN DE ATLAS

LEERDOEL

- Je kunt met de atlas onderzoek doen naar de kans op een natuurramp.

Wereldwijd wonen er steeds meer mensen in steden. In sommige steden is de kans op natuurrampen groter dan in andere steden. Hoe komt dat?

BRON 1 Een muur moet de zee tegenhouden in Jakarta.

JAKARTA

Van de grote Aziatische steden is Jakarta met zijn ruim 26 miljoen inwoners het kwetsbaarst, zegt Piet Dircke van Arcadis. 'Jakarta zou weleens de eerste metropool kunnen zijn die ontruimd moet worden.'

De bodem van Jakarta zakt in bepaalde delen tussen de 10 en 25 centimeter per jaar. Dat betekent dat die wijken over veertig jaar tien meter lager liggen dan nu, terwijl de stad nu al op of onder zeeniveau ligt. In Noord-Jakarta houdt een muur de zee tegen. 'Die muur bezwijkt een keer. En als dat gebeurt, komen delen van de stad onder vier of vijf meter water te staan. Het is wachten op een ramp. Ik kan het niet vrolijker maken.'

In Jakarta, waar bepaalde stadswijken al geregeld onderlopen, komt volgens Dircke alles samen: onbeperkte stedelijke groei, gebrek aan bestuurlijke daadkracht, grote rivieren die door de stad stromen en straks hun water niet meer kwijt kunnen, bodemdaling en het ontbreken van waterzuivering en riolering.

Vrij naar: de Volkskrant, 23 september 2017.

BRON 2

OPDRACHTEN

1 Je gaat de kans op natuurgeweld in vijf wereldsteden vergelijken: Dhaka (Bangladesh), Jakarta (Indonesië), Rotterdam (Nederland), New Orleans (Verenigde Staten) en Santiago (Chili).

a Welke twee bewoonde continenten mis je in dit rijtje?

b Gebruik de kaart 'De aarde – Natuurrampen'.
Je neemt wel twee Aziatische steden mee in de vergelijking.
Vind je dit een logische keuze? Leg je antwoord uit met de kaart.

c Op welke kaart vind je een verklaring voor het relatief kleine aantal natuurrampen in Afrika?

d Wat is die verklaring?

2 Op welke drie kaarten vind je informatie die je kan helpen de kans op natuurrampen in te schatten?

A Irrigatie
B Neerslag
C Overstromingsrisico
D Plaattektoniek
E Staten en gewapende conflicten

3 Kijk in de atlas naar de ligging van de vijf steden.

a Welke stad heeft het minste kans op overstromingen vanuit zee? Leg je antwoord uit.

b Welke twee steden hebben de minste kans op modderstromen? Leg je antwoord uit.

4 Bekijk bron 1 en lees bron 2.

a Waarom kunnen de rivieren straks hun water niet meer afvoeren naar zee?

b Gebruik de atlas.
Welke natuurrampen bedreigen Jakarta?

A aardbeving
B modderstromen
C orkaan
D overstroming
E tornado
F vulkaanuitbarsting

5 Gebruik nu de atlas en de informatie uit dit hoofdstuk om de kans op een natuurramp in te schatten.
Neem de tabel over en vul deze verder in. Gebruik een X voor een grote kans, een x voor een kleine kans en laat het vak leeg als er niet of nauwelijks kans is.

6 **a** Welke twee factoren zou je bij natuurrampen eigenlijk ook mee moeten wegen?

A armoede
B bevolkingsdichtheid
C bodemgebruik
D godsdienst

b Leg je antwoord bij opdracht 6a uit.

c Welke twee steden hebben de meeste inwoners?

d Welke stad is de gevaarlijkste stad? Leg je antwoord uit.

	Aardbeving	Aardverschuiving	Orkaan	Overstroming	Tornado	Vulkaanuitbarsting
Dhaka						
Jakarta						
Rotterdam						
New Orleans						
Santiago						

PRAKTIJK

10 KUNNEN SKIGEBIEDEN BLIJVEN UITBREIDEN?

LEERDOELEN

- Je begrijpt de relatie tussen wintersport en lawinegevaar.
- Je kunt oplossingen bedenken om natuurlijke gevaren in berggebieden te beperken.
- Je kunt wintersport vanuit verschillende dimensies beoordelen.

BRON 1 Skiën op kunstsneeuw in de Alpen.

Door de klimaatverandering blijven de pistes langer groen. En als het sneeuwt, vallen er meters sneeuw. Daardoor is het risico op lawines groter. Kunnen we in de nabije toekomst nog wel blijven skiën?

EEN NIEUWE GONDEL

Begin 2014 opende in het Oostenrijkse Ischgl de Piz Val Gronda E5. Dat is een gondel die per keer 150 skiërs naar 2.812 meter hoogte kan brengen. Ischgl is een van de populairste skigebieden van Europa. 90% van de pistes ligt boven de 2.000 meter. Dat betekent dat je bijna altijd zeker bent van sneeuw. In tijden van klimaatverandering wordt dat steeds belangrijker voor wintersporters. Steeds vaker hoor je dat er met kerst nog steeds geen sneeuw ligt in de bergen. Soms is het zelfs te warm om met sneeuwkanonnen kunstsneeuw te maken (bron 1). Terwijl de echte liefhebber natuurlijk echte sneeuw wil, die uit de wolken is gevallen en pistes, bomen en huizen met een dikke laag heeft bedekt.

SPOREN IN DE POEDERSNEEUW

De nieuwe gondel maakt twee valleien toegankelijk die eerder niet bereikbaar waren voor de gemiddelde skiër of snowboarder. De milieubeweging had dan ook veel bezwaren. Daardoor duurde de aanleg jaren langer en was hij veel duurder dan aanvankelijk gepland. Uiteindelijk kreeg de kabelbaan slechts twee pilaren, zodat de natuur op de grond minder verstoord werd. Bovendien is een van de valleien puur voor freeriders. In het Fimbatal zijn geen aanpassingen gedaan, geen bomen gekapt en komen geen snowcats, de machines op rupsbanden die de pistes egaal maken.

Freeriden wordt steeds populairder bij skiërs. Meestal is een helikopter of een fikse wandeling nodig om op zo'n ongerepte helling te komen. Maar in Ischgl kom je er dus met de gondel. De kick van het freeriden is dat er geen routes zijn. Je kiest zelf de beste lijn door de poedersneeuw. Met een beetje geluk ben je de eerste die er sporen trekt.

KLAAR VOOR DE LAWINE

Als freerider ski je op ongemarkeerde hellingen met vaak verse sneeuw. Dat betekent dat de kans op lawines groter is en je in het geval van een lawine algauw op jezelf aangewezen bent. Een beetje freerider gaat dan ook nooit alleen op pad en heeft altijd ten minste een lawinepieper, een sonde en een lawineschep bij zich. De pieper is om een lawineslachtoffer te vinden, de sonde is een prikker om de sneeuwdiepte mee te bepalen en de schep om het slachtoffer uit te graven. Haast is geboden, want na de eerste achttien minuten gaat de overlevingskans onder de sneeuw hard achteruit.

Om te voorkomen dat lawines slachtoffers maken, staan in Ischgl en het Fimbatal lawinekanonnen. Lawinekanonnen zijn een soort buizen die door middel van gasdruk op ongevaarlijke momenten lawines veroorzaken. Elders in het gebied zijn nog veel meer maatregelen genomen tegen lawines. Zo zijn er stalen hekken gemaakt (bron 2) en stevige dammen (bron 3) gebouwd om de huizen te beschermen. Dit heeft alles te maken met een van de dodelijkste lawines in de Alpen: in 1999 vielen er 31 doden, waaronder zes Nederlanders, toen een sneeuwmassa het dorp Galtür trof. De lawine was niet veroorzaakt door skiërs, maar door extreme sneeuwval in enkele dagen. Na de lawine was het lawinegevaar niet geweken. Daarom werd het hele dorp met helikopters geëvacueerd, in totaal bijna 18.000 mensen.

DE NATUURLIJKE EN ECONOMISCHE DIMENSIE

Als je vanuit verschillende dimensies naar het fenomeen wintersport kijkt, zie je conflicterende belangen. Vanuit de natuurlijke dimensie is wintersport geen goed idee. Duizenden bomen die anders de sneeuw vasthouden, zijn gekapt om plaats te maken voor pistes en liften. Waar skiërs eenmaal van de berg afdalen krijgen jonge boompjes ook geen kans meer. Er komen dus nauwelijks bomen bij, terwijl er nog altijd bomen gekapt worden. Bovendien heeft ontbossing ook invloed op de hoeveelheid broeikasgassen in de atmosfeer, en dus op het klimaat.

Er zijn mensen die zeggen dat het de eigen schuld is van wintersporters dat de pistes steeds vaker groen blijven. Ze hebben immers zelf bijgedragen aan de opwarming van de aarde doordat ze met de auto, bus of het vliegtuig naar de bergen afreizen en daarmee voor extra uitstoot van uitlaatgassen zorgen. Daarbij komt ook nog de energie die skiliften, snowcats en hotels gebruiken.

Kijk je vanuit de economische dimensie, dan is het logisch dat de lokale ondernemers geld willen verdienen en de wintersporters willen skiën. Daarom breiden net als Ischgl veel skigebieden uit naar grotere hoogtes. Dat betekent dat steeds meer bossen gekapt worden en dat kan weer voor lawines zorgen.

BRON 2 Hekken moeten de sneeuw op deze helling vasthouden.

BRON 3 Na de ramp zijn lawinedammen gebouwd om huizen in Galtür te beschermen.

OPDRACHTEN

1 Bekijk bron 1.
- **a** Waarom ligt er geen sneeuw op de hellingen naast de piste?
- **b** Waarom staan er geen bomen op de piste?

2 Skiërs kunnen op verschillende manieren verantwoordelijk zijn voor lawines.
- **a** Noem een directe manier.
- **b** Noem een indirecte manier.

3 Was de lawine van 1999 in Galtür een natuurramp? Leg je antwoord uit.

4 Bekijk bron 2 en 3.
- **a** Waarom staan deze hekken vooral op steile hellingen?
- **b** Lang niet alle hotels en huizen hebben een lawinedam. Welke wel?
  - A Die onderaan een beboste, flauwe helling liggen.
  - B Die onderaan een beboste, steile helling liggen.
  - C Die onderaan een kale, flauwe helling liggen.
  - D Die onderaan een kale, steile helling liggen.
- **c** Welke twee maatregelen zouden Ischgl en Galtür nog meer kunnen nemen om de dorpen tegen lawines te beschermen?
- **d** Minder wintersporters ontvangen is voor de meeste gebieden geen optie.
  Noem twee redenen waarom minder wintersporters tot minder lawineslachtoffers zou leiden.

5 Gebruik de atlas.
- **a** Ischgl staat niet in je atlas. Het buurdorp Galtür wel.
  Hoe hoog ligt Galtür?
  - A 500-1.000 meter
  - B 1.000-1.500 meter
  - C 1.500-2.000 meter
  - D 2.000-2.500 meter
- **b** Vergelijk dit met andere wintersportbestemmingen, zoals Garmisch-Partenkirchen en Kirchberg in Tirol. Liggen deze hoger, lager of op ongeveer dezelfde hoogte?
- **c** Wat betekent dit voor de populariteit van deze plaatsen bij skiërs?
- **d** Wat doen wintersportgebieden om meer toeristen te trekken?

6 Bekijk de kaart 'Europa – Klimaat – Winter: december-januari-februari'.
- **a** Hoeveel is de gemiddelde wintertemperatuur in Ischgl (Galtür) gestegen tussen 1950 en 2010?
  - A 0,5-1,0 °C
  - B 1,0-1,5 °C
  - C 1,5-2,0 °C
  - D 2,0-2,5 °C
- **b** In de bergen daalt de temperatuur elke duizend meter die je stijgt ongeveer zes graden. Ongeveer, want hierbij speelt de luchtvochtigheid een grote rol.
  Hoe ver is de sneeuwgrens in Ischgl gestegen tussen 1950 en 2010?
  - A ± 100 meter
  - B ± 200 meter
  - C ± 300 meter
  - D ± 400 meter
- **c** Leg je antwoord bij opdracht 6b met een berekening uit.

7 Lees nog eens het stukje over de aanleg van de nieuwe gondel Piz Val Gronda E5.
- **a** Geef een positief punt en een negatief punt van deze skilift vanuit de natuurlijke dimensie.
- **b** Geef een positief punt en een negatief punt van deze skilift vanuit de economische dimensie.

8 Geef nu in maximaal vier regels jouw mening over de stelling: 'De skigebieden in de Alpen mogen niet verder uitbreiden'. Gebruik in je antwoord in elk geval de begrippen lawine, ontbossing en klimaat.

11 DE WERELD VAN DE NOODHULP

LEERDOELEN

- Je kent de verschillende vormen van noodhulp bij natuurrampen.
- Je begrijpt waarom er ook na een natuurramp slachtoffers vallen.
- Je kunt oplossingen bedenken om het aantal slachtoffers bij natuurrampen te beperken.

BRON 1 Een Amerikaanse hond zoekt naar overlevenden, vijf dagen na de aardbeving in Nepal.

Op 25 april 2015 om 11.56 en 25 seconden was er in Nepal een aardbeving van 7,8 op de schaal van Richter. De meeste slachtoffers vielen in Nepal. Maar er waren ook doden en gewonden in India, China en Bangladesh.

NOODHULP

Binnen een kwartier na de beving kondigde India een grootschalige hulpoperatie aan. Vliegtuigen brachten de eerste hulpgoederen, zoals water, eten, dekens en tenten. Op de terugweg evacueerden ze Indiase staatsburgers. Algauw kwamen ook andere landen in actie. Duizenden militairen, artsen en andere hulpverleners vlogen naar Kathmandu. De luchthaven kon het vliegverkeer nauwelijks aan door een tekort aan personeel. De landingsbaan was beschadigd. En tijdens naschokken was er helemaal geen vliegverkeer mogelijk. Daarom ging een deel van de evacuatie en de hulpverlening over de weg, maar ook dat was lastig omdat de toegangswegen waren beschadigd.

EEN DAG LATER

Voor overlevenden van een aardbeving telt elke seconde. Daarom werd met man en macht gezocht tussen het puin in Kathmandu. Speciale honden speurden naar overlevenden (bron 1). Eerst zochten de teams in gebouwen waar de meeste kans op overlevenden was. Meestal zijn dat de moderne gebouwen, omdat die steviger gebouwd zijn. Met gevoelige microfoons luisterden ze of ze signalen hoorden. Met camera's op flexibele stokken keken ze in nauwe ruimtes. Met CO_2-detectoren zochten ze naar de adem van mensen die buiten bewustzijn waren. Als ze iemand vonden, moesten ze uiterst voorzichtig te werk gaan. Iemand met botbreuken kun je niet zomaar onder het puin vandaan trekken. Steentje voor steentje werd het puin afgevoerd. Nepalese vrijwilligers hielpen massaal. Alleen als het echt veilig was, werden er ook graafmachines ingezet.

EEN WEEK LATER

Na ongeveer een week was er weinig kans meer om overlevenden te vinden. De Nepalese minister van informatie bedankte de buitenlandse reddingsteams en vroeg hen het land te verlaten. In totaal hadden ze zestien overlevenden weten te redden. Het was nu tijd om de hulp volledig te richten op de duizenden gewonden, op het herstellen van de infrastructuur en het bergen van de doden. 'De ziekenhuizen waren overvol, water was schaars en de ontheemde bevolking overnachtte nog steeds in de open lucht. Dit was een perfecte voedingsbodem voor ziektes,' zei adjunct-directeur Rownak Khan van UNICEF. Door de watervoorziening tijdig op de rails te krijgen, werd een gevreesde cholera-epidemie voorkomen. Wel vielen er dertien doden bij een uitbraak van tyfus.

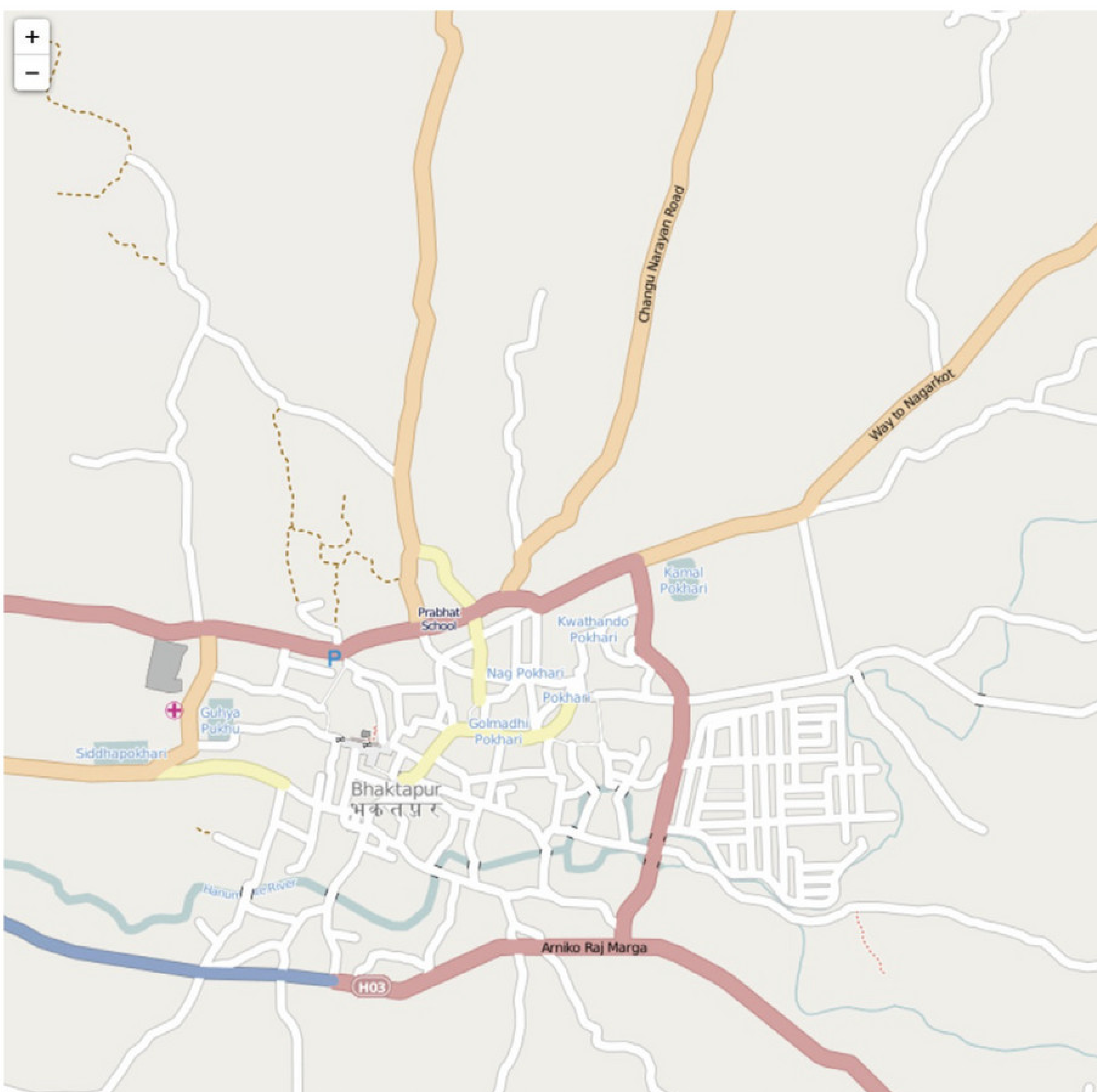
EEN MAAND LATER

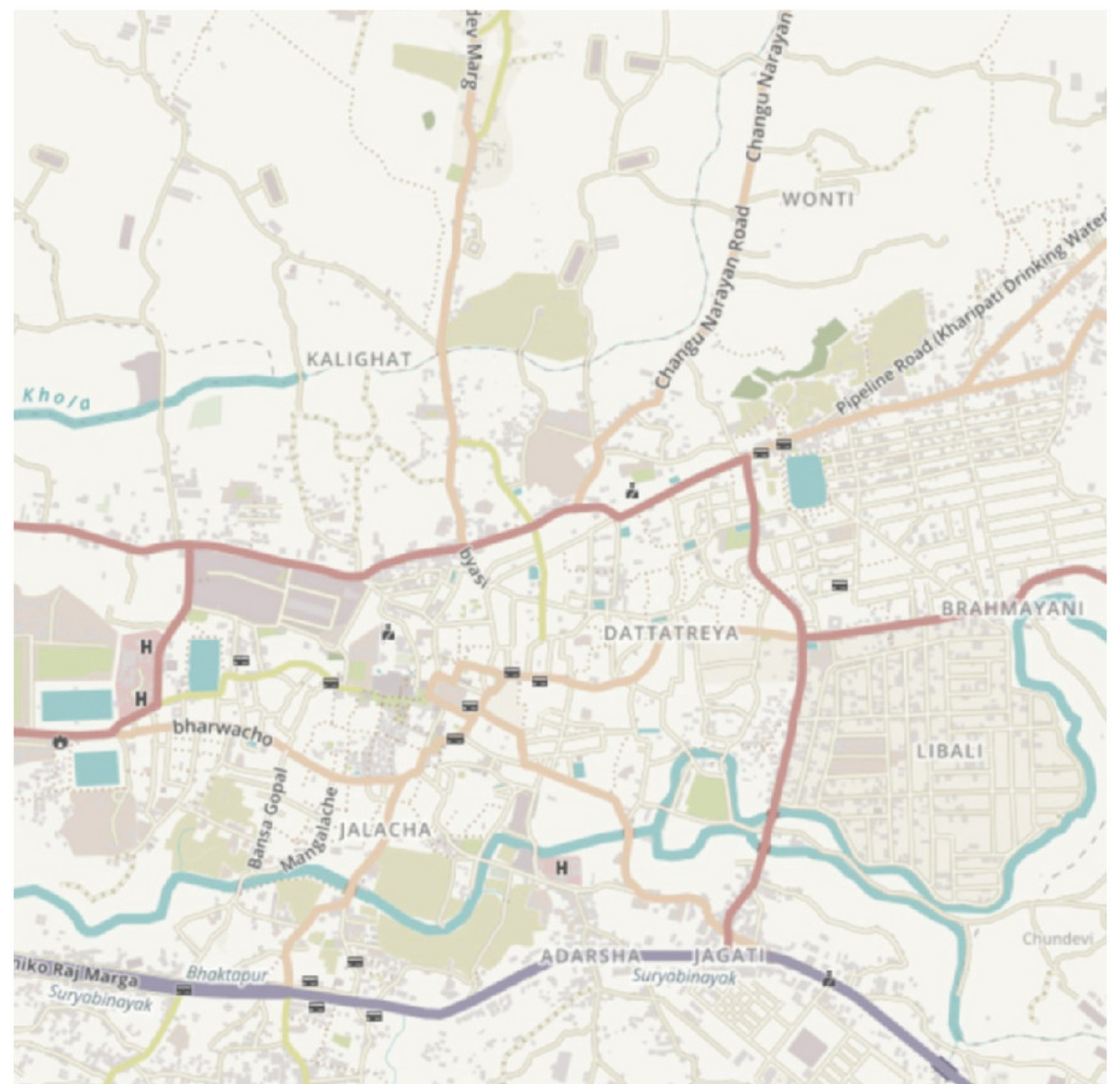
Buiten Kathmandu verliep de hulpverlening stroever. Veel dorpen waren altijd al moeilijk bereikbaar, maar door de aardbeving werd dat nog moeilijker, omdat wegen en bruggen beschadigd waren. Terwijl gewonden in stedelijk gebied de nodige medische zorg kregen, waren slachtoffers op het platteland op zichzelf aangewezen. Lawines en moessonregens maakten het niet makkelijker om de dorpen te bereiken. Zo kon het dat sommige dorpen pas na weken werden bereikt en sommige doden pas na maanden werden geborgen.

Er was nog een probleem voor hulpverleners: een groot deel van Nepal is niet goed in kaart gebracht. En de kaarten die er waren, werden op 25 april in één klap een stuk minder betrouwbaar. Maar algauw waren honderden vrijwilligers overal ter wereld via internet bezig om nieuwe kaarten in te vullen met gegevens van actuele satellietfoto's, drone-beelden en meldingen op social media. Crisis mapping noem je dat en iedereen kan eraan meehelpen als er ergens een natuurramp is (bron 2).

EEN JAAR LATER

Ondanks de 4 miljard dollar aan internationale hulpfondsen was de wederopbouw een jaar later nog niet ver gevorderd. Veel scholen en ziekenhuizen waren nog steeds niet herbouwd. Tienduizenden mensen zaten nog in opvang-kampen. Veel mensen leefden in armoede. Ze hadden veel moeite om de winter door te komen. Dat kwam onder andere door een maandenlange Indiase grensblokkade uit protest tegen een nieuwe grondwet. Brandstof en hulpgoederen konden daardoor de getroffen gebieden niet bereiken. Ook hielp het niet echt dat de Nepalese overheid allerlei regels hanteerde voor herbouw. Om in aanmerking te komen voor vergoeding, moest je aantonen dat je nieuwe huis beter tegen aardbevingen kon. Op zich een goed plan, maar de ingewikkelde procedure vertraagde de wederopbouw enorm.

BRON 2 Deel van een kaart van Nepal, voor en na aanvulling door vrijwilligers.

DE BALANS

Kathmandu schoof door de beving ongeveer anderhalve meter op. De Mount Everest werd een paar centimeter lager. Sneeuwlawines op de Mount Everest kostten zeker 22 bergbeklimmers het leven. Een aardverschuiving veegde het dorpje Langtang van de kaart met bijna al zijn inwoners en enkele toeristen die hier op vakantie waren. Ook andere dorpjes werden met de grond gelijkgemaakt. Volgens sommige studies waren er door de bevingen ook meer aardverschuivingen in de moessontijd. De zwaarste naschok op 12 mei zorgde voor nog enkele honderden slachtoffers. In totaal vielen er ruim 9.000 doden, ongeveer 20.000 gewonden en ongeveer 4 miljoen mensen raakten dakloos.

OPDRACHTEN

1 In 2010 vond in Chili een aardbeving plaats met een kracht van 8,8 op de schaal van Richter.
- **a** Hoeveel krachtiger was die dan de beving in Nepal?
- **b** In Chili vielen ongeveer achthonderd doden. Noem twee redenen waarom dat aantal veel lager was dan in Nepal in 2015.
- **c** In Chili volgde een tsunamiwaarschuwing op de beving. In Nepal niet. Waarom niet?

2 Bekijk bron 1.
Waarom zijn de reddingswerkers op de foto zo voorzichtig aan het zoeken?

3
- **a** Hoe kan iemand die bewusteloos is gevonden worden? Er zijn meer antwoorden goed.
  - A Doordat camera's hem zien.
  - B Doordat een CO_2-detector hem opmerkt.
  - C Doordat een speurhond hem ruikt.
  - D Met graafmachines.
- **b** *Arme* / *Rijke* mensen hebben *meer* / *minder* kans om een aardbeving te overleven, omdat ze vaker in aardbevingsbestendige gebouwen werken en wonen.

4 Bij hulpverlening is prioriteiten stellen direct na de ramp van groot belang.
- **a** Welke drie zaken moesten in Nepal zo snel mogelijk gebeuren?
  - A Dekens uitdelen.
  - B Doden bergen.
  - C Elektriciteit herstellen.
  - D Gewonden verzorgen.
  - E Overlevenden zoeken.
  - F Riolering herstellen.
  - G Scholen opbouwen.
  - H Tenten uitdelen.
  - I Voedsel en water uitdelen.
  - J Wegen en vliegveld herstellen.
- **b** Welke twee zaken zijn het belangrijkst om ziekten te voorkomen?
- **c** Leg je antwoord bij opdracht 4b met twee argumenten uit.

5 Het stoppen van de zoektocht naar overlevenden is een moeilijke beslissing. Toch kun je op die manier veel andere levens redden. Hoe?

6 Gebruik bron 2.
Noem twee voorbeelden van informatie op de rechterkaart waar hulpverleners iets aan kunnen hebben.

7 Gebruik de atlas.
- **a** Welk landschappelijk kenmerk zorgt ervoor dat reizen in Nepal langzaam gaat?
- **b** Nepal grenst niet alleen aan India, maar ook aan China. Waarom was de Indiase grensblokkade dan zo'n probleem voor de wederopbouw?

8 Wat vind je van het Nepalese plan om alleen een vergoeding te geven voor aardbevingsbestendige huizen? Leg je antwoord uit.

9 Bedenk nu zelf een maatregel die het aantal slachtoffers van aardbevingen kan beperken.

12 TOPOGRAFIE

WERELD: BERGEN EN VULKANEN

1 Gebruik de atlas.
Schrijf de nummers 1 t/m 22 op. Zet achter elk nummer de juiste berg of vulkaan.

2 Je wilt van Amsterdam naar New York vliegen, maar de vlucht is geannuleerd vanwege rook en as in de atmosfeer.
Welke vulkaan is de oorzaak?
A Etna
B Hekla
C Merapi
D Vesuvius

3 Wat is de hoogste berg van Zuid-Amerika?
A Aconcagua
B Ararat
C Denali
D Mt. Whitney

4 Welke twee bergen liggen in de Himalaya?
A Mt. Cameroon
B Mt. Everest
C Fuji
D Mt. K2

5 Welke twee vulkanen liggen op het zuidelijk halfrond?
A Mauna Loa
B Merapi
C Pico del Teide
D Ojos del Salado

6 Wat is de hoogste berg van Marokko?

7 In welk water ligt de Pico del Teide?
A Atlantische Oceaan
B Caribische Zee
C Indische Oceaan
D Middellandse Zee

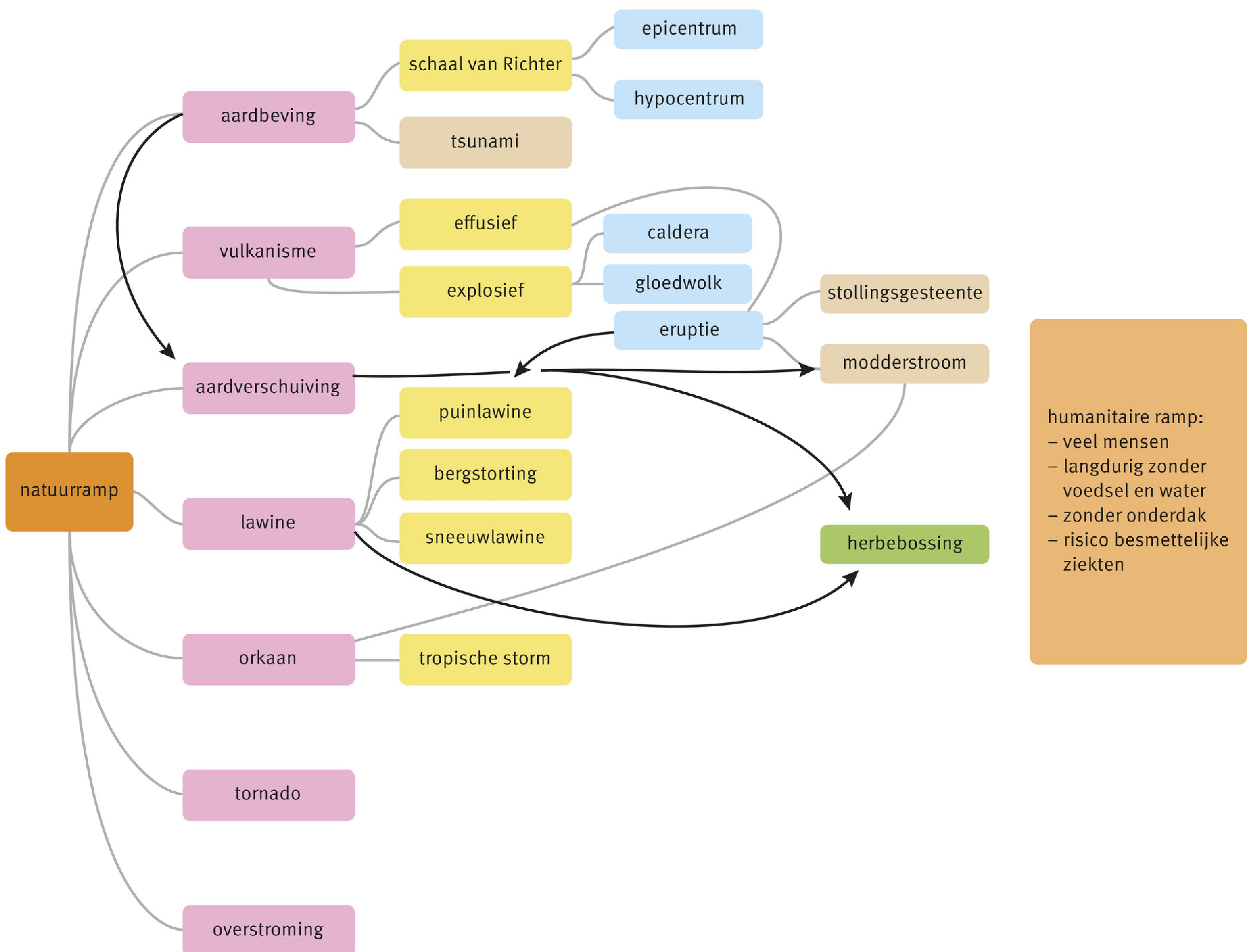
8 Maak de juiste combinaties.

A Aoraki	1 Italië
B Ararat	2 Nieuw-Zeeland
C Elbrus	3 Rusland
D Etna	4 Turkije

9 Welke berg ligt in een gebied met een A-klimaat?
A Damavand
B Denali
C Puncak Jaya
D Vesuvius

10 De Mont Blanc ligt op de grens van twee landen.
Welke twee landen zijn dit?
A Frankrijk
B Italië
C Oostenrijk
D Spanje

13 SAMENVATTING

BRON 1 Samenvatting in schema.

THEORIE

Een natuurramp is een ramp met natuurlijke oorzaken en menselijke slachtoffers. Als de mensen in een rampgebied langdurig geen voedsel, drinkwater en onderdak hebben, kunnen besmettelijke ziekten uitbreken. Er is dan sprake van een humanitaire ramp. Het voorspellen van natuurrampen is moeilijk, maar nodig om tijdig maatregelen te kunnen nemen. Bij rampen in dichtbevolkte landen vallen meestal meer slachtoffers. Maar ook welvaart speelt een rol. Rijke landen kunnen meer maatregelen nemen om slachtoffers te voorkomen. Arme landen zijn het meest kwetsbaar.

De meeste aardbevingen ontstaan door platentektoniek, vooral dicht bij plaatgrenzen. De kracht van aardbevingen wordt gemeten op de schaal van Richter. De plaats van de beving in de aardkorst heet het hypocentrum en de plaats erboven aan het aardoppervlak het epicentrum. Krachtige bevingen in of aan zee kunnen een tsunami veroorzaken. Zo'n vloedgolf kan zich razendsnel over de oceanen verplaatsen. Aardbevingen kunnen ook ontstaan door menselijk oorzaken, zoals gaswinning en mijnbouw.

Een orkaan is een tropische storm met minimaal windkracht 12. Orkanen ontstaan als het zeewater boven 26,5 °C is. Dat gebeurt vooral aan het eind van de zomer, iets ten noorden en ten zuiden van de evenaar. Er verdampt dan zoveel water dat een tropische storm uitgroeit tot een

orkaan, die zich maar blijft voeden met het warme water. Zodra de orkaan bij land of koeler water komt, zwakt hij af. De wind, de regen en de vloedgolven kunnen veel schade en slachtoffers veroorzaken.

Explosieve vulkanen zijn gevaarlijker dan effusieve vulkanen. Dat komt doordat de magma van explosieve vulkanen stroperiger is en meer gas bevat. Bij een explosieve eruptie van een stratovulkaan kan een grote wolk ontstaan van as en ander materiaal met een temperatuur tot 1.000 °C. Als er zoveel materiaal is uitgestoten dat het te zwaar is geworden, valt alles naar beneden en ontstaat een gloedwolk. Deze raast met honderden kilometers per uur de helling af en verbrandt alles op zijn weg.
Ook kunnen er bij uitbarstingen modderstromen ontstaan, die slachtoffers maken. Bij grote erupties kan een caldera ontstaan, doordat de top van de vulkaan wordt geblazen of doordat de magmakamer instort en een grote krater achterlaat. Als lava afkoelt, ontstaat stollingsgesteente, zoals basalt en puimsteen.

Bij een aardverschuiving komt onder invloed van de zwaartekracht een grote massa grond en/of stenen van een helling naar beneden, bijvoorbeeld door een aardbeving, een vulkaanuitbarsting of overvloedige regen.
Lawines komen meestal voor in steile delen van hooggebergten. Puinlawines bestaan uit verweringsmateriaal. Een bergstorting is een catastrofale vorm van een puinlawine waarbij door breuken in het gesteente een partij grote rotsblokken in een keer naar beneden valt.
Een plotselinge verschuiving van sneeuw langs een berghelling noem je een sneeuwlawine. Sneeuwlawines en aardverschuivingen ontstaan eerder op een plek waar bomen zijn gekapt. Herbebossing is dan een goede maatregel, omdat boomwortels de grond vasthouden.

PRAKTIJK

Paragraaf 1
Tornado's ontstaan waar warme, vochtige lucht op koude, droge lucht botst. De warme lucht stijgt dan snel op en trekt lucht omhoog. De snelle stijging zorgt voor zware onweersbuien en harde wind. Als de draaiing krachtig genoeg is, komt een draaiende slurf omlaag. Tornado's komen overal ter wereld voor, maar in Tornado Alley in de VS vind je ze het meest. Veel tornadojagers gaan daarheen om ze te fotograferen en bestuderen.

Paragraaf 5
Ongeveer de helft van Nederland kan door rivieren en zee overstromen. Waar dat het geval is, gelden speciale normen om de kans op overlijden door een overstroming te beperken. Hoe groter de kans op een overstroming en hoe groter de gevolgen, hoe beter de bescherming door bijvoorbeeld dijken en waterkeringen.

Paragraaf 6
Meghalaya is een van de natste plaatsen op aarde. Tijdens de natte moesson waait de wind aanlandig en neemt veel vochtige lucht mee die condenseert als hij tegen de bergen van Meghalaya opgestuwd wordt. Samen met smeltende sneeuw uit de Himalaya zorgt de regen voor grote overstromingen in het stroomgebied van de Brahmaputra en de Ganges. Ieder jaar vallen slachtoffers, door verdrinking, door aardverschuivingen en door ziekten. De inwoners van Meghalaya hebben hun leefwijze aangepast aan de natte omstandigheden.

Paragraaf 9
Sommige grote steden liggen op kwetsbare plekken, bijvoorbeeld aan zee. Steden als Jakarta en Dhaka zijn gevoelig voor verschillende soorten natuurrampen. Doordat er veel mensen wonen, kunnen de gevolgen groot zijn.

Paragraaf 10
Regelmatig is er discussie over de vraag of skigebieden maar moeten blijven uitbreiden. Wintersport verstoort de natuur, kost veel energie en er vallen ieder jaar weer slachtoffers door lawines. Aan de andere kant is het goed voor de lokale en nationale economie en proberen ontwikkelaars tegenwoordig ook rekening te houden met klimaat en milieu.

Paragraaf 11
Bij een aardbeving in Nepal in 2015 vielen duizenden doden en tienduizenden gewonden. De noodhulp kwam snel op gang. Om te helpen is het ook nodig om water, voedsel en tenten uit te delen, de infrastructuur te repareren, gewonden te verzorgen en doden te bergen. Vaak breken na een natuurramp besmettelijke ziekten uit doordat er geen schoon drinkwater en veilig voedsel is.

14 BEGRIPPEN

aardverschuiving
Onder invloed van de zwaartekracht komt een grote massa grond en/of stenen als één geheel van een helling naar beneden.

bergstorting
Een catastrofale vorm van een puinlawine, waarbij door inwendige breuken in het gesteente in één keer een partij grote rotsblokken met grote snelheid naar beneden stort.

caldera
Enorme komvormige krater die ontstaat doordat bij een grote eruptie de vulkaankegel is weggeblazen of de magmakamer is ingestort.

effusief vulkanisme
Vulkanische uitbarsting met zeer vloeibaar magma met weinig gas, dat rustig over een grote afstand uitstroomt voordat het stolt.

epicentrum
De plaats aan het aardoppervlak die recht boven de plaats van de aardbeving in de aardkorst ligt.

eruptie
Vulkaanuitbarsting.

gloedwolk
Een enorm hete wolk van gassen, lavadruppels, as en puin die met hoge snelheid over de vulkaanhelling naar beneden raast en alles op zijn weg verbrandt, nadat de grote aswolk boven een vulkaan na een uitbarsting is ingestort.

herbebossing
Het opnieuw aanplanten van bomen op bijvoorbeeld een kale berghelling.

humanitaire ramp
Ramp waarbij veel mensen in een rampgebied langdurig geen voedsel, drinkwater en onderdak hebben en waarbij besmettelijke ziekten uitbreken.

hypocentrum
Plaats van de aardbeving in de aardkorst.

lawine
Plotseling vallende ijs-, sneeuw- en/of gesteentemassa’s, die meestal voorkomen in de steile delen van hooggebergten.

modderstroom
Mengsel van water, grond en puin dat een helling afstroomt.

natuurramp
Een ramp met natuurlijke oorzaken en met ernstige gevolgen voor mensen.

orkaan
Tropische storm met minimaal windkracht 12.

puinlawine
Een plotseling vallende gesteentemassa van verweringspuin.

schaal van Richter
Een indeling die met een cijfer de kracht van een aardbeving aangeeft.

sneeuwlawine
Een plotselinge verschuiving van sneeuw langs een berghelling.

stollingsgesteente
Een gesteentesoort die ontstaat door afkoeling van vloeibare lava.

tropische storm
Tropisch lagedrukgebied met minimaal windkracht 8.

tsunami
Vloedgolf die door een aardbeving ontstaat aan de kust of in een oceaan.

3 GLOBALISERING

ECONOMIE EN POLITIEK

PRAKTIJK

1 DE WERELD VAN HET SPEELGOED

LEERDOELEN
- Je begrijpt waarom wereldwijde specialisaties ontstaan.
- Je begrijpt hoe sommige producten in Nederlandse winkels zo goedkoop kunnen zijn.

BRON 1 Chinese fabrieksarbeiders in Shantou.

De kans is groot dat jij het thuis ook hebt: goedkoop speelgoed. Je koopt het niet alleen bij speelgoedwinkels, maar vaak ook heel goedkoop bij bijvoorbeeld de drogisterijen of prijsvechters. Hoe komen die spullen zo goedkoop bij ons terecht?

MADE IN SHANTOU

Ieder kind houdt van speelgoed. Of het nou gaat om een pop, een radiografisch bestuurbare auto of een bordspel. Jaarlijks gaan er wereldwijd miljarden euro's om in de speelgoedbranche. In welke winkel het speelgoed ook verkocht wordt, één ding hebben veel van die speeltjes met elkaar gemeen: ze worden bijna allemaal gemaakt in de Chinese stad Shantou. Maar liefst 80 tot 90% van al het speelgoed op de wereld wordt hier geproduceerd. De stad wordt ook wel de speelgoedhoofdstad van de wereld genoemd (bron 1). Toch hebben maar weinig mensen van deze stad gehoord, terwijl er meer dan 5 miljoen mensen wonen. Dat is meer dan in Berlijn, Madrid of Los Angeles.

VAN VIS NAAR SPEELGOED

De stad Shantou is niet altijd het middelpunt van de speelgoedindustrie geweest. Tot de jaren tachtig van de vorige eeuw was de stad slechts een klein vissersdorpje. Zoals bij veel andere Chinese steden veranderde dat toen de Chinese overheid de stad aanwees als Speciale Economische Zone. Waar voorheen strenge handelsbeperkingen golden, waren nu onbeperkte buitenlandse investeringen mogelijk. Samen met de goede ligging aan zee zorgde het ervoor dat Shantou uitgroeide tot de belangrijkste productiestad voor speelgoed ter wereld.
Niet alleen in Shantou wordt er veel geproduceerd voor de wereldmarkt. Sinds de Chinese markt is opengesteld voor buitenlandse investeringen wordt er in heel China enorm veel gefabriceerd. China produceert op dit moment zelfs de meeste industriële goederen ter wereld. Na de VS is China de tweede economische grootmacht.

SPECIALISATIE

Veel Chinese productiesteden hebben zich gespecialiseerd. Zo komen spelcomputers en smartphones voornamelijk uit Shenzhen en staat Guangzhou bekend om spijkerbroeken en auto's.
Wanneer een stad is gespecialiseerd in een specifieke industrie, vind je in die stad alles wat te maken heeft met de productie tot en met de verkoop (bron 2). In Shantou vind je de hele productieketen van speelgoed. Je kunt er terecht voor het ontwerp, maar ook voor plasticgieterijen en -spuiterijen, verpakkingsmateriaal, batterijfabrikanten en distributie. Ook worden er speelgoedbeurzen georganiseerd waar vertegenwoordigers van speelgoedketens naar nieuw speelgoed komen kijken. Alle onderdelen van de speelgoedproductie zitten dus dicht bij elkaar. Er zijn in Shantou rond de vierduizend speelgoed-gerelateerde bedrijven. Hierdoor kan er op grote schaal geproduceerd worden.

District, *stad*	Product
Ouhai, *Wenzhou*	brillen
Jinjiang, *Quanzhou*	ritsen
Chenghai, *Shantou*	speelgoed
Shiling, *Guangzhou*	spijkerbroeken, auto's
Tangxia, *Dongguan*	golfproducten
Longhua, *Shenzhen*	spelcomputers, smartphones

BRON 2 Veel Chinese productiesteden staan bekend om een specifiek product.

GOEDKOOP

Verreweg het grootste deel van het geproduceerde speelgoed is bestemd voor de buitenlandse markt. Ook in Nederland ligt het voor bijna niets in de winkels van de prijsvechters. Hoe kan het dat deze spullen voor zo'n lage prijs in de Nederlandse winkels liggen?
Naast het genoemde schaalvoordeel zijn de lage prijzen te verklaren uit het grote verschil in arbeidsloon tussen werknemers in Nederland en China (bron 3). Een Chinese fabrieksmedewerker die speelgoed inpakt verdient maximaal € 2 per uur, terwijl een Nederlander hetzelfde werk voor € 13 doet. Ook andere onderdelen van het productieproces zijn door het lage loon goedkoper in China. Hierdoor kan het speelgoed tegen een lage prijs worden gemaakt en dus tegen een lage prijs worden verkocht. De producent maakt ondanks de lage verkoopprijs nog steeds winst op het verkochte speelgoed.
Ten slotte is het tegenwoordig ook heel goedkoop om allerlei spullen over de wereld te vervoeren. Vooral dankzij het gebruik van containerschepen zijn de kosten van vervoer sterk gedaald.

DE TOEKOMST VAN SHANTOU

Als je de volgende keer in de speelgoedwinkel of bij de prijsvechter goedkoop speelgoed ziet liggen, is de kans dus groot dat het voor heel weinig geld is geproduceerd in Shantou. Het is echter onduidelijk of dit in de toekomst ook zo zal blijven. Doordat de Chinese economie snel groeit, stijgen ook de lonen van arbeiders in China. Het is daarom zeer de vraag of Shantou voor altijd de speelgoedhoofdstad van de wereld zal blijven.

Land	Minimum uurloon	Minimum maandsalaris
Australië	€ 9,81	€ 1.569,60
Duitsland	€ 8,93	€ 1.428,80
Nederland	€ 8,27	€ 1.323,20
Verenigd Koninkrijk	€ 7,93	€ 1.268,80
Argentinië	€ 7,00	€ 1.120,00
Verenigde Staten	€ 6,10	€ 976,00
Brazilië	€ 2,20	€ 352,00
China	€ 1,27	€ 203,20
India	€ 0,88	€ 140,80
Mexico	€ 0,83	€ 132,80

BRON 3 Minimum uurloon en maandsalaris bij een 40-urige werkweek (2017).

OPDRACHTEN

1 In elke stad vind je wel een prijsvechter.
Welke winkel(s) bij jou in de buurt verkoopt (verkopen) goedkoop speelgoed?

2 Bekijk bron 1 en gebruik bron 3.
a Waarom zal een speelgoedfabriek zich niet zo snel in bijvoorbeeld Nederland vestigen?
b Waarom wordt Shantou de speelgoedhoofdstad van de wereld genoemd?

3 **a** Hoe heeft de Chinese overheid ervoor gezorgd dat Shantou een belangrijke productiestad is geworden?
b Waarom zijn Speciale Economische Zones gunstig voor buitenlandse bedrijven om zich te vestigen?

4 **a** In Shantou wonen ongeveer 5 miljoen mensen.
In welke sectoren zijn de meeste mensen in deze stad werkzaam?
A primaire en secundaire sector
B secundaire en tertiaire sector
C tertiaire en primaire sector
b Gebruik de kaart 'China – Binnenlandse migratie'.
Hoe groot is het percentage van de bevolking dat in 2014 elders geregistreerd staat in de provincie waarin Shantou ligt?
c Veel inwoners van Shantou zijn niet in de stad zelf geboren, maar komen ergens anders vandaan.
Wat is de herkomst van een groot gedeelte van deze inwoners?
A andere Chinese steden
B het Chinese platteland
C landen in de omgeving
D rijke landen in het westen

5 Gebruik bron 2.
a Wat zijn twee belangrijke redenen waarom de meeste productiesteden van China in het oosten van het land liggen?
b Elke productiestad heeft zijn specialiteit.
Geef bij elke situatie aan welke stad de beste keuze is.
1 Een Amerikaanse fabrikant van autoradio's is op zoek naar een nieuwe plek voor zijn fabriek.
2 Een Nederlandse opticien wil op de hoogte zijn van de laatste ontwikkelingen.
3 Een Koreaanse fabrikant van geheugenchips wil zijn productie uitbreiden.
c Leg uit dat er schaalvoordeel is als een stad zich specialiseert in één product, zoals in Shantou.
d Waarom is het belangrijk dat Shantou speelgoedbeurzen organiseert?

6 Kies de juiste woorden.
Door de *lage* / *hoge* loonkosten in China, investeren *veel* / *weinig* westerse bedrijven in China. Daardoor neemt de economische groei snel *toe* / *af*. Door de groei van de economie *stijgen* / *dalen* de loonkosten van de arbeiders. Hierdoor worden de producten in de toekomst *goedkoper* / *duurder*.

7 Gebruik bron 3.
a Zijn de uitspraken juist?
I Het minimum maandsalaris ligt in China hoger dan in Nederland.
II Iedereen in Nederland verdient € 8,27 per uur.
A Alleen uitspraak I is juist.
B Alleen uitspraak II is juist.
C Beide uitspraken zijn juist.
D Beide uitspraken zijn onjuist.
b Door de economische groei in China stijgen de lonen.
Welke landen in de tabel zijn mogelijke alternatieven voor China? Leg je antwoord uit.

8 Denk jij dat China in de toekomst nog het productieland van de wereld zal blijven? Leg je antwoord uit.

2 GLOBALISERING

LEERDOELEN

- Je weet wat globalisering is vanuit drie dimensies.
- Je kent de oorzaken en gevolgen van economische globalisering.

GLOBALISERING

Als je iemand in Australië een berichtje wilt sturen, doe je dat met je smartphone. Binnen enkele seconden is je berichtje getypt, verstuurd en aan de andere kant van de wereld ontvangen. Nog niet zo lang geleden ging dit heel anders. Een handgeschreven brief deed er dagen over en als je elkaar wilde bellen, moest je van tevoren een tijdstip afspreken.
Niet alleen in de communicatie is er veel veranderd. We luisteren naar muziek uit alle werelddelen, eten gerechten uit andere landen en transporteren producten uit de hele wereld naar Nederland. Andersom zijn Nederlandse dj's wereldberoemd en komen er jaarlijks miljoenen toeristen naar Amsterdam (bron 1). Er is een toenemende mate van economische, politieke en culturele samenhang op wereldschaal.

POLITIEK EN CULTUREEL

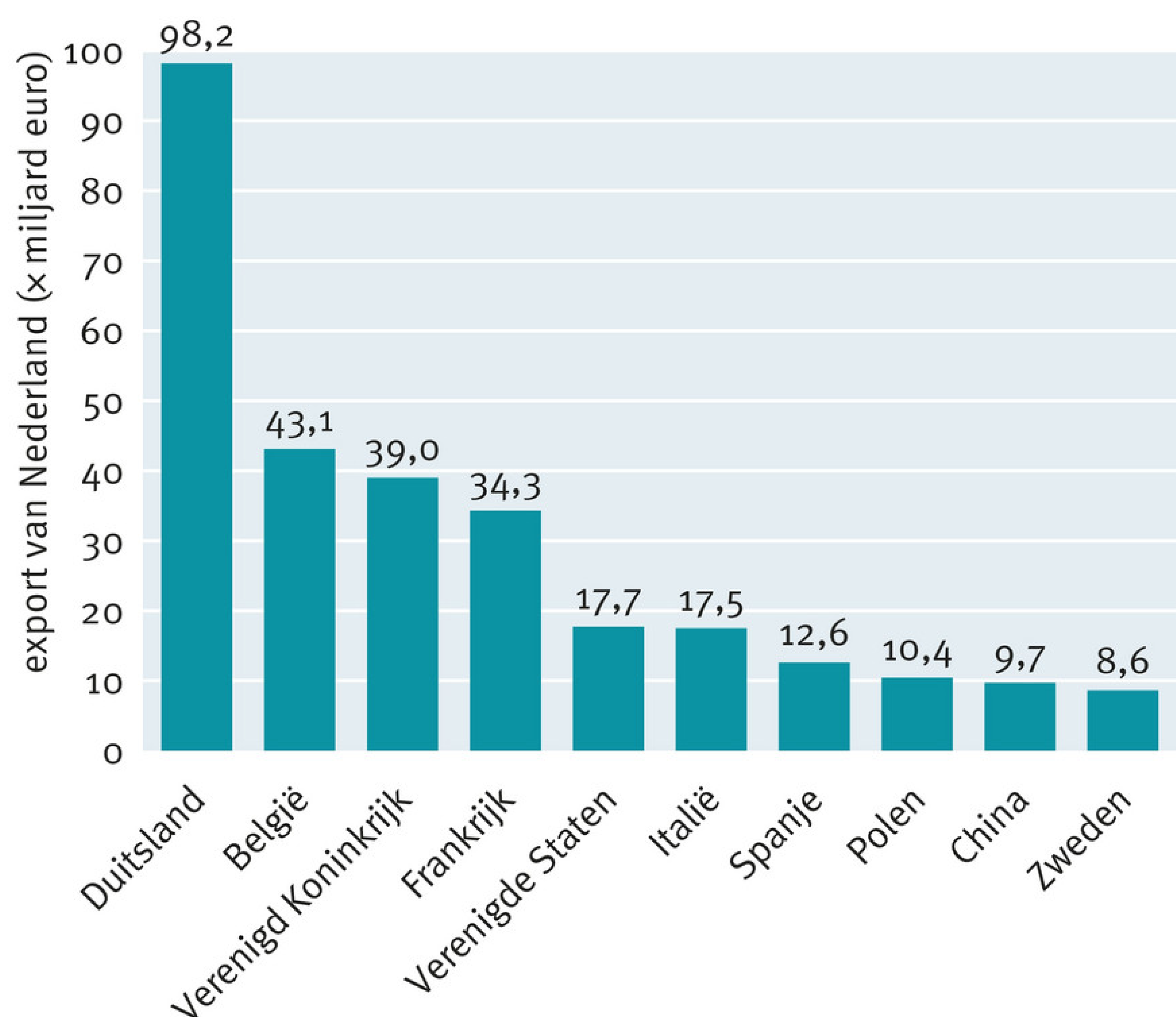
Globalisering in de politieke dimensie is voornamelijk op gang gekomen als gevolg van de Tweede Wereldoorlog. Veel landen wilden een nieuwe wereldoorlog voorkomen en zochten daarom samenwerking. De Verenigde Naties (VN) werden opgericht. In deze organisatie werken bijna alle landen van de wereld samen. Het is een internationale organisatie die opkomt voor vrede en veiligheid in de wereld.
Globalisering in de culturele dimensie ontstaat door migratie en toerisme, maar ook door het gebruik van tv, internet en andere vormen van communicatie. Daardoor zijn culturen elkaar wereldwijd gaan beïnvloeden. Zo luisteren we naar muziek uit de hele wereld en kijken we in Nederland veel naar Amerikaanse televisieseries. Daarentegen zijn ook Nederlandse televisieprogramma's zeer succesvol in het buitenland. Ook hebben allerlei culturele uitingen een plaats gekregen in de Nederlandse samenleving, zoals Halloween, Valentijnsdag, Caribisch Zomercarnaval, moskeeën, buitenlandse gerechten enzovoort.

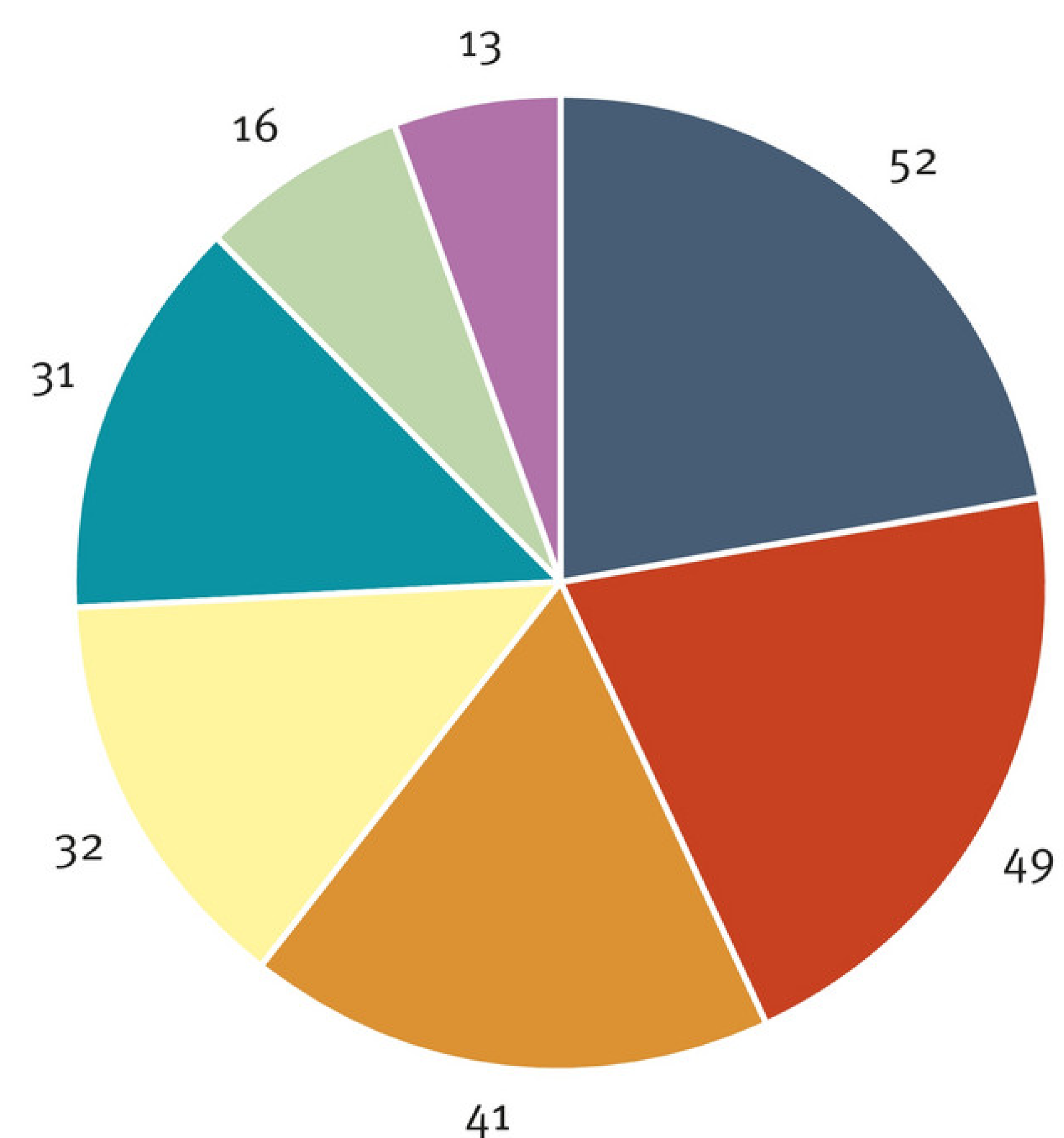
BRON 1 Aantal hotelgasten in Amsterdam (2002-2016).

ECONOMISCH
Ook in de economische dimensie is er wereldwijd steeds meer sprake van verregaande samenwerking en samenhang. Steeds meer landen werken op economisch gebied samen en zijn hierdoor onderling afhankelijk van elkaar geworden. De verkoop van allerlei producten naar het buitenland maakt de Nederlandse economie afhankelijk van het buitenland (bron 2). Daarentegen is het buitenland weer afhankelijk van de export van Nederland (bron 3). Intussen hebben westerse landen de productie grotendeels verplaatst naar lagelonenlanden, zoals China. Hierdoor zijn veel ontwikkelde landen afhankelijk geworden van lagelonenlanden en andersom.

OORZAKEN EN GEVOLGEN
Het proces van economische globalisering is voornamelijk op gang gekomen door technologische ontwikkelingen. We hebben steeds sneller internet, steeds goedkopere belminuten en betere mobiele verbindingen. Bedrijven hebben daardoor snel en gemakkelijk contact met leveranciers, klanten, werknemers en andere bedrijfsvestigingen over de hele wereld. Daarbij komt dat grotere en betere transportmiddelen ervoor zorgen dat producten over de hele wereld snel en goedkoop vervoerd kunnen worden.

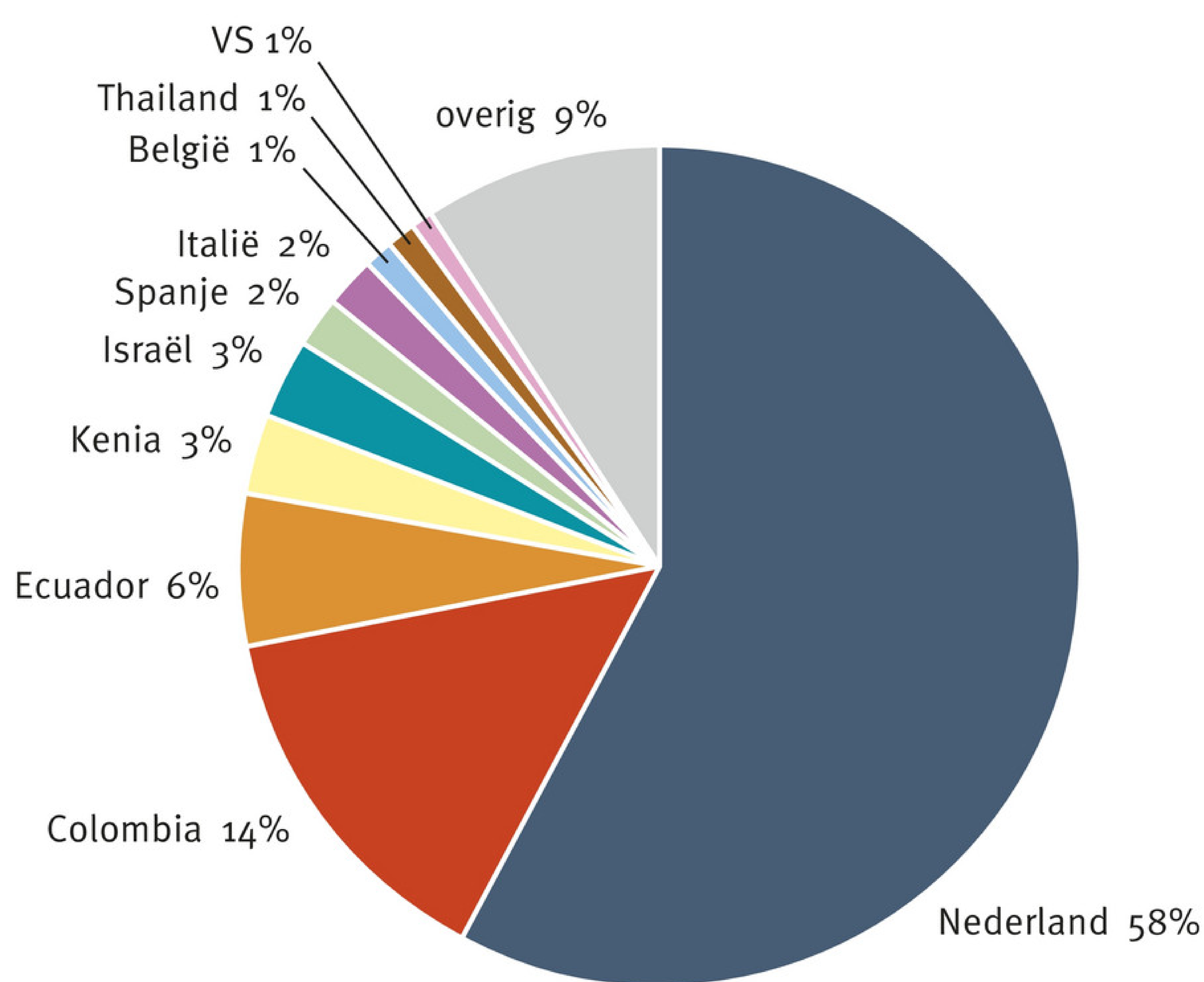

BRON 2 Export van Nederland naar andere landen in miljarden euro's (2016).

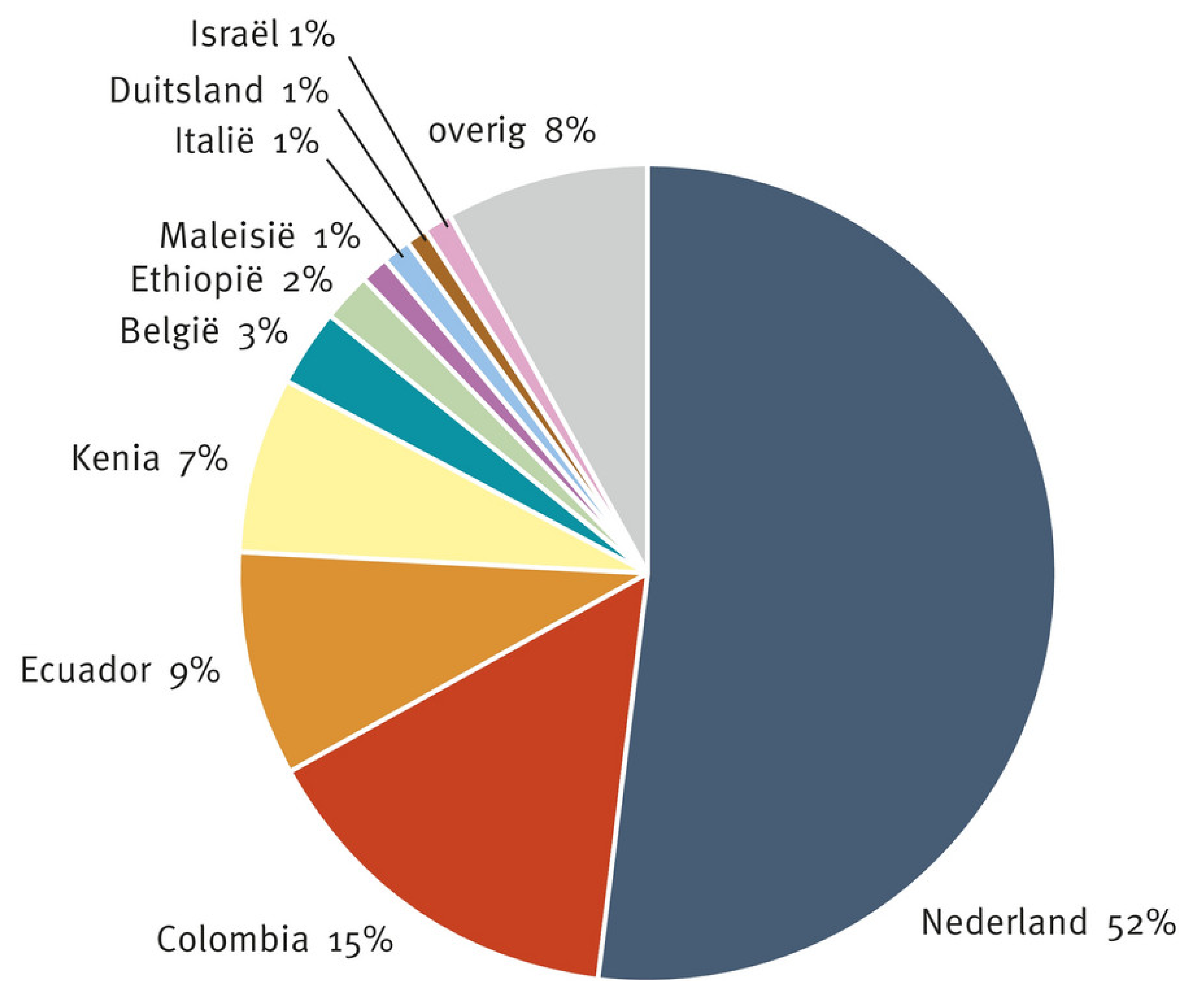

BRON 3 Export van Nederland per product in miljarden euro's.

Globalisering heeft **internationalisering** tot gevolg: landen zijn steeds meer gericht op het buitenland door bijvoorbeeld de handel. Door die toenemende wereldhandel is er tegenwoordig een uitgebreide keus aan internationale producten in de supermarkt: couscous uit Marokko, Italiaanse olijfolie en Surinaamse kruidenmix.
Veel producten zijn door globalisering goedkoper geworden. Ze worden goedkoop in andere landen gemaakt en liggen voor een klein bedrag in de Nederlandse winkels. Hierdoor is de wereldwijde concurrentie ook toegenomen. Zo is Nederland nog steeds de grootste bloemenexporteur van de wereld, maar hebben we de afgelopen jaren stevige concurrentie gekregen van landen als Colombia, Ecuador en Kenia (bron 4).

export van snijbloemen 2003, totaal $ 5 miljard

export van snijbloemen 2013, totaal $ 9 miljard

BRON 4 De grootste exportlanden van snijbloemen in procenten (2003-2013).

OPDRACHTEN

1 **a** Waarom was het voor de komst van de mobiele telefoon handig om een tijdstip af te spreken wanneer je elkaar wilde bellen?
b Uit welk werelddeel komen de meeste films die bij ons in de bioscoop draaien?
A Azië
B Europa
C Noord-Amerika
D Zuid-Amerika

2 **a** Geef een omschrijving van het begrip globalisering.
b Waarom wordt globalisering een proces genoemd?

3 Gebruik bron 1.
a Welke twee oorzaken hebben voor een stijging van het aantal toeristen in Amsterdam gezorgd?
A De grote musea in Amsterdam zijn gerenoveerd en weer open.
B De hotelovernachtingen in Amsterdam zijn goedkoper geworden.
C De kosten voor (vlieg)vervoer zijn afgenomen.
D De welvaart is in veel landen toegenomen.
b Waarom zijn niet alle Nederlandse toeristen die Amsterdam bezoeken terug te vinden in deze grafiek?
c Waarom zijn niet alle overnachtingen van buitenlandse toeristen terug te vinden in deze grafiek?

4 Gebruik bron 2 en 3.
a Leg uit dat deze bronnen over economische globalisering gaan.
b Leg uit dat het logisch is dat Duitsland en België de landen zijn waar Nederland het meest naar exporteert.
c Wat valt je op aan de landen waarnaar Nederland het merendeel van zijn producten exporteert?

5 Zijn de uitspraken juist?
I Economische globalisering is een gevolg van internationalisering.
II Economisch globalisering is hetzelfde als internationalisering.
A Alleen uitspraak I is juist.
B Alleen uitspraak II is juist.
C Beide uitspraken zijn juist.
D Beide uitspraken zijn onjuist.

6 Globalisering kent drie dimensies.
Zet de woorden in de juiste kolom.
afhankelijkheid – vrede – handel – internet – lagelonenlanden – migratie – toerisme – veiligheid – VN

Politiek	Cultureel	Economisch

7 Gebruik bron 4.
Tussen 2003 en 2013 hebben landen als Colombia, Kenia en Ecuador hun concurrentiepositie op de markt van snijbloemen verstevigd ten koste van Nederland. Bedenk een oorzaak voor deze ontwikkeling.

8 Gebruik bron 4.
a Bereken hoeveel dollar de Nederlandse snijbloemen in 2003 opleverden.
b Bereken hoeveel dollar de Nederlandse snijbloemen in 2013 opleverden.
c Wat is je conclusie als je naar je naar de relatieve en absolute cijfers kijkt van de Nederlandse snijbloemenhandel? Leg uit hoe je tot deze conclusie komt.

3 WERELDWIJDE NETWERKEN

LEERDOELEN
- Je begrijpt de rol van netwerken bij globalisering.
- Je begrijpt waarom relatieve afstanden steeds kleiner worden.

Een Amsterdamse beurshandelaar voert een videobelgesprek met een collega in New York over de gevolgen van de Brexit, terwijl hij op zijn kantoor wacht op de Thaise maaltijd die hij op internet bestelde. De hele wereld is bereikbaar van achter je bureau.

DIGITAAL NETWERK

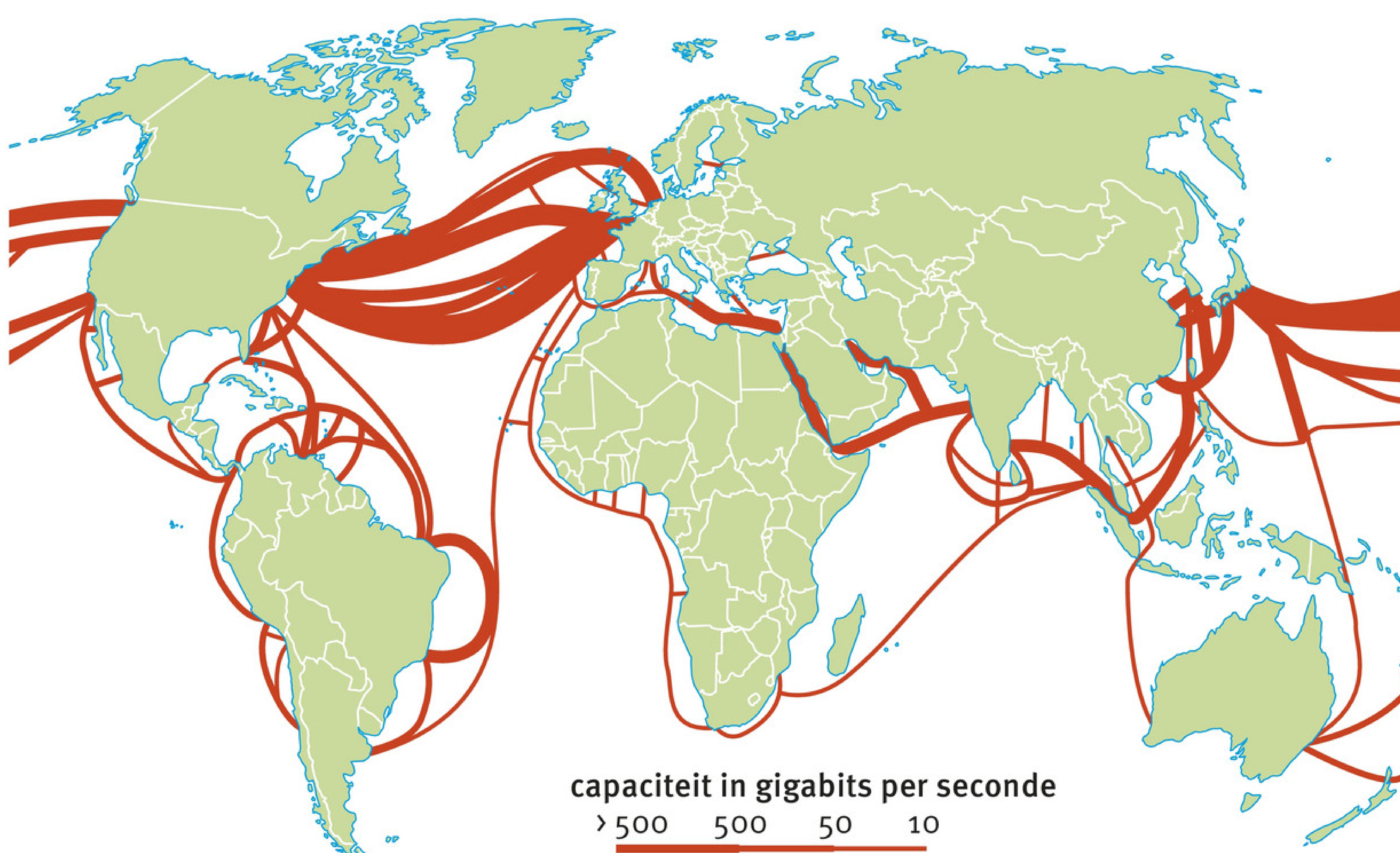
Dagelijks posten we wereldwijd meer dan 100 miljoen foto's op Instagram, versturen we 42 miljard berichten via WhatsApp en schrijven we 225 miljard mailtjes. Internet is niet meer weg te denken uit onze samenleving. We zijn er afhankelijk van geworden. Aan het begin van 2017 waren er wereldwijd ongeveer 3,8 miljard internetgebruikers (bron 1). Mensen en bedrijven in de periferie kunnen over dezelfde informatie beschikken als mensen en bedrijven in het centrum. Voor al die digitale communicatie is een netwerk van kabels nodig. Tussen de continenten liggen dikke kabels over de zeebodem (bron 2). De langste kabel is 39.000 kilometer lang en ligt tussen Duitsland en Zuid-Korea.
De keerzijde van internet is dat er ook steeds meer internetcriminelen zijn. Zij kunnen met gerichte digitale aanvallen de computers van bedrijven onklaar maken of gegevens stelen.

	Aantal (× miljard)	Percentage van wereld-bevolking
Internet-gebruikers	3,773	50%
waarvan actief op social media	2,789	37%
Mobiele telefoon-abonne-menten	8,047	108%
waarvan actief op social media	2,549	34%
Wereld-bevolking	7,476	100%

BRON 1 Internet en telefonie wereldwijd (2017).

TRANSPORTNETWERK

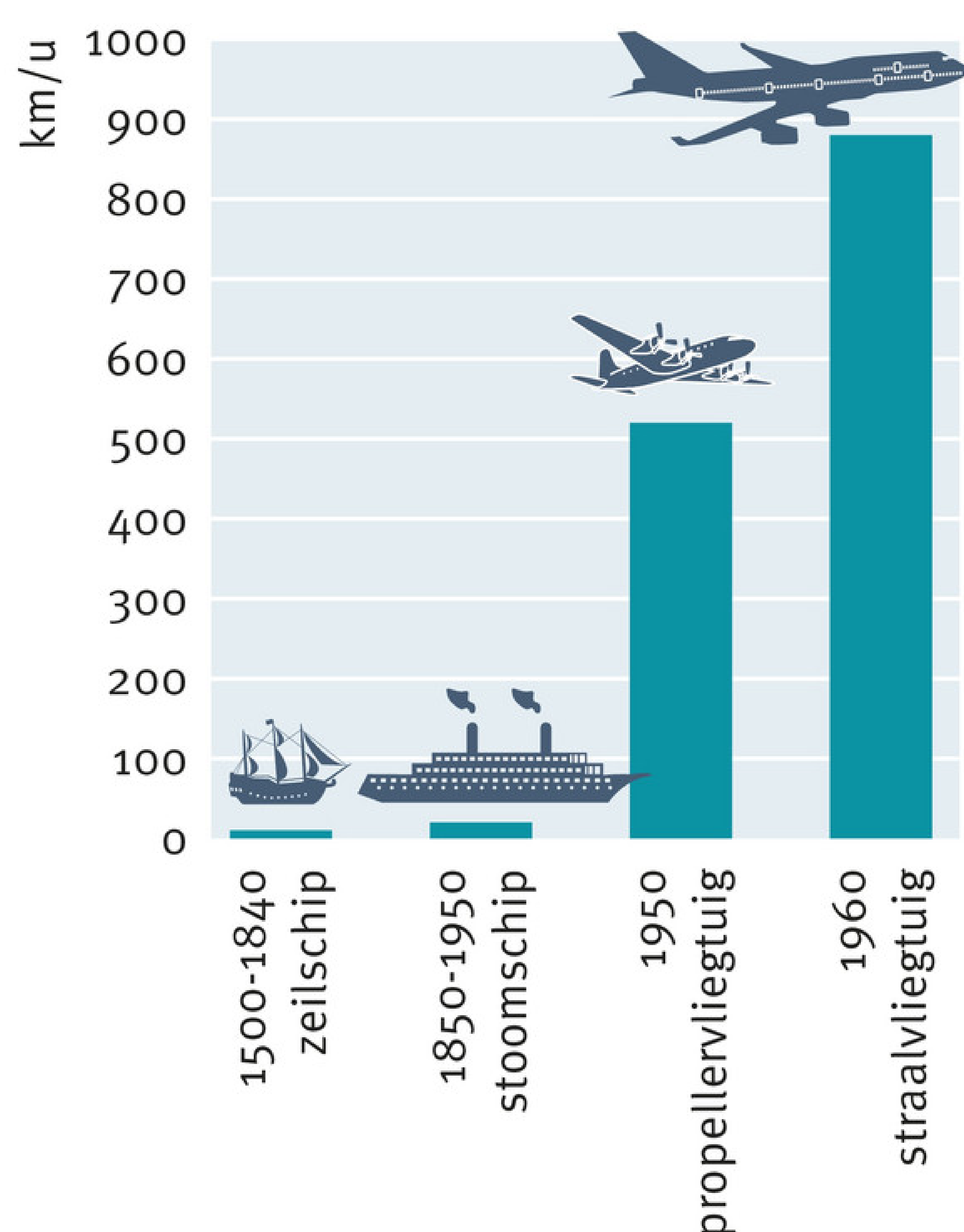
Niet alleen internet is een netwerk dat heeft geholpen om de samenhang in de wereld te vergroten. Ook de ontwikkeling van de transporttechniek is zeer belangrijk voor de globalisering. Waar men in de negentiende eeuw nog aangewezen was op stoomschepen, kon je vanaf 1950 al met een propellervliegtuig de oceanen oversteken. Op deze manier kwamen tot dan toe onbereikbare plekken opeens zeer dichtbij. Met de komst van het straalvliegtuig werden afstanden nog korter en werd vliegen goedkoper. Tegenwoordig vlieg je al voor een paar tientjes naar een vakantiebestemming en is vliegen de normaalste zaak van de wereld.
Transport van goederen en personen is dus goedkoper en sneller door technische vernieuwingen, maar ook door schaalvergroting. Zo werd het met de komst van grote containerschepen goedkoper om goederen te vervoeren. Hoe meer containers er op een schip kunnen, hoe goedkoper het transport is. Daardoor steeg de populariteit van containervervoer, waardoor het nóg goedkoper werd. Het goedkope transport zorgt ervoor dat het lonend is om producten in verre lagelonenlanden te laten produceren, zolang de besparing opweegt tegen de extra kosten van het transport. Zo is China inmiddels de werkplaats van de wereld van waaruit veel goederen getransporteerd worden naar de VS en Europa.

BRON 2 De digitale wereld wordt verbonden door onderzeese internetkabels.

DE WERELD WORDT KLEINER

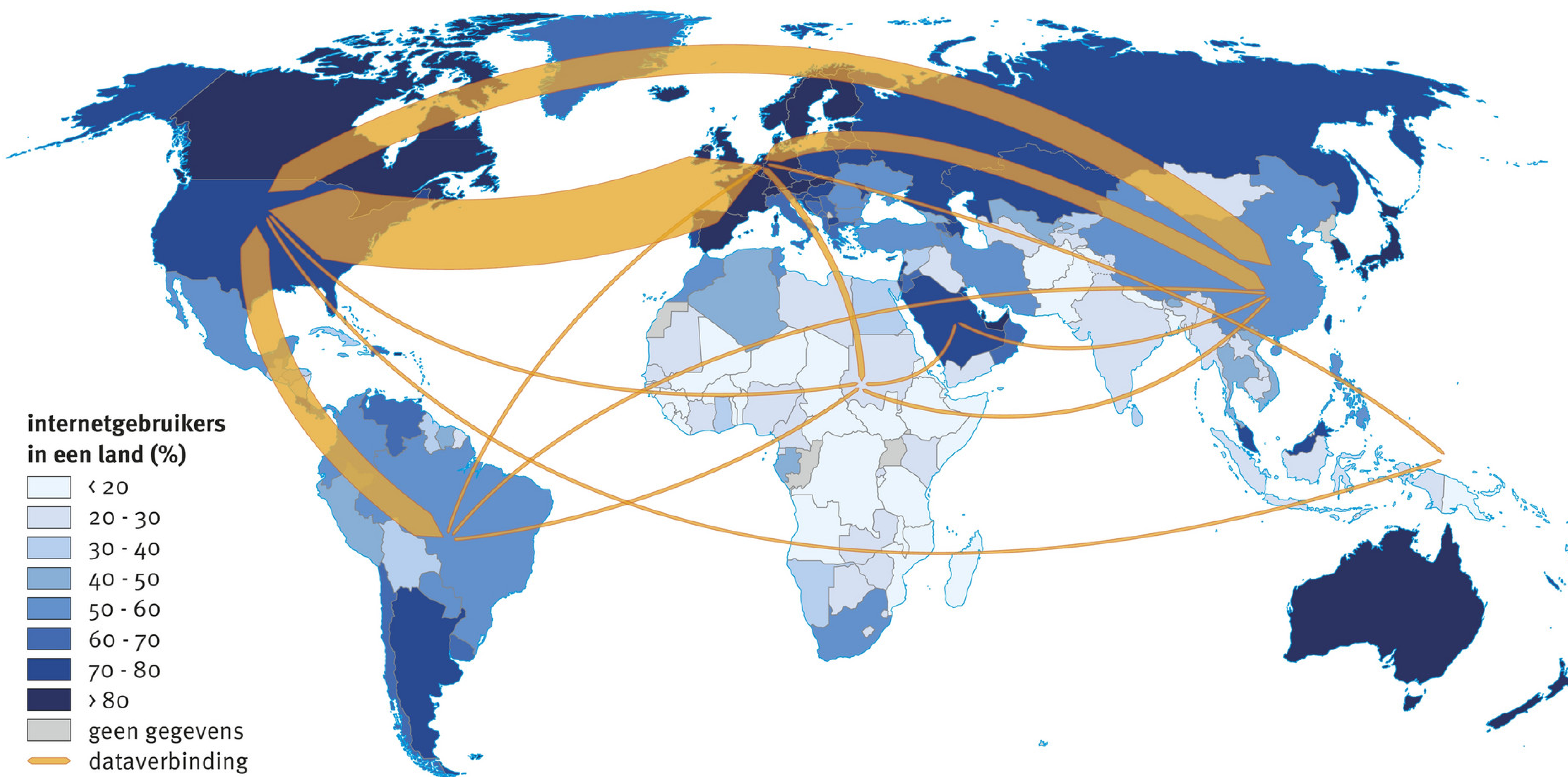
Mondiale netwerken zoals internet en transportnetwerken hebben ervoor gezorgd dat informatie, personen en goederen zich steeds makkelijker en sneller verplaatsen over de wereld. Hierdoor lijkt het alsof de wereld kleiner wordt. De tijd die nodig is om de afstand tussen twee plaatsen af te leggen, ofwel de **relatieve afstand**, neemt af (bron 3). Het afleggen van een afstand duurt dankzij technologische ontwikkelingen minder lang, is minder kostbaar en kost met de auto, de trein of het vliegtuig weinig moeite. Aan de **absolute afstand**, de werkelijke afstand, is niets veranderd. Zo is het nog steeds 430 kilometer van Amsterdam naar Parijs, maar ben je er dankzij verbeterde transportmogelijkheden en infrastructuur sneller dan voorheen. Ook is de noodzaak om een plek te bezoeken minder dan vroeger. Of het nou gaat om het overmaken van geld via de bank, het overbrengen van een boodschap of met iemand spreken, het kan digitaal allemaal binnen enkele seconden.

BRON 3 Door sneller transport worden de relatieve afstanden op aarde kleiner.

ONTWIKKELINGSLANDEN

Ook al lijken de relatieve afstanden op de wereld af te nemen, niet alle landen profiteren evenveel van de technologische vooruitgang. Ontwikkelingslanden hebben tegenwoordig toegang tot mobiele telefonie, en ook de informatienetwerken vergroten de bereikbaarheid. Hoewel globalisering gezien wordt als een wereldwijd proces, blijven de arme landen toch achter ten opzichte van de rijke landen. De grote stromen van informatie, personen en goederen beperken zich vooral tot de ontwikkelde wereld (bron 4). De relatieve afstand tot ontwikkelingslanden blijft dus nog steeds groot.

BRON 4 Internetverbindingen tussen verschillende continenten (2016).

OPDRACHTEN

1 **a** WhatsApp en e-mail zijn twee manieren om te communiceren via internet.
Noem nog drie manieren om met elkaar te communiceren via internet.
b Heb je ook contacten met personen in het buitenland? Zo ja, welke?

2 Gebruik bron 1.
a Hoe komt het dat er wereldwijd meer mobiele telefoonabonnementen zijn dan inwoners?
b Van de wereldbevolking heeft 50% toegang tot internet.
Geef hiervoor een economische verklaring.
c Geef ook een natuurlijke verklaring waarom 50% van de wereldbevolking geen toegang heeft tot internet.

3 Gebruik bron 2.
a Tussen welke twee continenten vindt het meeste internetverkeer plaats?
A Azië en Europa
B Azië en Noord-Amerika
C Europa en Noord-Amerika
D Noord-Amerika en Zuid-Amerika
b Geef een verklaring voor je antwoord bij opdracht 3a.

4 Nederland speelt een belangrijke rol binnen wereldwijde transportnetwerken.
Welke twee bekende transportknooppunten zijn hierbij van groot belang?

5 **a** Bij welk voorbeeld is er sprake van absolute afstand?
A De autorit tussen Den Bosch en Tilburg duurt 30 minuten.
B De afstand tussen Den Bosch en Tilburg is 25 kilometer.
C Vliegen met een prijsvechter naar Spanje kost niet veel.
D Den Bosch ligt precies tussen Tilburg en Nijmegen.
b Wat is het verschil tussen relatieve en absolute afstand?
c Geef aan of er sprake is van relatieve of absolute afstand.
1 De afstand tussen twee plaatsen blijft altijd gelijk.
2 De afstand tussen twee plaatsen kan veranderen.
3 De afstand wordt uitgedrukt in reistijd.

6 Gebruik bron 3.
De absolute afstand van Amsterdam naar New York is bijna 6.000 kilometer.
Geef bij elk vervoersmiddel aan wat de snelheid is en bereken de relatieve afstand in tijd.

Vervoersmiddel	Snelheid	Relatieve afstand
Zeilschip		
Stoomschip		
Propellervliegtuig		
Straalvliegtuig		

7 Gebruik bron 4 en eventueel de atlas.
Veel landen in het centrum van Afrika hebben weinig internetgebruikers.
Geef hiervoor een verklaring.

8 **a** Kies de juiste woorden.
Internet in ontwikkelingslanden leidt *wel* / *niet* tot betere toegang tot informatie. Hierdoor wordt de *relatieve* / *absolute* afstand tot het westen *kleiner* / *groter*.
b Grote bedrijven als Google en Facebook hebben plannen om gratis internet aan te bieden in ontwikkelingslanden.
Lijkt jou dit een goed idee? Leg je antwoord uit.

THEORIE

4 WERELDHANDEL

LEERDOELEN
- Je begrijpt dat globalisering leidt tot de internationale arbeidsverdeling.
- Je kent de voor- en nadelen van de internationale arbeidsverdeling.
- Je kent de rol van multinationale ondernemingen bij het ontstaan van een arbeidsverdeling.

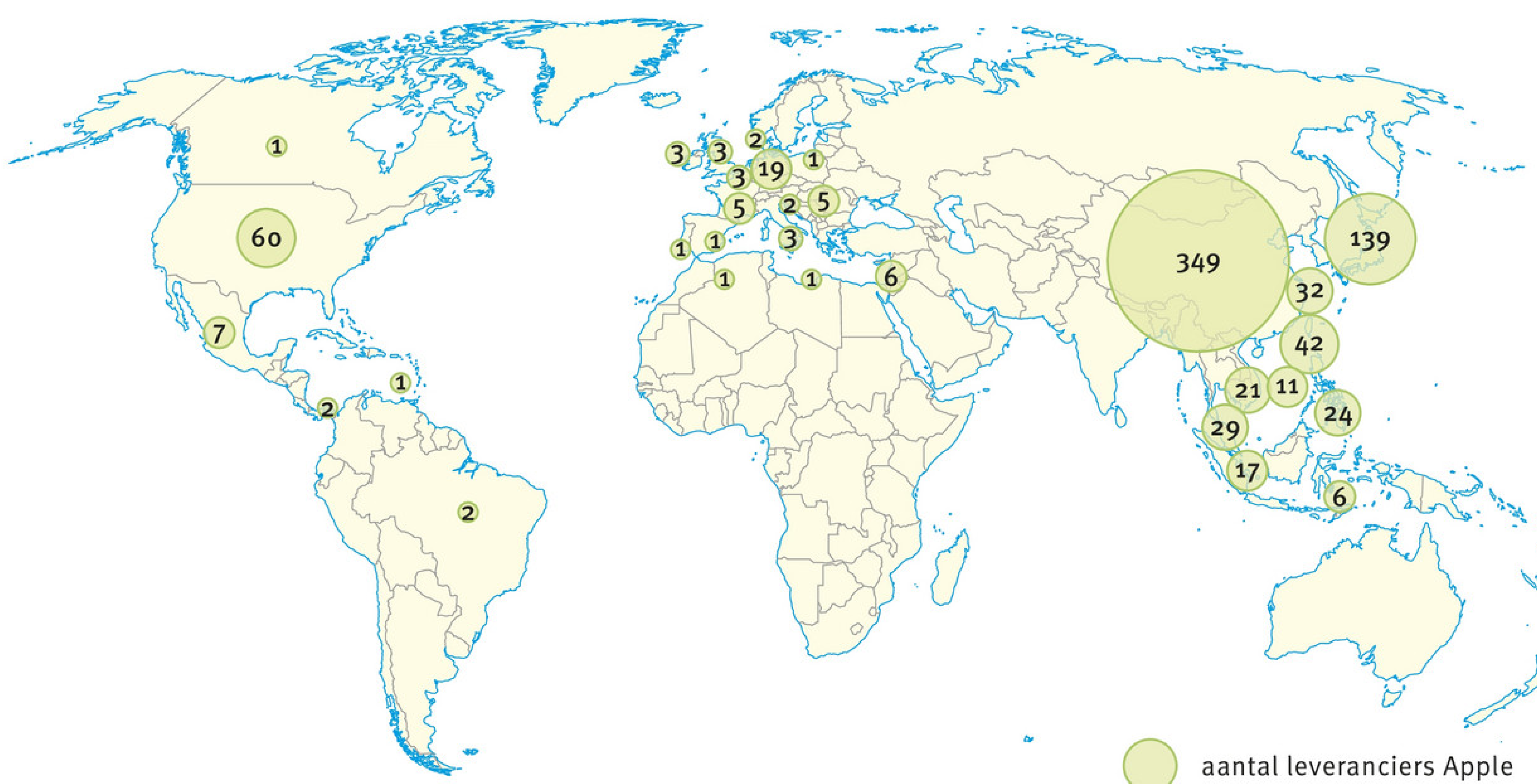
Het productieproces van een iPhone vindt over de hele wereld plaats. De processor komt uit Zuid-Korea, de wifiontvanger uit Japan, het ontwerp uit California, maar de iPhone wordt gefabriceerd in China. Het is allemaal mogelijk dankzij de globalisering van de wereldhandel.

ARBEIDSVERDELING

Het voorbeeld van de productie van een iPhone laat goed zien dat de onderdelen van een smartphone afkomstig zijn uit verschillende landen (bron 1). Maar dit geldt niet alleen voor smartphones. Ook auto's, computers en wasmachines bestaan uit verschillende onderdelen die overal vandaan komen. Globalisering zorgt voor internationale specialisatie: ieder land produceert waar het goed in is. Dit heet **internationale arbeidsverdeling**. Grote multinationals zijn niet meer aan één land gebonden. Zij kunnen bedrijfsonderdelen plaatsen waar zij willen, bijvoorbeeld kantoren in Europa, productie in China en helpdesks in India.

SCHAALVOORDELEN

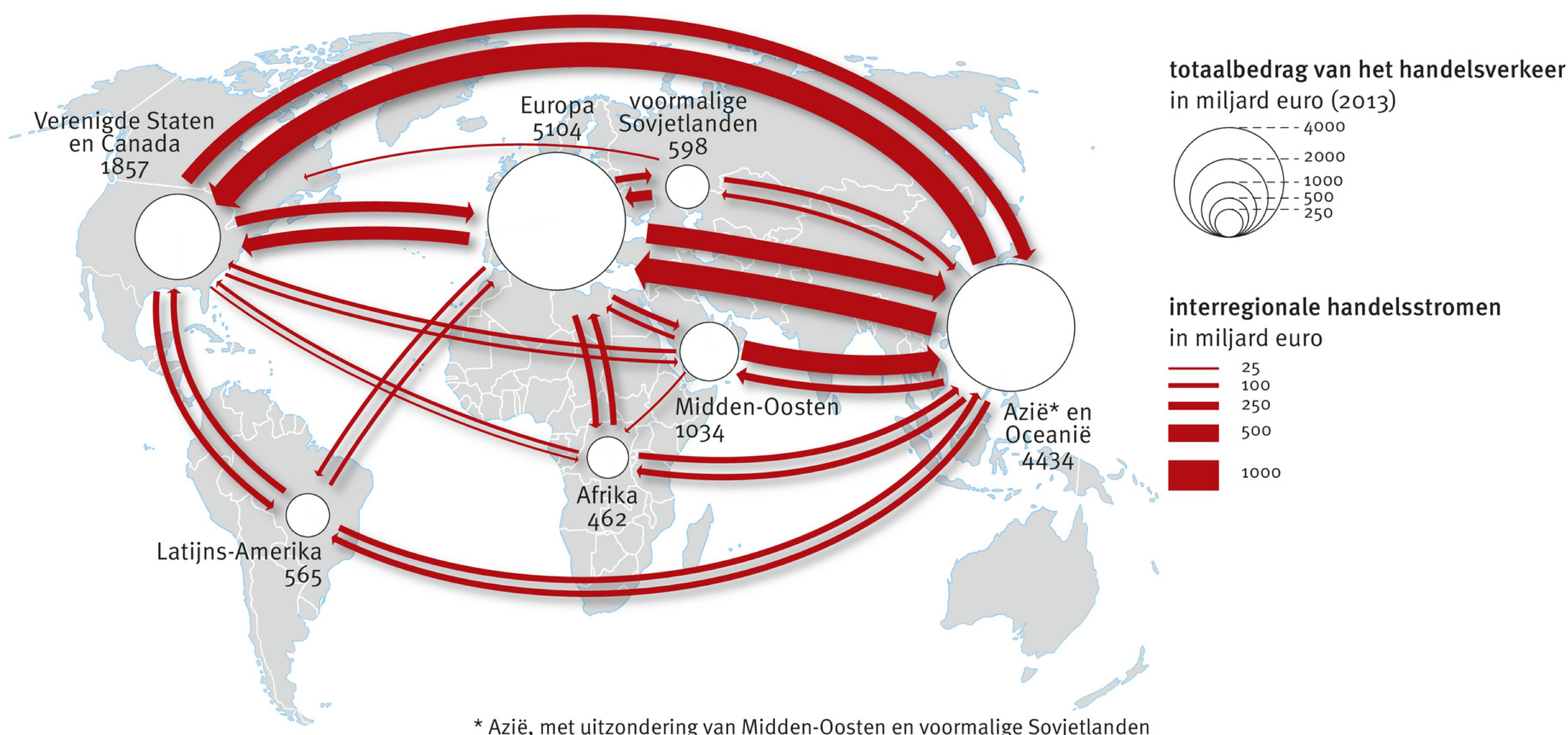
Een multinationale onderneming heeft als hoofddoel om zoveel mogelijk winst te maken. Om te concurreren probeert het bedrijf de kosten zo laag mogelijk te houden. Het gaat op zoek naar een land met lage productiekosten. Hoe meer en efficiënter een bedrijf kan produceren, hoe goedkoper het wordt. Dit zijn **schaalvoordelen**. De gemiddelde kosten per product nemen af, naarmate je er meer van produceert. Daarnaast kan een bedrijf gebruikmaken van **comparatieve voordelen** tussen landen. Het gaat dan over het voordeel van een land waardoor het een product relatief, in vergelijking met andere landen, goedkoper kan produceren.
Om te concurreren geven multinationals veel geld uit aan de ontwikkeling van nieuwe producten en marketing.

BRON 1 Een betaalbare iPhone kan geproduceerd worden door internationale arbeidsverdeling.

DE INVLOED VAN MULTINATIONALE ONDERNEMINGEN

Voor lagelonenlanden is het meestal gunstig als een multinationale onderneming er een productiebedrijf vestigt. Dat betekent namelijk inkomsten en werkgelegenheid. Tegelijkertijd krijgen de grote multinationals vaak veel macht in lagelonenlanden. Daardoor komen deze landen in een slechte onderhandelingspositie terecht.
De komst van een multinational zet vaak de lonen, arbeidsvoorwaarden en milieuregels onder druk. Als de overheid niet meewerkt, bestaat het risico dat de multinational vertrekt naar een ander land. En dan te bedenken dat de grootste bedrijven ter wereld meer verdienen dan het bbp van de

BRON 2 Producten worden over de hele wereld verkocht en gekocht.

EUROPESE IMPORTHEFFING OP CHINEES STAAL

Om de Europese staalsector te beschermen tegen Chinese dumpprijzen, heeft de Europese Commissie besloten tot nieuwe importheffingen op Chinees staal. Volgens de Commissie is er sprake van oneerlijke concurrentie en zijn de heffingen dan ook gerechtvaardigd. De Europese Commissie wil de Europese staalbedrijven met de importheffingen 'wat lucht verschaffen'. De heffingen gelden voor twee soorten staal en variëren van ruim 22 tot 73%.
Over een half jaar wordt bekeken of de heffingen worden verlengd en of ze moeten gelden voor meer soorten staal. Eerder werd al besloten tot heffingen op andere staalproducten.

NOS.nl, 07-10-2016

BRON 3

landen waarin zij actief zijn. Vooral de landen met slechte arbeidsomstandigheden zijn een gunstige vestigingslocatie en kennen hierdoor een hoge productie. Kleine bedrijven in perifere landen kunnen niet concurreren met de multinationals.
De hoofdkantoren en onderzoeksafdelingen blijven in de welvarende landen gevestigd. Ook de hightechindustrie blijft gevestigd in de centrumlanden.
De producten worden over de hele wereld verkocht en gekocht (bron 2). Vooral de consumenten merken het voordeel. Zij profiteren van de lage prijzen van producten uit de hele wereld. Daarentegen betekent globalisering ook het verlies van werkgelegenheid in de westerse landen, omdat de productie immers voor een groot deel verplaatst is naar lagelonenlanden.

BESCHERMING VAN DE EIGEN MARKT

Niet alle welvarende landen zijn blij met de verregaande wereldhandel en internationale arbeidsverdeling. De macht van de multinationals is voor sommige overheden reden om de eigen markt te beschermen. Ook de opkomst van economische grootmachten als China, Brazilië en Rusland is voor veel landen reden voor **protectionisme**. Een land neemt dan maatregelen die gericht zijn op het beschermen van de eigen handel en industrie. Dit kan door hoge invoerrechten te vragen voor een bepaald product. Hierdoor wordt het voor een multinational minder aantrekkelijk om dat product te importeren. Wellicht gaat zo'n bedrijf over tot de productie in het land zelf. Een ander voorbeeld is de Europese Unie. Alle lidstaten hebben dezelfde regels en belastingen om de eigen markt te beschermen (bron 3).
Sommige landen sluiten zich zelfs doelbewust helemaal af van de buitenwereld. Dit noem je **isolationisme**. Denk aan Noord-Korea, Bhutan en Cuba. Deze landen bemoeien zich vrijwel niet met de wereldhandel.

OPDRACHTEN

1 **a** Leg uit dat zonder het proces van globalisering de iPhone nooit tegen een betaalbare prijs verkocht kan worden.

b Als je de Engelstalige helpdesk belt van een multinational, is de kans groot dat je iemand te spreken krijgt die in India zit.
Wat zijn hiervoor de twee voornaamste redenen?
A De Indiase bevolking spreekt goed Engels.
B De lonen in India zijn laag.
C De meeste multinationals zijn gevestigd in India.
D De telefoonverbindingen in India zijn van goede kwaliteit.

2 Zijn de uitspraken juist?
I Internationale arbeidsverdeling is het gevolg van internationale specialisering.
II Globalisering is het gevolg van internationale arbeidsverdeling.
A Alleen uitspraak I is juist.
B Alleen uitspraak II is juist.
C Beide uitspraken zijn juist.
D Beide uitspraken zijn onjuist.

3 Gebruik bron 1.
Uit welk werelddeel komen de meeste leveranciers van de onderdelen van een iPhone?
A Azië
B Europa
C Noord-Amerika
D Zuid-Amerika

4 **a** Geef een omschrijving van het begrip schaalvoordeel.

b De verwachting is dat de lonen in China de komende jaren sterk zullen stijgen.
Wat zullen de gevolgen zijn voor de comparatieve voordelen van China?

c Welke technologische uitvinding heeft ervoor gezorgd dat bedrijven meer schaalvoordelen kunnen behalen?
A container
B internet
C mobiele telefoon
D straalvliegtuig

5 Hoe merkt de gemiddelde consument in Nederland dat er sprake is van internationale arbeidsverdeling?

6 Veel multinationals produceren in lagelonenlanden.
Kies de juiste woorden.
Voor lagelonenlanden is het vaak *gunstig* / *ongunstig* als een multinational er een fabriek vestigt. Het zorgt voor *meer* / *minder* inkomsten en *meer* / *minder* werkgelegenheid. Vooral de landen met slechte arbeidsomstandigheden zijn een gunstige vestigings-locatie. Voor deze landen betekent de komst van een multinational *wel* / *geen* verbetering van arbeidsomstandigheden.

7 **a** Gebruik bron 2.
Tussen welke drie regio's is het totaalbedrag van het handelsverkeer groot?
A Azië en Oceanië
B Europa
C Latijns-Amerika
D Verenigde Staten en Canada

b Waarom blijven de hoofdkantoren en onderzoeksafdelingen van multinationals in welvarende landen gevestigd?

c Waarom zijn vooral de landen met slechte arbeidsomstandigheden gunstige vestigingslocaties voor multinationals?

8 **a** Lees bron 3.
Hoe zorgen heffingen ervoor dat de Europese staalbedrijven worden beschermd?

b Door de economische groei van landen als Rusland, China en Brazilië zal de EU de eigen markt nog meer gaan beschermen.
Wat probeert de EU te voorkomen?

c Is het eerlijk dat de EU door middel van heffingen producten uit bepaalde landen weert van de eigen markt? Leg je antwoord uit.

PRAKTIJK

5 WAT BETEKENT DE GLOBALISERING VOOR NEDERLAND?

LEERDOELEN
- Je weet welke invloed globalisering op Nederland heeft.
- Je kunt een eigen standpunt formuleren over globalisering.

BRON 1 Jumeirah Palm Island voor de kust van Dubai is door een Nederlands bedrijf gerealiseerd.

Is het je opgevallen dat je in veel steden in het stadscentrum dezelfde internationale winkelketens en bedrijven tegenkomt? Denk aan: Starbucks, McDonald's, KFC, Primark, H&M, Hudson's Bay enzovoort. De variatie in het winkelaanbod neemt af. Vind jij dat dit zo moet doorgaan?

NEDERLANDSE KOOPLIEDEN

Al vanaf 1600 staat Nederland bekend als een land van handelaren. Nederlandse kooplieden waren wereldwijd actief en Amsterdam was lange tijd het handelscentrum van de wereld. Maar ook vandaag de dag zijn bedrijven uit Nederland overal ter wereld actief. Denk maar aan Shell, Unilever, Philips en Heineken – grote multinationals van Nederlandse oorsprong. Maar ook kleinere bedrijven verkopen producten en diensten aan andere landen. Zo is het Nederlandse bedrijf Van Oord verantwoordelijk voor het opspuiten en ontwikkelen van de kunstmatige schiereilanden voor de kust van Dubai (bron 1). Verder verdient Nederland veel geld aan de doorvoer van producten uit Azië naar Europa via de Rotterdamse haven.

BUITENLANDSE MULTINATIONALS

Multinationals uit andere landen zijn wereldwijd actief, ook in Nederland. Bedrijven als IKEA, Nike en Google hebben kantoren in ons land en verkopen hun producten op grote schaal aan de Nederlandse consument. Zo staat het hoofdkantoor van IKEA in Delft, zit Nike in Hilversum en heeft Google een groot datacentrum in de Groningse Eemshaven. Buitenlandse multinationals zijn ook belangrijke werkgevers in Nederland. In totaal zijn deze bedrijven goed voor bijna een miljoen banen. Dat betekent dat één op de vijf werknemers voor een buitenlands bedrijf werkt. Ook nemen ze ongeveer 40% van de totale omzet van het Nederlandse bedrijfsleven voor hun rekening (bron 2).

EUROPESE RICHTLIJNEN

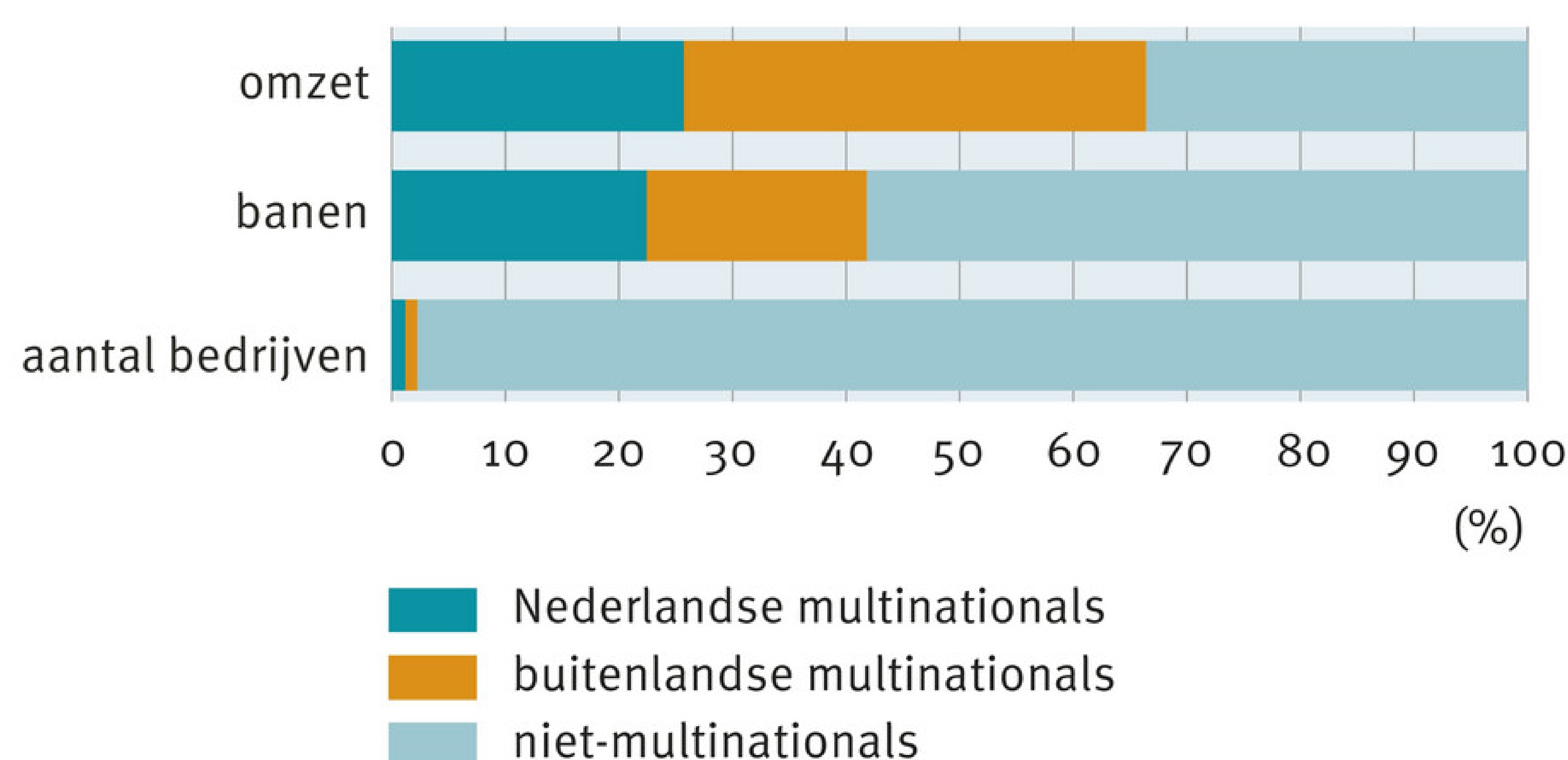
Politieke globalisering zie je vooral terug in de verregaande samenwerking tussen landen op continentaal niveau, zoals de EU. Dit heeft de rol van individuele staten in de politieke dimensie veranderd. Op dit moment is het zo dat de Nederlandse overheid haar eigen wetten maakt. De Europese Unie schrijft richtlijnen voor, die de lidstaten kunnen

overnemen. Vervolgens worden er op nationaal niveau wetten van gemaakt. Zo is ongeveer 20% van de Nederlandse wetten gebaseerd op Europese richtlijnen. Veel Nederlanders kunnen dankzij de Europese Unie makkelijk in een ander Europees land wonen of werken. De landsgrenzen vervagen. Dit komt door de verregaande politieke afspraken die met Europese landen zijn gemaakt.

ANTI- EN ANDERSGLOBALISTEN

Verdergaande globalisering kent niet alleen voorstanders. Sommige mensen zien globalisering als een groot gevaar. Antiglobalisten stellen dat er door culturele globalisering slechts één mondiale cultuur zal overblijven en dat lokale culturen op zullen gaan in een nieuwe wereldcultuur (bron 3). Ook voorspellen tegenstanders dat economische globalisering de kloof tussen arme en rijke landen alleen maar groter zal maken. Multinationale ondernemingen krijgen te veel macht en zullen deze ten gunste van hun bedrijf proberen uit te buiten. Antiglobalisten vinden dus dat er politiek gezien veel minder bemoeienis moet zijn van multinationals en internationale regelgeving, zoals vanuit de EU.

Sommige tegenstanders zien vooral de huidige vorm van globalisering als negatief. Het gaat te veel over economische belangen en niet over het oplossen van armoede en het nastreven van duurzame ontwikkeling. Andersglobalisten zouden graag zien dat globalisering 'eerlijker' en duurzamer wordt. Op die manier kan iedereen profiteren van globalisering. Zij vinden bijvoorbeeld dat de schulden van de ontwikkelingslanden kwijtgescholden moeten worden en dat er een doortastende aanpak voor ecologische wantoestanden moet komen.

BRON 2 Belang van buitenlandse en Nederlandse multinationals in Nederland (2013).

BRON 3 Ontstaat er één mondiale cultuur?

OPDRACHTEN

1 Noem drie apparaten die zonder globalisering niet in het klaslokaal aanwezig zouden zijn.

2 **a** Veel Nederlandse bedrijven houden zich wereldwijd bezig met werkzaamheden op het water. Waarom zijn Nederlandse bedrijven hier van oudsher in gespecialiseerd?

b Bekijk bron 1.
Welke twee zinnen zijn juist?
A Het kunstmatige eiland is vooral bestemd voor woningen voor de lokale bevolking.
B Het kunstmatige eiland is vooral bestemd voor internationale hotels en bedrijven.
C Het kunstmatige eiland heeft een palmvorm, omdat dat aantrekkelijker is.
D Het kunstmatige eiland heeft een palmvorm, omdat dat veiliger is.

3 Wat heeft er voor gezorgd dat de handel tussen Nederland en de rest van de wereld is toegenomen?
A afname van de absolute afstand wereldwijd
B afname van de relatieve afstand wereldwijd
C toename van de absolute afstand wereldwijd
D toename van de relatieve afstand wereldwijd

4 Leg uit waarom de kans heel klein is dat de Nederlandse overheid in de toekomst zal kiezen voor protectionisme of isolationisme.

5 **a** Veel Nederlanders komen in aanraking met internationale bedrijven.
Hoe vaak kom jij in aanraking met onderstaande multinationals? Neem de namen van de multinationals over en schrijf achter elke multinational hoe vaak je er gebruik van maakt.
Kies uit: *nooit* / *weleens* / *regelmatig* / *dagelijks*.

Nike	Apple
IKEA	Samsung
Google	WhatsApp
Facebook	

b Wat zeggen je antwoorden bij opdracht 5a over jouw deelname aan de globalisering?

6 Gebruik bron 2.
a Zijn de uitspraken juist?
I Er zijn relatief veel multinationale ondernemingen in Nederland.
II Nederlandse multinationals zorgen voor meer banen dan internationale multinationals.
A Alleen uitspraak I is juist.
B Alleen uitspraak II is juist.
C Beide uitspraken zijn juist.
D Beide uitspraken zijn onjuist.
b Wat kun je zeggen over de verhouding tussen het aantal multinationals in Nederland en het aantal banen?

7 **a** De vorming van de Europese Unie is een voorbeeld van verregaande economische globalisering.
Hoe merk je dat als je iets betaalt in de schoolkantine?
b Waardoor is er in de politieke dimensie steeds meer sprake van Europese eenwording?

8 Wat is het verschil tussen antiglobalisten en andersglobalisten?

9 **a** Bekijk bron 3.
Welke visie op globalisering wordt het best geïllustreerd in deze bron: antiglobalisme of andersglobalisme? Leg je antwoord uit.
b Welke van de twee visies op globalisering spreekt jou het meest aan? Leg je antwoord uit.

10 Lees bron 4.
Het vraagstuk van deze paragraaf is: Wat betekent verdergaande globalisering voor Nederland?
In bron 4 wordt gesproken over twee mogelijke scenario's voor de toekomst van Nederland. Welk scenario acht jij het meest waarschijnlijk?

HOE ZIET NEDERLAND ER OVER VIJFTIG JAAR UIT ALS GEVOLG VAN GLOBALISERING?
Twee scenario's:
1 De globalisering zet gestaag door. Er is veel internationaal vertrouwen en de wereldhandel neemt toe. Er zijn steeds meer internationale bedrijven actief op de Nederlandse markt. Er zijn minder lokale bedrijven. Grote bedrijven zijn machtiger dan de overheden. Luchthaven Schiphol en de haven van Rotterdam groeien door. Veel mensen werken voor een internationaal bedrijf. Veel Nederlandse bedrijven zijn overgenomen door een buitenlandse multinational.
Er is sprake van een open en vrije wereldmarkt. De Nederlandse economie groeit jaarlijks met 2%. Lokale culturen zijn verdwenen.
2 De globalisering stagneert. Er zijn veel conflicten tussen landen en er is onvrede bij de inwoners van veel landen. Nederland is afgesloten voor de wereldmarkt. Internationale bedrijven vertrekken uit Nederland. Exporteren en importeren wordt steeds moeilijker.
De Nederlandse overheid maakt haar eigen wetten.
Er worden alleen nog producten voor de eigen markt gemaakt. Schiphol en de Rotterdamse haven krimpen.
De Nederlandse economie groeit nauwelijks en er zijn flinke perioden van krimp. Lokale culturen bestaan nog steeds.

BRON 4

6 ONDERZOEK: JOUW MENTALE LANDBEELD

LEERDOELEN
- Je kunt jouw landbeeld aan de hand van een voorbeeld onderzoeken.
- Je kent het verschil tussen een mentaal landbeeld en een geografisch landbeeld.

Nederland is een handelsnatie. Uit alle hoeken van de wereld komen goederen ons land in. Ook uit landen waar we weinig over weten. Wat weet jij over Saudi-Arabië, Taiwan en Zuid-Korea? Oftewel: welk mentaal beeld heb jij van deze landen?

	Saudi-Arabië	Taiwan	Zuid-Korea
Import	1.722.733	2.723.812	3.126.433
Export	2.165.388	3.134.521	3.633.544

BRON 1 Import naar en export vanuit Nederland in duizenden euro's (2016).

LIJST MET INDICATOREN UIT DE WERELDKAARTEN IN JE ATLAS

1 Bruto nationaal product
2 Politieke en economische risico's
3 Toegang tot gebruik van informatietechnologie
4 Mobiele telefonie [telefoons]
5 Ondernemingsklimaat
6 Innovatie en kennispatenten
7 Globaliseringindex 2015 [Globaliseringsindex 2008]
8 Externe gerichtheid economie
9 Aandeel in de wereldhandel 2015 [Aandeel in de wereldhandel 2010]
10 Technologische ontwikkeling

BRON 2

BRON 3 Dehoofdstad van Saudi-Arabië.

BRON 4 De hoofdstad van Taiwan.

BRON 5 De hoofdstad van Zuid-Korea.

OPDRACHTEN

Voorbereiding

1 **a** Gebruik bron 1.
Met welk land bedrijft Nederland de meeste handel? Leg je keuze uit.
b Bij welk land is het grootste verschil tussen import en export? Geef ook de berekening.
c Naar welk van deze drie landen zou je het liefst op vakantie gaan? Leg je antwoord uit.

2 Bekijk bron 3, 4 en 5.
Zoek over elk land op internet wat informatie op.
Maak op basis hiervan een keuze voor een van de landen voor je onderzoek.
Welk land heb je gekozen en waarom?

3 Neem de tabel hieronder over en kies een van de drie landen. Noteer jouw land op regel 1 van de tabel.

4 **a** Gebruik eventueel de atlas of het internet.
In welk werelddeel ligt jouw gekozen land?
b Gebruik de kaart 'De wereld – Globalisering / wereldbeelden'.
Welk wereldbeeld past bij jouw land? Leg je antwoord uit.
c Hoe heet de hoofdstad van jouw land? Hoeveel inwoners wonen er (meest recente cijfer)?

5 **a** Wat is een mentaal landbeeld?
b Wat is het geografisch landbeeld?

Informatie verzamelen

6 Gebruik bron 2.
a Kies vijf indicatoren uit de lijst. Noteer deze in regel 2 van de tabel.
b Geef voor elke indicator in regel 3 aan of je verwacht dat deze bij jouw gekozen land hoger of lager ligt dan die voor Nederland.

7 Gebruik de atlas. Van elke indicator kun je een atlaskaart vinden bij de wereldkaarten achter in de atlas.
a Vul in regel 4 voor jouw indicatoren de gegevens uit de wereldkaarten in voor het geografisch landbeeld van Nederland.
b Vul in regel 5 voor jouw indicatoren de gegevens uit de wereldkaarten in voor het geografisch landbeeld van het land dat jij gekozen hebt.

Informatie verwerken

8 **a** Vergelijk regel 4 en 5 van de tabel. Hoeveel voorspellingen in regel 3 had je goed?
b Wat zegt dat over jouw mentale landbeeld van het door jou gekozen land?

Afronding

9 Denk je dat het uitgevoerde onderzoek een volledig geografisch beeld geeft van het door jou gekozen land? Leg je antwoord uit.

10 Bespreek met je docent en de rest van de klas de uitkomsten van het onderzoek.
Welke bevindingen zijn er opgevallen?

1	Land					
2	Indicator					
3	Voorspelling voor gekozen land	*hoger / lager*	*hoger / lager*	*hoger / lager*	*hoger / lager*	*hoger / lager*
4	Gegevens uit atlas voor Nederland					
5	Gegevens uit atlas voor gekozen land					
6	Klopt voorspelling?	*ja / nee*	*ja / nee*	*ja / nee*	*ja / nee*	*ja / nee*

THEORIE

7 WERELDSTEDEN

LEERDOELEN

- Je weet waardoor wereldsteden ontstaan en groeien.
- Je weet welke rol wereldsteden bij globalisering spelen.
- Je kunt voorspellen hoe wereldsteden zich in de toekomst zullen ontwikkelen.

Hoe kan het dat Londen met minder dan 15 miljoen inwoners een van de belangrijkste wereldsteden is, en Jakarta met het dubbele aantal inwoners niet tot de wereldsteden wordt gerekend? Wereldsteden zijn meer dan grote steden. Wat is het verschil?

MEGASTAD OF WERELDSTAD?

Megasteden zijn steden met meer dan 10 miljoen inwoners (bron 2). We hebben het dan over het hele stedelijke gebied, inclusief voorsteden. Soms zijn daarbij steden aan elkaar vastgegroeid en vormen ze agglomeraties. De stad en de omliggende steden vormen samen een stedelijk netwerk.
Niet elke megastad is een **wereldstad** of **metropool** (bron 1). Een wereldstad is een stad die internationaal een belangrijke rol speelt op het gebied van economie, politiek en cultuur (bron 3). Omdat er veel factoren een rol spelen, is het lastig om precies een grens te trekken tussen wereldsteden en andere steden. De steden die een sterker imago hebben, zijn de wereldsteden.

HOE ONTSTAAN WERELDSTEDEN?

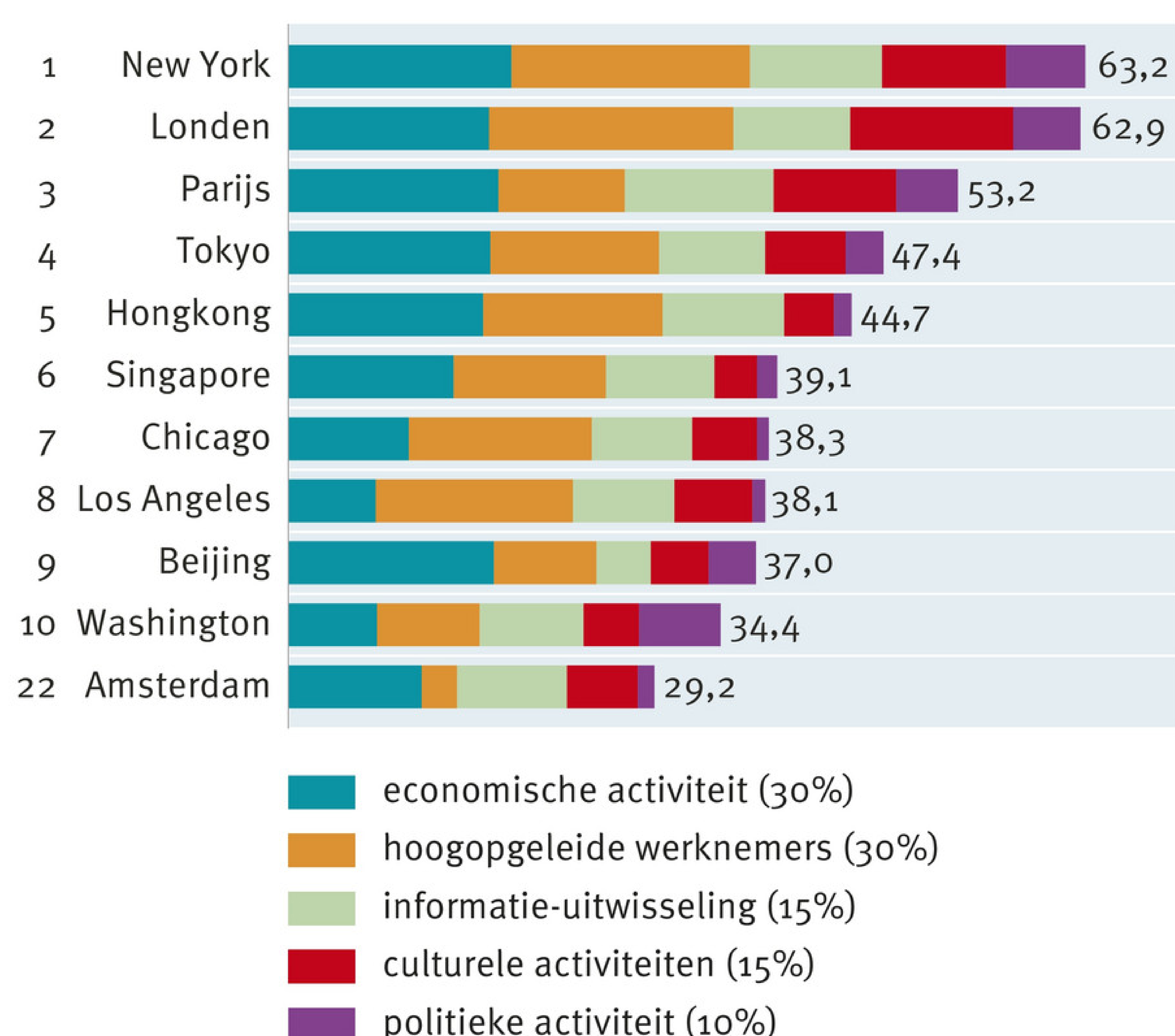
Wereldsteden ontstaan uit grote steden als deze een aantrekkelijke vestigingsplaats vormen voor hoofdkantoren van bedrijven en internationale instellingen. Wereldsteden hebben een goede infrastructuur en veel voorzieningen. Denk aan vliegvelden en havens, maar ook aan de aanwezigheid van breedbandinternet, conferentiecentra en hotels. Ook een stabiel bestuur, een gunstig belastingklimaat, goed opgeleid personeel, gespecialiseerde diensten (zoals reclamebureaus, ICT-bedrijven) en veiligheid zijn van belang. Al deze factoren samen bepalen hoe aantrekkelijk het is om een vestiging te openen in een bepaalde stad. Als een stad een aantrekkelijk **vestigingsklimaat** heeft, zullen

BRON 1 Wereldsteden en megasteden.

	Stad	Land	Bevolking
1	Guangzhou	China	48.600.000
2	Tokyo	Japan	39.800.000
3	Shanghai	China	34.730.000
4	Jakarta	Indonesië	28.900.000
5	Delhi	India	27.200.000
6	Karachi	Pakistan	25.100.000
7	Seoul	Zuid-Korea	24.800.000
8	Manila	Filipijnen	24.100.000
9	Mumbai	India	23.600.000
10	Mexico-Stad	Mexico	22.300.000

BRON 2 De top 10 van de grootste steden ter wereld (2017).

BRON 3 Ranglijst van wereldsteden (2017).

er zich meer bedrijven, instellingen en hoofdkantoren vestigen. Dit trekt weer andere bedrijven en ook hoger opgeleid personeel aan.
Maar ook allerlei evenementen geven allure aan een stad. Denk aan de Olympische Spelen, tentoonstellingen en festivals. Wereldsteden hebben daardoor de neiging om verder te groeien.

WERELDSTEDEN GLOBALISEREN

Een wereldstad is sterker geglobaliseerd dan de rest van het land. Dat betekent dat het kopen of huren van woningen er duur is. Ook de kosten voor het dagelijks levensonderhoud liggen er hoger. De bevolking is jonger. Daarnaast is de samenstelling van de beroepsbevolking in wereldsteden vaak anders. Door de aanwezigheid van multinationals zullen er meer mensen met een internationale achtergrond wonen. Ze zijn meestal hoogopgeleid en verdienen gemiddeld een hoger inkomen. De vestiging van grote internationale bedrijven zorgt ook voor een grote concentratie aan hotels, bars, restaurants, banken, musea, universiteiten, theaters en winkels.
Wereldsteden vormen met elkaar een netwerk. Ze wisselen informatie uit en er is onderling veel verkeer van personen en goederen. Soms concurreren steden met elkaar om de vestiging van een bedrijf.

WERELDSTEDEN IN DE TOEKOMST

Door de groeiende, internationale positie die een wereldstad heeft, wordt het verschil tussen deze wereldstad en de rest van het land erg groot. Een wereldstad zoals Tokyo vormt een eigen economisch systeem. De invloedrijke instellingen investeren alleen in Tokyo. Zo krijgt Tokyo de kans om te groeien en zich economisch verder te ontwikkelen, maar andere gebieden in Japan blijven achter. Dit verschil tussen centrum en periferie zal in de toekomst in veel landen steeds groter worden.

Het verschil tussen wereldsteden onderling worden steeds kleiner. Dat komt doordat deze steden met elkaar verbonden zijn. Ze willen allemaal het aantrekkelijkst zijn voor bedrijven. Op hun beurt willen bedrijven vestigingen hebben in belangrijke wereldsteden.

OPDRACHTEN

1 Gebruik bron 1 en 2.

a Wat valt je op aan de ligging van de tien grootste megasteden ter wereld?

b Wat is het verschil tussen een wereldstad en een megastad?

c Gebruik bron 1.
Welke wereldsteden met zeer grote betekenis zijn ook megasteden?

d Wat valt je op aan de ligging van het merendeel van de wereldsteden?

2 Zijn de uitspraken juist?

I Wereldsteden ontstaan uit megasteden met een gunstig vestigingsklimaat.

II Als er zich veel hooggeschoolde mensen vestigen in een stad, is er een gunstig vestigingsklimaat.

A Uitspraak I is juist.
B Uitspraak II is juist.
C Beide uitspraken zijn juist.
D Beide uitspraken zijn onjuist.

3 Gebruik bron 3.

a Welke twee steden vallen op door gemiddeld meer politieke activiteit?

A New York en Washington
B Londen en Parijs
C Londen en New York
D Beijing en New York

b Welke stad heeft veel economische activiteiten in verhouding tot alle andere activiteiten?

c Wat valt je op aan verdeling van de staaf van de Amsterdam?

d Amsterdam is onderdeel van de Randstad.
Als dit grootstedelijk gebied gezien zou worden als metropool, hoe zou de staaf er dan uitzien?

4 Japan organiseert de Olympische Spelen van 2020. Leg uit dat dit voordelen heeft voor Tokyo.

5 **a** Kies de juiste woorden.
Wereldsteden zijn *meer* / *minder* geglobaliseerd dan de rest van het land. Hierdoor zijn de woningen in de wereldsteden *duurder* / *goedkoper*.
In wereldsteden vestigen zich *meer* / *minder* internationale bedrijven. Dit zorgt voor een *grote* / *kleine* concentratie aan culturele voorzieningen.

b Waarom vind je in wereldsteden meer restaurants, bars en eetcafés dan in andere steden in hetzelfde land?

6 Bedenk een reden waarom wereldsteden doorgaans beter verbonden zijn met andere wereldsteden, dan met steden in het eigen land.

7 **a** Waarom hebben wereldsteden de neiging om te groeien?

b Waarom gaan wereldsteden steeds meer op elkaar lijken?

8 **a** Leg uit waarom de tegenstelling tussen een wereldstad en de rest van het land groter wordt.

b Ook in Nederland is er sprake van een verschil tussen centrum en periferie.
Denk je dat het verschil in de toekomst groter of kleiner zal worden? Leg je antwoord uit.

8 INTERNATIONALE SAMENWERKING

LEERDOELEN
- Je weet in welke belangrijke internationale organisaties Nederland samenwerkt.
- Je kent het belang van de Europese Unie voor Nederland.
- Je kent voorbeelden van eenwording en verbrokkeling in Europa.

Nederlandse militairen die onder de vlag van de VN of de NAVO de veiligheid in Mali en Afghanistan proberen te herstellen. Toeristen die in een groot aantal Europese landen vrij kunnen reizen. Het zijn de resultaten van verregaande internationale samenwerking.

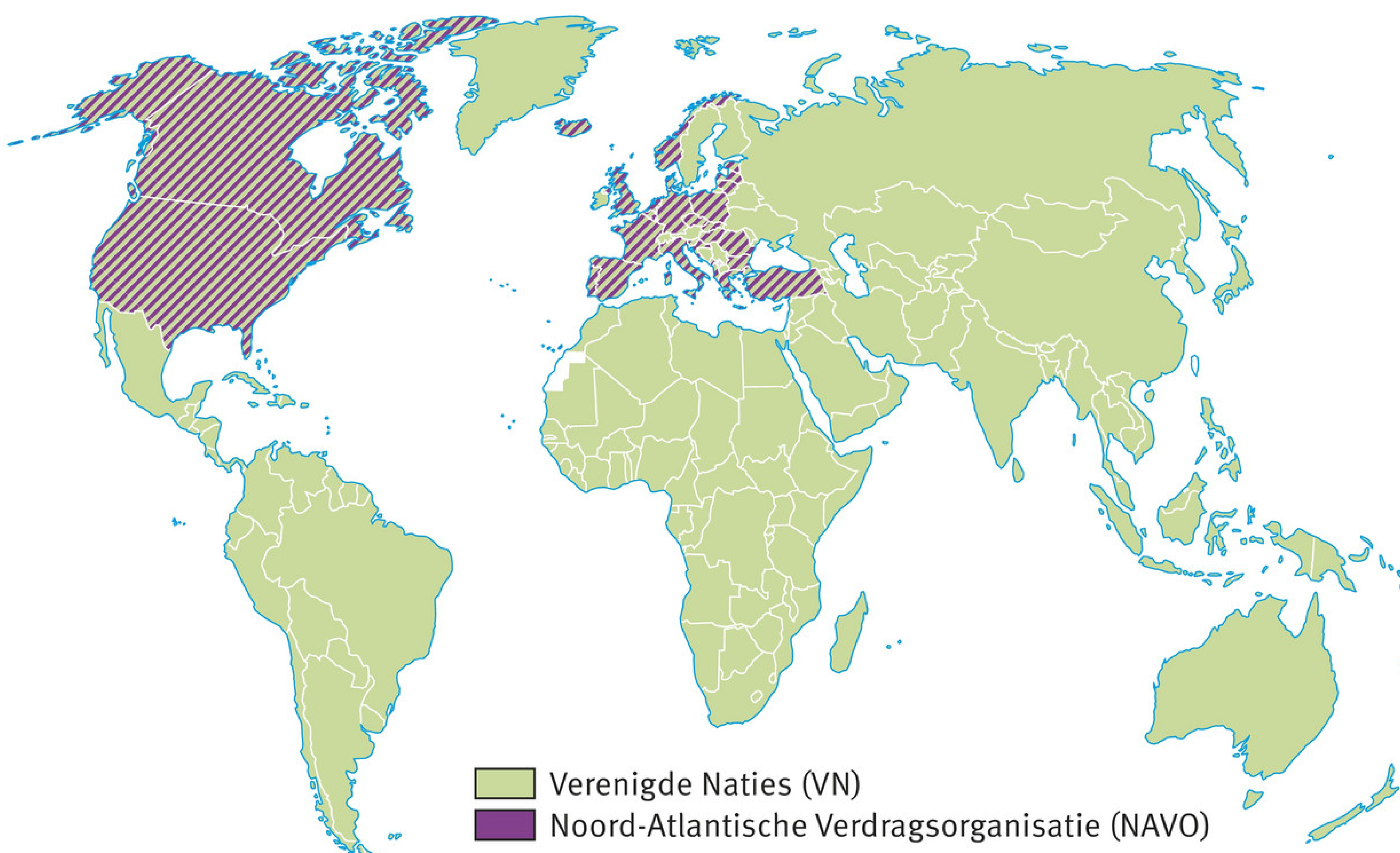
POLITIEKE GLOBALISERING

Voor Nederland zijn goede internationale betrekkingen van groot belang. Verregaande internationale politieke samenwerking noem je **politieke globalisering**.
De belangrijkste internationale politieke en militaire organisaties waar Nederland lid van is (bron 1):

1. De NAVO (1949). De Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) werd opgericht met als doel de bescherming van de West-Europese landen tegen eventuele agressie van de Sovjet-Unie. Na 1991 ging de NAVO zich meer bezighouden met de bescherming van de bondgenoten tegen moderne dreigingen, zoals terrorisme. Inmiddels zijn 29 landen lid van de NAVO.
2. De Verenigde Naties (1945). Deze organisatie, waarin 193 lidstaten samenwerken, is na de Tweede Wereldoorlog opgericht en heeft als doel de internationale vrede en veiligheid te behouden. Maar de organisatie streeft er ook naar door ontwikkeling de levensstandaard van armen te verbeteren, honger, ziekten en analfabetisme uit te bannen en respect voor ieders rechten en vrijheden te bevorderen.

NEDERLAND EN DE EUROPESE UNIE

De belangrijkste Europese organisatie waarvan Nederland lid is, is de **Europese Unie** (EU). Dit is een samenwerkingsverband van 28 landen op vooral economisch en politiek terrein: landbouw, visserij, consumentenrechten, milieu, immigratie en terrorismebestrijding, defensie, buitenlands beleid, handel, interne markt en economie. De EU is in 1957 opgericht om vrede, welvaart en vrijheid voor de burgers in de lidstaten te brengen. Voor handelsland Nederland is de EU erg belangrijk. De EU vormt een afzetmarkt van ruim 500 miljoen mensen. Die is daarmee groter dan die van de Verenigde Staten. Binnen de EU is er vrij verkeer van goederen, personen, kapitaal en diensten. Handelen en samenwerken gaan makkelijker zonder grenzen en met dezelfde munteenheid. De Nederlandse economie is sterk afhankelijk van de EU. Driekwart van de Nederlandse export gaat immers naar landen in EU. Zo draagt de export flink bij aan het nationaal inkomen en de werkgelegenheid.

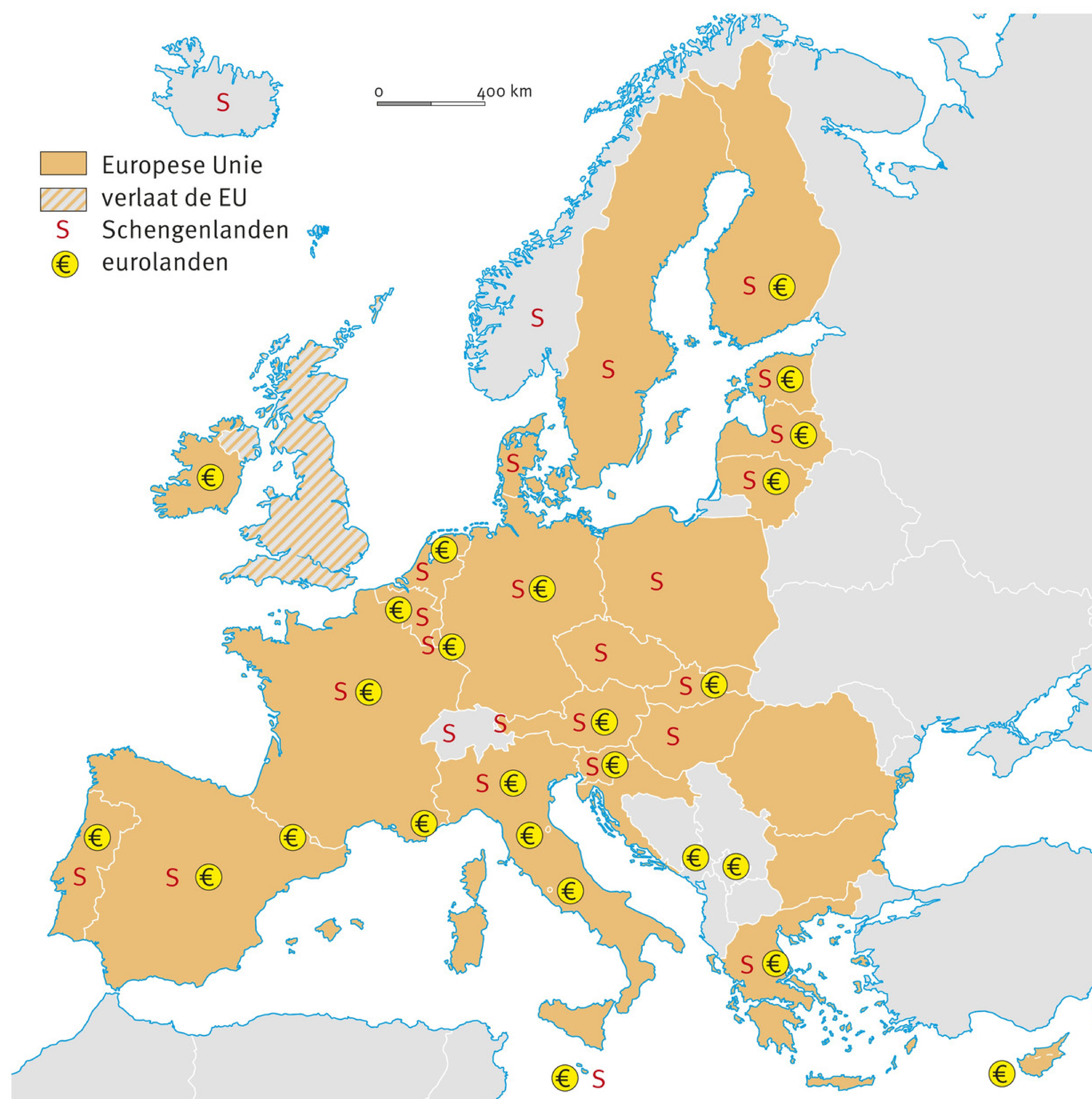

BRON 1 Internationale organisaties waar Nederland lid van is.

EUROPESE INTEGRATIE
Vanaf de oprichting van de EU is de **Europese integratie** op gang gekomen: zelfstandige landen zijn op steeds meer terreinen gaan samenwerken. De EU startte met 6 landen die op economisch gebied gingen samenwerken. Intussen is de EU uitgegroeid tot 28 landen die op veel terreinen met elkaar samenwerken (bron 2). Twee gebeurtenissen zijn belangrijk geweest in dat proces van integratie:

1 In 1993 trad het Akkoord van Schengen in werking. Vanaf dat moment vervielen de binnengrenzen voor personenverkeer tussen 22 landen van de EU en 4 niet-lidstaten.
2 In 2002 werd de euro ingevoerd in 19 landen, de EU had op dat moment 15 lidstaten, en ontstond de eurozone. De euromunt bracht zekerheid voor de internationale handel en investeringen voor bedrijven. Doordat de euro waardevast is, hebben de bedrijven minder last van koerswisselingen.

VERBROKKELING VAN EUROPA
Niet iedereen is een voorstander van verdere Europese integratie. Tegenstanders zien vooral dat er veel belangrijke beslissingen op Europees niveau worden genomen en niet meer op nationaal niveau. De angst bestaat dat landen geen baas meer zijn over het eigen land. Daarnaast vinden veel tegenstanders het lidmaatschap van de EU duur als ze het afzetten tegen de voordelen.

BRON 2 De EU, de Schengenlanden en eurolanden (2018).

De volgende gebeurtenissen laten zien dat de EU verre van een hechte eenheid is:
1 De Europese eurocrisis is de financiële crisis die eind 2009 uitbrak binnen de eurozone, nadat Griekenland en een aantal andere landen hun schulden niet meer konden betalen. Dat kwam doordat deze landen de Europese begrotingsregels niet hadden nageleefd.
2 De Europese migrantencrisis door de honderdduizenden migranten die sinds 2013 de Middellandse Zee overstaken naar de EU. De EU-landen verschilden onderling van mening over welk land hoeveel vluchtelingen zou kunnen of moeten opvangen.
3 De Brexit van het Verenigd Koninkrijk. In 2016 was er in het Verenigd Koninkrijk een referendum gehouden en de uitslag was dat het Verenigd Koninkrijk uit de EU zal stappen. De Brexit was in andere landen een prikkel voor partijen die tegen de EU zijn om ook aan te dringen op de opzegging van het EU-lidmaatschap.

OPDRACHTEN

1 **a** Gebruik bron 1.
In welke werelddelen liggen de landen die lid zijn van de NAVO?
b Waarom was de NAVO een passende manier om oorlog te voorkomen?
c Waarom ging de NAVO vanaf 1991 zich meer bezighouden met de bescherming tegen moderne dreigingen, zoals het terrorisme?

2 Sinds het uiteenvallen van de Sovjet-Unie zijn er af en toe spanningen tussen de NAVO en Rusland. Voorbeelden hiervan zijn de uitbreiding van de NAVO met voormalige Sovjet-Unie-lidstaten na 1991 en de Russische inlijving van gebieden in Georgië en de Krim (deel van de Oekraïne).
a Waarom leverde de uitbreiding van de NAVO met voormalige Sovjet-Unie-lidstaten spanning op?
b Waarom greep de NAVO niet in toen Rusland Georgië en de Krim (Oekraïne) inlijfde?

3 **a** Gebruik bron 1.
Waarom zijn de VN een goed voorbeeld van politieke globalisering?
b De VN is direct na de Tweede Wereldoorlog opgericht. Welke vijf toonaangevende landen in de wereld kregen toen het recht om een besluit van de VN tegen te houden?
c Naast een politieke opdracht hebben de VN ook een sociale opdracht.
Leg dit uit.
d Leg uit dat de Nederlandse deelname van de vredesmissie in Mali ook een economisch motief heeft.

4 Noem drie redenen waarom handelsland Nederland veel voordelen heeft van de EU.

5 Gebruik bron 2.
a Leg uit wat Europese integratie is.
b Leg uit dat het Akkoord van Schengen en de invoering van de euro voorbeelden zijn van Europese integratie.
c Leg uit waarom het Akkoord van Schengen en de invoering van de euro ook laten zien dat de Europese integratie niet zo goed verloopt.
d Wat valt bij bron 2 op als je kijkt naar enkele Europese landen die het Akkoord van Schengen hebben ondertekend of de euro hebben ingevoerd?

6 Ben jij voorstander of tegenstander van verdergaande Europese integratie? Leg je antwoord uit met twee argumenten.

7 Waarom maakten de eurocrisis en de migratiecrisis duidelijk dat de Europese integratie onvoldoende is?

8 In 2016 stemde het Britse volk via een referendum om uit de Europese Unie te stappen.
Waarom is het voor Nederland economisch nadelig als het Verenigd Koninkrijk uit de EU stapt?

PRAKTIJK

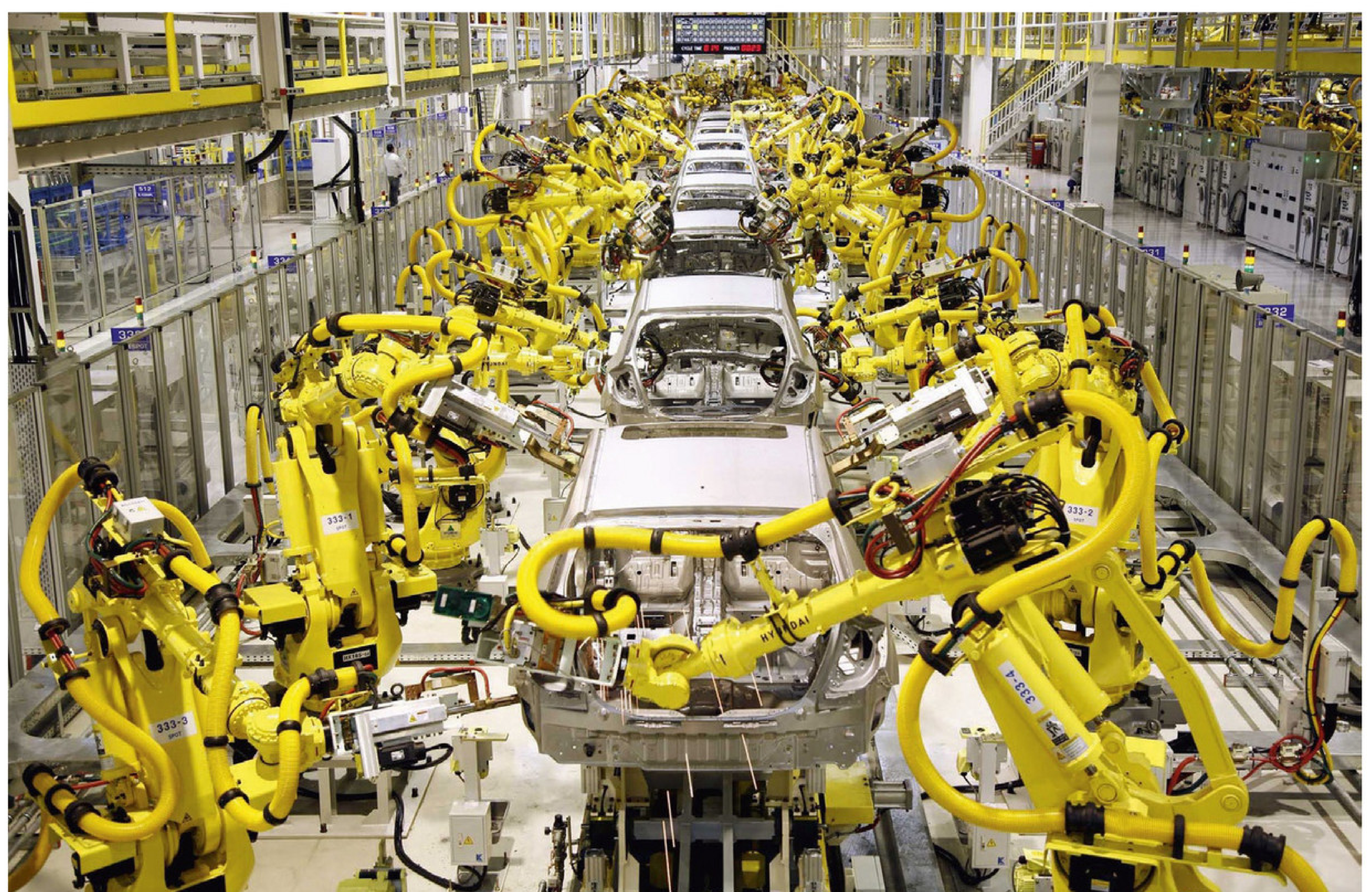
9 GLOBALISERING IN DE ATLAS

LEERDOEL
- Je kunt met de atlas onderzoeken in hoeverre landen zijn geglobaliseerd.

In dit hoofdstuk heb je veel geleerd over de verschillende kenmerken van globalisering. Maar krijgt iedereen in dezelfde mate te maken met globalisering? Dat wordt duidelijk als je van tien landen de mate van globalisering onderzoekt.

BRON 1 Schiphol staat op de vierde plaats van de grootste vliegvelden in Europa.

BRON 2 Door robotisering van de productie is goedkope productie in grote aantallen mogelijk.

OPDRACHTEN

1 **a** Neem de tabel over, uitgebreid tot 10 schrijfregels.
b Neem de namen van de volgende landen over in de eerste kolom: Nederland, Canada, Japan, Nigeria, Brazilië, Australië, India, Duitsland, Verenigde Staten, China.
c Welk land denk je dat het meest geglobaliseerd is? Zet in de tabel bij 'voorspelling' achter dat land een 1.
d Welk land denk je dat het minst geglobaliseerd is? Zet daar in de tabel bij 'voorspelling' een 10.
e Geef de andere landen een cijfer van 2 tot en met 9.

2 **a** Bekijk bron 1. Wat heeft luchthaven Schiphol met globalisering te maken?
b Gebruik de kaart 'Nederland – In de wereld – Mainports luchtverkeer'. Vul met de kaart de kolom 'luchthaven' van de tabel in.
0 grote luchthavens: 0 punten
1 grote luchthaven: 1 punt
2 grote luchthavens of meer: 2 punten

3 Gebruik de kaart 'De wereld – Globalisering en global shift – Aandeel in de wereldhandel, 2015' [2010].
Vul met de kaart de kolom 'wereldhandel' van de tabel in.
Minder dan 0% wereldhandel: 0 punten
0 – 1,4% wereldhandel: 1 punt
1,4 – 2,8% wereldhandel: 2 punten
2,8 – 4,2% wereldhandel: 3 punten
4,7 – 5,6% wereldhandel: 4 punten
Meer dan 5,6% wereldhandel: 5 punten

4 Gebruik de kaarten 'De wereld – Politiek – Samenwerking I en II' en 'De wereld – Politiek – Politieke bondgenootschappen'.
Vul de kolom 'lidmaatschappen' in de tabel in.
0 lidmaatschappen: 0 punten
1 lidmaatschap: 1 punt
2 lidmaatschappen: 2 punten
3 lidmaatschappen of meer: 3 punten

5 Gebruik de kaart 'De wereld – Globalisering / wereldbeelden – Internet' [De wereld – Globalisering – Internet].
Vul met de kaart de kolom 'internet' van de tabel in.
Minder dan 5 mensen per 1.000 inwoners: 0 punten
5 – 50 mensen per 1.000 inwoners: 1 punt
50 – 100 mensen per 1.000 inwoners: 2 punten
100 – 250 mensen per 1.000 inwoners: 3 punten
250 of meer mensen per 1.000 inwoners: 4 punten

6 **a** Bekijk bron 2.
Waarom kun je nog niet in elk land een fabriek bouwen waarin de productie gerobotiseerd is?
b Gebruik de kaart 'De Wereld – Globalisering / wereldbeelden – Technologische ontwikkeling' [De Wereld – Globalisering – Technologische ontwikkeling].
Vul met de kaart de kolom 'technologie' van de tabel in.
Landen met weinig technologie: 1 punt
Dynamische gebruikers: 2 punten
Mogelijke leiders: 3 punten
Gevestigde leiders: 4 punten

7 Tel voor elk land het aantal punten op en noteer dit in de kolom 'totaal'. Bepaal daarna de rangorde van globalisering van 1 tot en met 10 en noteer dit in de laatste kolom.

8 **a** Vergelijk jouw voorspelling met de eindstand. Hoeveel landen wist je goed te voorspellen?
b Maak een twee- of driedeling in groepen landen als je kijkt naar de rangorde.
Welke conclusie kun je naar aanleiding van deze groepen trekken?

Land	**Voorspelling**	*Luchthavens*	*Wereldhandel*	*Lidmaatschap*	*Internet*	*Technologie*	**Totaal**	**Rangorde**

10 SILICON VALLEY

LEERDOELEN
- Je kunt het ontstaan van Silicon Valley als centrum van informatietechnologie verklaren.
- Je begrijpt de relatie tussen globalisering en de ontwikkelingen in Silicon Valley.

BRON 1 Toeristen bezoeken het hoofdkantoor van Google in Mountain View, Silicon Valley.

In 1939 begonnen William Hewlett en David Packard in hun garage een klein elektronicabedrijfje. Later groeide Hewlett-Packard (HP) uit tot een van de grootste IT-bedrijven ter wereld. Het was het startschot voor het succes van Silicon Valley.

SILICIUM

Silicon Valley is de bijnaam van het gebied aan de zuidkant van de Baai van San Francisco in de Amerikaanse staat California (bron 2). Het gebied heeft zijn naam te danken aan de grondstof silicium. Van oudsher waren er in de regio fabrikanten actief met de productie en innovatie van siliciumchips. Daarbij werden kleine elektronica-onderdelen op een plaatje silicium samengebracht. In Silicon Valley zijn later ook de computerchip en andere verwante technologieën voor elektronica ontwikkeld. En elektronica is tegenwoordig niet meer weg te denken in ons dagelijks leven.

CENTRUM VAN TECHNOLOGIE

Rond 1900 stond de regio die nu Silicon Valley heet al bekend om de ontwikkeling van technologie. De eerste telegraaf- en radiosignalen werden hier ontwikkeld. Vanaf 1930 vestigden zich hier ook veel luchtvaartbedrijven. Veel wetenschappers en onderzoekers trokken naar het gebied en vonden er werk. Belangrijke universiteiten als Stanford en Harvard spoorden hun studenten aan om zich bezig te houden met technologie.
In de Tweede Wereldoorlog maakte Hewlett-Packard radar, sonar en radio voor de scheepvaart. Door andere bedrijven werd al gewerkt aan de voorlopers van de eerste computerchip. Bedrijven als Atari, Apple en Oracle maakten hier hun start, in garages. Zo werd de regio in de periode 1970-1990 het centrum van de hightech computerindustrie. Later kwamen daar ook nog eens bedrijven als Yahoo en Google bij (bron 1). Toen rond 1990 het commerciële gebruik van internet een enorme sprong maakte, groeide Silicon Valley uit tot het middelpunt van de internet- en computertechnologie. De laatste jaren vestigen ook de socialmediabedrijven zich in deze regio.

TECHNOPOLEN

Door de historische ontwikkeling heeft het gebied nog steeds een enorme aantrekkingskracht op alles wat met computers, internet en technologie te maken heeft. Silicon Valley is de belangrijkste technopool van de VS, maar ook van de wereld. Ook Netflix en Tesla hebben hier hun oorsprong. Kleine, startende bedrijven willen graag in de nabijheid van Silicon Valley zitten. Deze bedrijfjes hopen dat ook zij ooit een miljoenen- of zelfs miljardenbedrijf zullen worden. Want Silicon Valley is een regio waar veel geld wordt verdiend. Schattingen geven aan dat de gezamenlijke waarde van alle bedrijven in deze regio zo'n € 2,5 biljoen bedragen.
De naam Silicon Valley is inmiddels een synoniem van succes. Op andere plaatsen in de VS zijn vergelijkbare gebieden of technopolen ontwikkeld om hightechbedrijven aan te trekken (bron 3).

GLOBALISERING

Globalisering speelt binnen een gebied als Silicon Valley een grote rol.

1 De technologie- en internetbedrijven in deze regio hebben een wereldwijde invloed. Ook al hebben deze bedrijven hun oorsprong in Silicon Valley, ze zijn actief over de hele wereld en hebben overal kantoren. Het zijn multinationals die diensten en producten leveren aan miljoenen en soms miljarden mensen.
2 Alleen de afdelingen die de producten bedenken en ontwikkelen zijn gevestigd in Silicon Valley. De productie en assemblage van hightechproducten vinden plaats in andere landen.

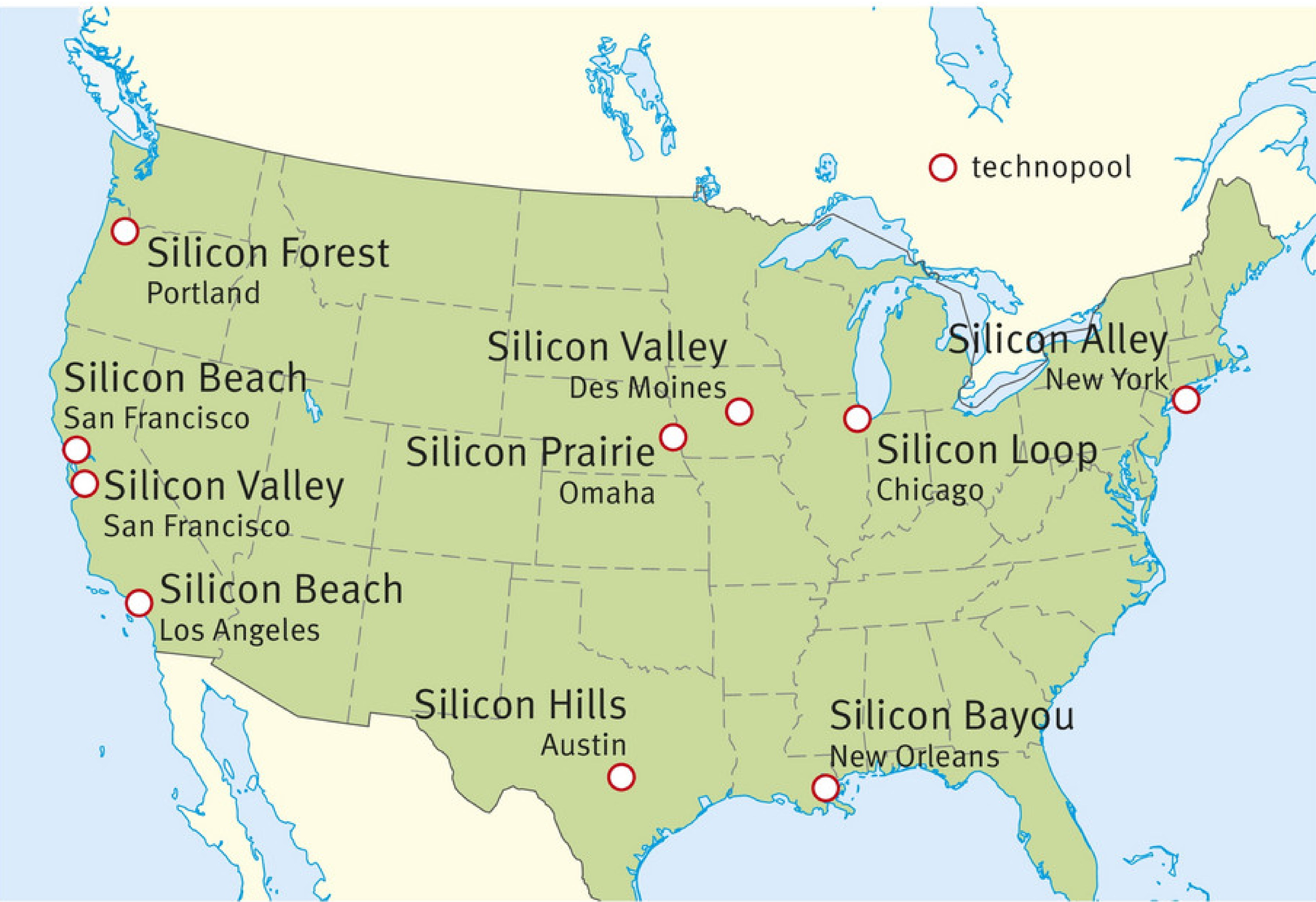

BRON 2 De ligging van Silicon Valley.

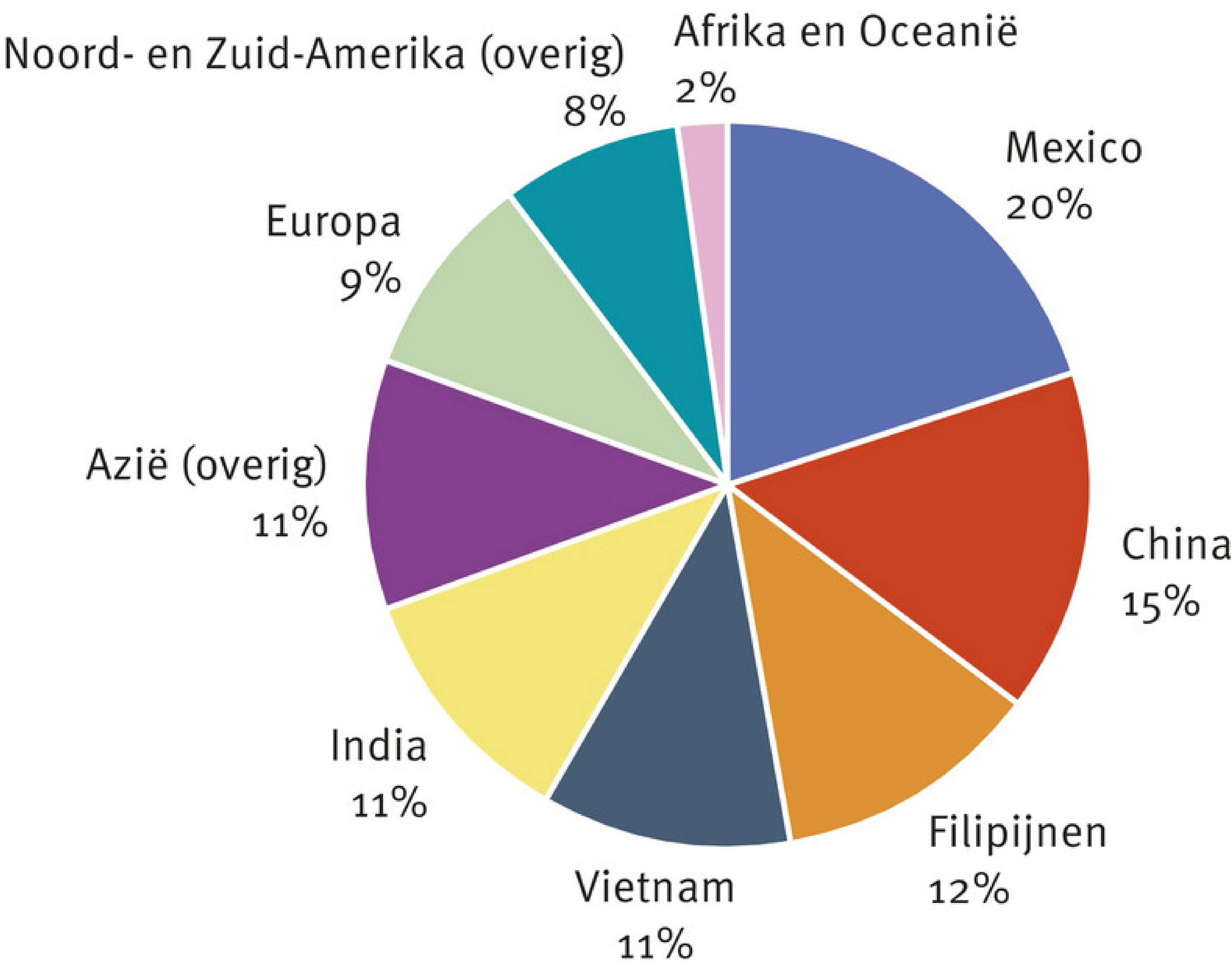
3 Een groot deel van de mensen die werkzaam zijn in Silicon Valley, zijn afkomstig uit het buitenland (bron 4). Het gaat hierbij vaak om hogeropgeleide IT-talenten die bij de Amerikaanse technologiebedrijven meer kunnen verdienen dan in hun thuisland.

WONEN IN SILICON VALLEY

Door de aanwezigheid van het enorme aantal miljoenenbedrijven is Silicon Valley geen goedkope plek om te wonen. De afgelopen tientallen jaren zijn de huizenprijzen gigantisch gestegen en is het voor de gemiddelde Amerikaan nauwelijks nog mogelijk om daar een huis te huren of te kopen. Voor een maandelijks bedrag van ongeveer € 2.000 huur je een

BRON 3 Technopolen in de VS.

BRON 4 In 2016 was 37,4% van de werknemers in Silicon Valley uit het buitenland afkomstig.

appartementje met één slaapkamer. Wil je liever een huis kopen? Reken dan op een gemiddelde koopprijs van € 900.000. Het gevolg is dat werknemers die zowel in Silicon Valley wonen als werken in verhouding weinig geld per maand te besteden hebben. Veel IT-talenten wijken dan ook uit naar steden of gebieden in de buurt van Silicon Valley. Weer anderen kiezen voor een van de andere technopolen in de VS.

OPDRACHTEN

1 **a** Bekijk bron 1.
Waarom denk jij dat toeristen het hoofdkantoor van Google bezoeken?
b De meeste mensen gebruiken Google om informatie op te zoeken op internet.
Hoe zochten mensen informatie toen er nog geen internet was?

2 Gebruik bron 2.
Wanneer je met de auto van San Francisco naar Silicon Valley rijdt, heb je niet het idee dat je de stad verlaat.
Hoe komt dat?

3 **a** Uit welke twee woorden is het woord technopool een samengesteld?
b In een technopool zitten meerdere technologie-bedrijven dicht bij elkaar.
Geef twee redenen waarom dit gunstig is voor deze bedrijven.

4 **a** Waarom zijn in Silicon Valley de huizenprijzen zo hoog?
b Gebruik bron 3.
Door de hoge huizenprijzen in Silicon Valley zoeken veel IT-talenten naar alternatieven.
Welke twee technopolen zijn geografisch gezien de beste alternatieven voor Silicon Valley?
A Silicon Alley
B Silicon Beach
C Silicon Forest
D Silicon Hills
c Waarom heb je gekozen voor deze technopolen?

5 Gebruik bron 3.
a Welke twee technopolen zouden op basis van hun gunstige ligging ook een groot succes kunnen worden?
A Silicon Alley
B Silicon Beach
C Silicon Hills
D Silicorn Valley
b Leg ook je antwoord bij opdracht 5a uit.
c Stel je voor dat je een technologiebedrijf begint.
In welke technopool zou jij je bedrijf vestigen?
Leg je antwoord uit.

6 Kies de juiste woorden.
De bedrijven uit Silicon Valley hebben een *grote* / *kleine* invloed op de rest van de wereld. In deze technopool vindt met name de *assemblage* / *ontwikkeling* van technologieproducten plaats. Er zijn hier *veel* / *weinig* mensen werkzaam uit andere landen.

7 Gebruik bron 4.
a Verklaar het hoge percentage Mexicanen dat werkzaam is in Silicon Valley.
b Uit welk werelddeel komen de meeste buitenlandse werknemers?
A Afrika
B Amerika
C Azië
D Europa

8 **a** Zijn de uitspraken juist?
I De ontwikkeling van Silicon Valley heeft bijgedragen aan de wereldwijde afname van de absolute afstand.
II De ontwikkeling van Silicon Valley heeft bijgedragen aan de wereldwijde afname van de relatieve afstand.
A Alleen uitspraak I is juist.
B Alleen uitspraak II is juist.
C Beide uitspraken zijn juist.
D Beide uitspraken zijn onjuist.
b Omschrijf hoe Silicon Valley bijdraagt aan een internationale arbeidsverdeling.
c Gebruik eventueel de atlas.
San Francisco is een stad met een gunstig vestigingsklimaat.
Noem twee factoren die hieraan bijdragen.

PRAKTIJK

11 DE WERELD VAN DE SCHEEPSSLOOP

LEERDOELEN
- Je begrijpt waarom schepen in Bangladesh worden gesloopt.
- Je kunt vanuit verschillende dimensies de scheepssloop in Bangladesh bekijken.

BRON 1 De kuststrook van Chittagong, waar de afgedankte schepen worden ontmanteld.

Een kapotte wasmachine gaat naar de milieustraat. Je oude fiets verkoop je op internet. Maar wat doe je met een afgedankte olietanker? Die laat je achter bij de scheepssloop op het strand van Chittagong in Bangladesh.

AFGEDANKTE VRACHTSCHEPEN

Van alle tienduizenden grote vrachtschepen die er over onze zeeën varen, worden er jaarlijks zo'n duizend afgeschreven. Containerschepen, olietankers en veerboten, er komt een dag dat een schip zo oud is dat repareren geen zin meer heeft. De reparatiekosten wegen niet meer op tegen de waarde van het schroot en dus worden de schepen ontmanteld.
Bijna driekwart van alle afgedankte schepen komt terecht op een van de drie grootste scheepskerkhoven ter wereld: Gadani (ten westen van Karachi) in Pakistan, Alang (ten zuiden van Bhavnagar) in India of de allergrootste: Chittagong in Bangladesh (bron 2 en 3).

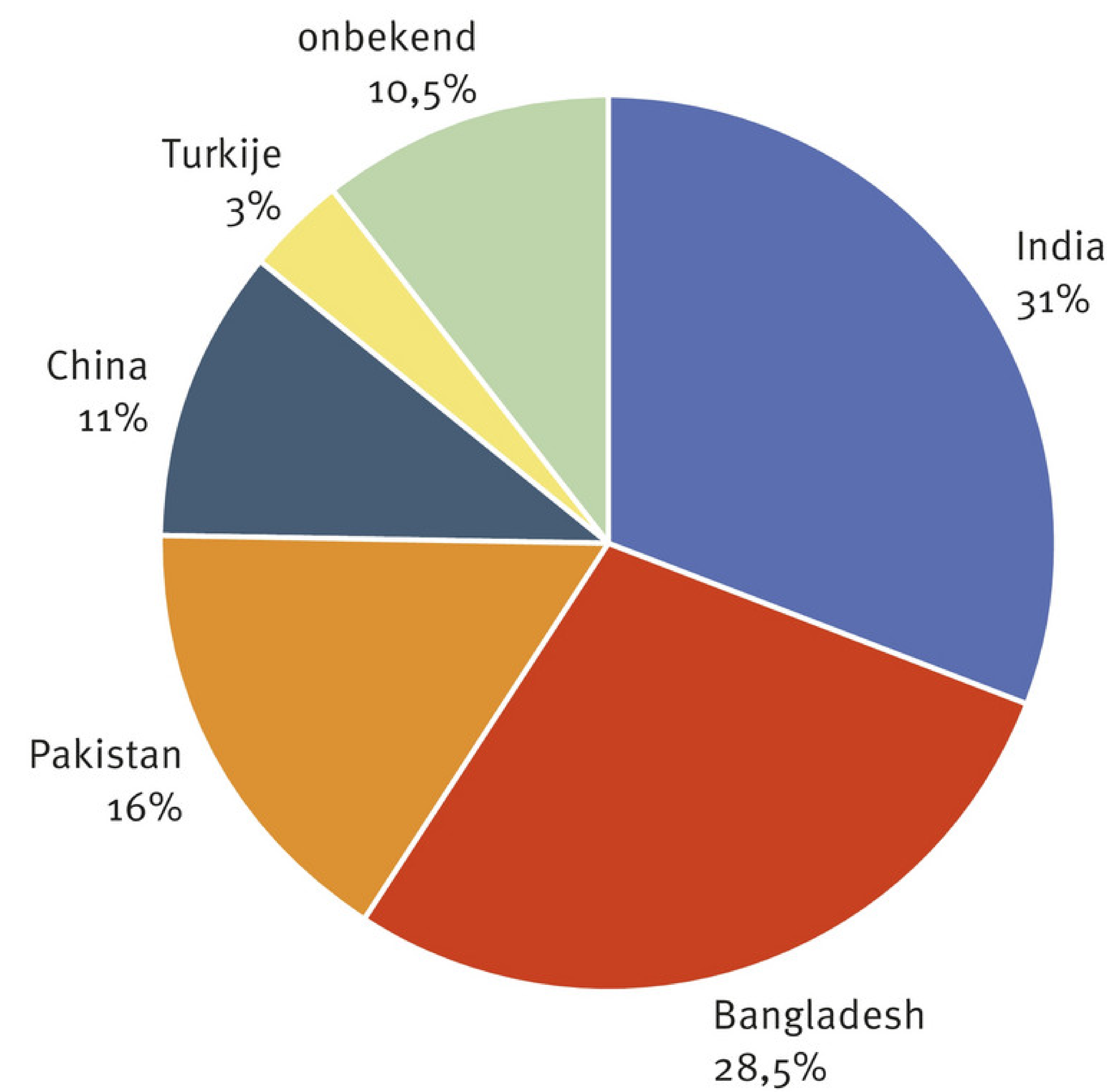
CHITTAGONG

Het scheepskerkhof van Chittagong strekt zich uit over een 18 kilometer lange kustlijn (bron 1). Hier liggen tientallen schepen te wachten tot ze ontmanteld worden. Er werken dagelijks meer dan 100.000 arbeiders aan het ontmantelen van afgedankte vrachtschepen. Tijdens een periode van vloed vaart de voormalige eigenaar van het schip met volle snelheid richting het strand en laat dan zijn schip achter voor de sloop.
Veel van deze schepen zijn in andere Aziatische landen gebouwd. De meeste vrachtschepen komen uit Zuid-Korea en China. Koreaanse bedrijven als Samsung en Hyundai domineren de wereldwijde scheepsmarkt. Een groot deel van de schepen wordt verkocht aan Europese transportbedrijven. Deze Europese rederijen laten uiteindelijk de schepen achter op de kust van Bangladesh, want het is goedkoper om het oude schip naar Bangladesh te varen en te verkopen dan het te laten ontmantelen door westerse arbeidskrachten.

Gemiddeld duurt het een half jaar voordat een schip compleet ontmanteld is. De losse onderdelen en platen metaal worden met vrachtwagens naar de kust getransporteerd. Overal langs de kust worden de scheepsonderdelen verkocht. Hierbij moet je denken aan reddingsboten, ladders, touwen en turbines. De metalen platen gaan naar de staalovens. Een vijfde van het staal voor de staalproductie in Bangladesh is afkomstig van de scheepswerven van Chittagong.

BRON 2 De grootste scheepssloperijen ter wereld.

BRON 3 De landen met de grootste scheepssloperijen ter wereld.

ERBARMELIJKE OMSTANDIGHEDEN

De werven bestaan vaak alleen uit een kantoortje en een lier om het schip verder het strand op te krijgen. Als een kolonne mieren beginnen de arbeiders met snijbranders, hamers, bijlen en hun blote handen het schip te demonteren (bron 4). Dat doen ze voor een paar euro per dag.

De omstandigheden waaronder de schepen worden gesloopt, zijn erbarmelijk. Er zijn amper veiligheidsmaatregelen en de arbeiders werken zonder goede bescherming op de schepen. Het werk is niet alleen lichamelijk heel zwaar, ook komen er tijdens de sloop verschillende schadelijke stoffen vrij, zoals asbest. Daarnaast bevatten veel schepen nog restanten aardolie waarmee de arbeiders in aanraking komen en waardoor de kust wordt vervuild.

De arbeiders komen niet uit de omgeving van de kuststrook. Het zijn vooral mannen uit andere delen van Bangladesh die hier werken. De bevolking is daar zo arm, dat voor velen het werken op de scheepswerven van Chittagong de enige uitkomst is. Het gevaar voor de gezondheid nemen ze op de koop toe.

De overheid van Bangladesh kwam in 2009 met strengere regels om de werfarbeiders te beschermen. Enkele werven moesten hierop de deuren sluiten. Maar inmiddels zijn ze al weer open en de nieuwe regels worden nauwelijks nageleefd. De scheepssloop is voor Bangladesh een belangrijke bron van inkomsten.

EUROPESE REGELGEVING

In 2012 brachten Europese rederijen een record van 365 schepen naar een van de drie scheepswerven in Zuid-Azië. Dat is gemiddeld één schip per dag. Het was voor de EU reden om in 2014 strengere regelgeving in te stellen. Het werd Europese rederijen verboden om hun schepen op een van de

BRON 4 Werfarbeiders slopen een containerschip voor de kust van Chittagong.

Zuid-Aziatische werven te laten ontmantelen. Alleen door de EU goedgekeurde werven komen nog in aanmerking. Helaas houdt de regelgeving geen rekening met de enorme verschillen tussen de vergoedingen voor afgedankte schepen. Voor een gemiddeld vrachtschip krijgt een rederij op een Europese werf zo'n € 1,2 miljoen, terwijl dit in bijvoorbeeld Bangladesh het dubbele is. Het gevolg is dat veel Europese rederijen ervoor kiezen om onder een andere vlag te gaan varen. Ook al zijn veel vrachtschepen in het bezit van Europese bedrijven, ze staan geregistreerd in landen als Panama en Liberia. In deze landen gelden minder strenge regels en liggen de tarieven voor het eigendom en de scheepsinhoud lager. Daardoor kunnen de grote Europese rederijen onverhinderd doorgaan met het laten slopen van schepen in landen als Bangladesh.

OPDRACHTEN

1 Bekijk bron 1.
Hoe zijn deze schepen op het strand van Chittagong terechtgekomen?

2 **a** Bekijk bron 4.
De werfarbeiders slepen een zware staalkabel richting de kust.
Waar dient deze kabel voor?
b Wat valt je op aan de kleding die de werfarbeiders dragen?

3 Gebruik bron 2 en eventueel de atlas.
a Waar is de scheepssloop in de wereld hoofdzakelijk geconcentreerd?
A Azië
B zuidkust van Azië
C Oost-Azië
D Midden-Oosten en Zuid-Azië
b Welke twee uitspraken over de ligging van de drie grootste scheepskerkhoven zijn juist?
A Alle drie de scheepskerkhoven liggen in landen met een grote dienstensector.
B Alle drie de scheepskerkhoven liggen in lagelonenlanden.
C Alle drie de scheepskerkhoven liggen in landen in de (semi)periferie.
D Alle drie de scheepskerkhoven liggen in centrumlanden.

4 Gebruik bron 3.
a Welke drie landen zijn de koplopers op het gebied van scheepssloop?
b Hoe groot is het gezamenlijke percentage dat zij hebben in de wereldwijde scheepssloop? Rond het percentage af op een heel cijfer.

5 **a** Wat is het belang van de scheepssloop voor Bangladesh als het gaat over de economische dimensie?
b Wat is het belang van de rederijen bij de scheepssloop in Bangladesh als het gaat over de economische dimensie?

6 Welke nadelen heeft de scheepssloop in Bangladesh als je kijkt naar de natuurlijke dimensie?

7 **a** Welke maatregelen zijn vanuit de politieke dimensie genomen die de scheepssloop aangaan?
b Houden de scheepssloperijen zich aan de regels vanuit de politieke dimensie? Leg je antwoord uit.
c Houden de rederijen zich aan de regels vanuit de politieke dimensie? Leg je antwoord uit.

8 **a** Wie zijn de twee grootste verliezers bij de sloop van schepen in Bangladesh?
A arbeiders
B het milieu
C rederijen
D scheepswerven
b Wie zijn de grootste winnaars bij de sloop van schepen in Bangladesh?
A arbeiders
B rederijen
C regeringen
D scheepswerven

9 **a** Gebruik de kaart 'De wereld – Politiek'.
Welke twee kaarten laten zien dat het aanscherpen van de regelgeving in Bangladesh moeilijker is dan in bijvoorbeeld Nederland?
b Leg voor de door jou uitgekozen kaarten uit waarom deze het best laten zien dat het aanscherpen van de regelgeving in Bangladesh moeilijker is dan in bijvoorbeeld Nederland.

10 Wie vind jij dat er verantwoordelijk is voor het verbeteren van de arbeidsomstandigheden van de werfarbeiders? De EU, de overheid van Bangladesh of de grote rederijen? Leg je antwoord uit.

12 TOPOGRAFIE

WERELD: STEDEN

1 Gebruik de atlas.
Schrijf de nummers 1 t/m 44 op. Zet achter elk nummer de juiste stad.

2 Welke stad heeft een zeehaven?
A Brasília
B Delhi
C Johannesburg
D Shanghai

3 Zet de steden in de juiste volgorde van noord naar zuid.
Chicago – Los Angeles – Mexico-Stad – Montréal – Paramaribo

4 Welke stad ligt het dichtst bij Singapore?
A Bangkok
B Jakarta
C Kuala Lumpur
D Xianggang

5 Op welk halfrond ligt Lagos?

6 Zet de steden in de juiste volgorde van west naar oost.
Bagdad – Berlijn – Londen – Istanbul – Dubai

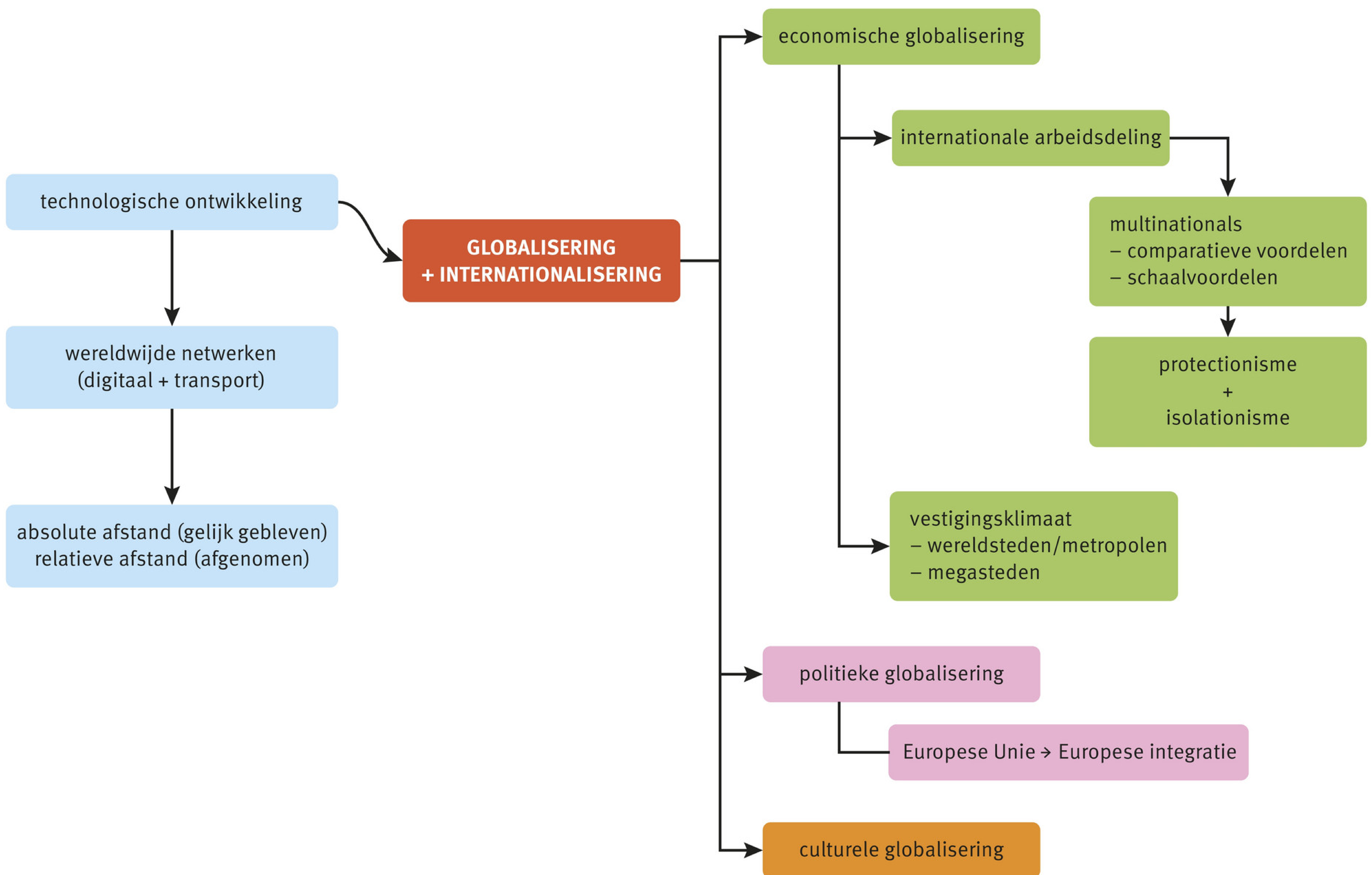
7 Welke stad ligt in Afrika?
A Casablanca
B Kolkata
C Teheran
D Santiago

8 Welke stad heeft de meeste inwoners?
A Beijing
B Brussel
C Sydney
D Toronto

9 Op welk continent ligt Buenos Aires?

10 Welke stad ligt aan de Atlantische Oceaan?
A Cairo
B Mumbai
C Rio de Janeiro
D Santiago

13 SAMENVATTING

BRON 1 Samenvatting in schema.

THEORIE

Gebieden in de wereld raken in toenemende mate met elkaar verbonden.
Dit proces heet globalisering en is vooral zichtbaar in de volgende drie dimensies:

1. Politiek: veel landen zijn politieke samenwerking aangegaan, bijvoorbeeld in de VN die opkomen voor vrede en veiligheid in de wereld.
2. Cultureel: door migratie en toerisme en het gebruik van media zijn culturen elkaar wereldwijd gaan beïnvloeden.
3. Economisch: steeds meer landen zijn economisch gaan samenwerken en hierdoor onderling van elkaar afhankelijk geworden. Veel centrumlanden zijn afhankelijk geworden van lagelonenlanden en andersom. Dit is het gevolg van technologische ontwikkelingen in bijvoorbeeld het transport. Globalisering heeft internationalisering tot gevolg.

Technische ontwikkelingen hebben gezorgd voor een wereldwijd snel en goedkoop digitaal netwerk en transportnetwerk. Daardoor is de relatieve afstand tussen landen afgenomen, terwijl de absolute afstand in kilometers hetzelfde is gebleven.
Niet alle landen in de wereld profiteren in gelijke mate van de wereldwijde technologische vooruitgang. De grote stromen van informatie, personen en goederen beperken zich tot de centrumlanden. De relatieve afstand tot landen in de (semi)periferie blijft nog groot.

Globalisering leidt tot internationale arbeidsverdeling. Multinationals plaatsen bedrijfsonderdelen overal ter wereld. Dankzij schaalvoordelen en comparatieve voordelen produceren multinationals tegen lage kosten.
Vooral de lagelonenlanden zijn een gunstige vestigingslocatie voor productiebedrijven van multinationals. In centrumlanden blijven de hoofdkantoren, onderzoeksafdelingen en de hightechindustrie gevestigd. Vooral de westerse consument profiteert van de lage prijzen.
Landen beschermen met hoge invoerrechten hun eigen handel en industrie. Dat heet protectionisme. Sommige

landen kiezen zelfs voor isolationisme. Zij sluiten zich af van de buitenwereld.

Megasteden zijn steden met meer dan 10 miljoen inwoners. Niet alle megasteden zijn wereldsteden of metropolen. Een wereldstad speelt een belangrijke rol op het gebied van economie, politiek en cultuur. Daarnaast heeft een wereldstad een aantrekkelijk vestigingsklimaat. Dit trekt steeds meer bedrijven en mensen aan, waardoor wereldsteden verder groeien. Een wereldstad is sterk geglobaliseerd, waardoor het verschil met de rest van het land groot is. Wereldwijd vormen wereldsteden een netwerk en zij wisselen informatie, goederen en personen uit. Het verschil tussen wereldsteden onderling wordt steeds kleiner.

Verregaande internationale politieke samenwerking noem je politieke globalisering. Belangrijke internationale politieke en militaire organisaties waar Nederland lid van is, zijn de NAVO en de Verenigde Naties. Het lidmaatschap van de Europese Unie is het belangrijkst. Driekwart van de Nederlandse export gaat immers naar landen in de EU. Het lidmaatschap draagt dus flink bij aan het nationaal inkomen en de werkgelegenheid. De EU streeft naar verdere Europese integratie waarbij op steeds meer terreinen tussen landen wordt samengewerkt. Maar er is geen sprake van een hechte eenheid. Dat maakten de eurocrisis, de migrantencrisis en de Brexit duidelijk.

PRAKTIJK

Paragraaf 1
De Chinese stad Shantou is wereldwijd de grootste producent van speelgoed. Nadat de Chinese overheid Shantou had aangewezen als Speciale Economische Zone, groeide deze stad door buitenlandse investeringen uit van een vissersdorp tot een productiestad. Naast Shantou heeft China meerdere gespecialiseerde productiesteden.
Door de lage loonkosten worden er in China op grote schaal industriële goederen geproduceerd. Hierdoor kan bijvoorbeeld speelgoed tegen een lage prijs in de Nederlandse winkels liggen. Maar de Chinese economie groeit snel, waardoor de lonen stijgen. Het is de vraag of China in de toekomst het productieland van de wereld zal blijven.

Paragraaf 5
Dankzij globalisering verdient Nederland veel geld aan de handel met andere landen. Multinationals zijn in Nederland belangrijke werkgevers. Politieke globalisering zie je vooral terug in verregaande samenwerking tussen landen op continentaal niveau, zoals de EU.
Maar er zijn ook tegenstanders van globalisering. Antiglobalisten zien het ontstaan van een mondiale cultuur als een groot gevaar, zij willen minder buitenlandse bemoeienis. Andersglobalisten zouden graag zien dat globalisering eerlijker en duurzamer wordt.

Paragraaf 6
Je kunt met behulp van verschillende indicatoren onderzoeken of jouw landbeeld voor Saudi-Arabië, Taiwan of Zuid-Korea klopt. Door je voorspelling te vergelijken met de resultaten van je onderzoek, weet je of jouw mentale landbeeld overeenkomt met het geografisch landbeeld.

Paragraaf 9
Je kunt met de atlas onderzoeken in hoeverre landen zijn geglobaliseerd. Door in de atlas voor tien landen verschillende kenmerken van globalisering met elkaar te vergelijken, krijg je een ranglijst gebaseerd op de mate van globalisering.

Paragraaf 10
Silicon Valley is een regio bij San Francisco die bekend staat als het centrum van de internet- en computertechnologie. Deze technopool heeft een enorme aantrekkingskracht op alles wat met technologie te maken heeft. In de rest van de VS zijn vergelijkbare technopolen ontwikkeld om ook hightechbedrijven aan te trekken.
De globalisering speelt binnen Silicon Valley een grote rol. De technologiebedrijven die producten bedenken en ontwikkelen, hebben wereldwijde invloed. De productie vindt plaats in lagelonenlanden. De bedrijven hebben een enorme aantrekkingskracht op buitenlandse IT-talenten. Wonen en leven in Silicon Valley is duur. Veel IT-talenten wijken uit naar andere technopolen.

Paragraaf 11
Het grootste scheepskerkhof ter wereld ligt in Chittagong, Bangladesh. Hier worden langs de kust voornamelijk Europese vrachtschepen gedumpt om vervolgens onder erbarmelijke omstandigheden ontmanteld te worden door plaatselijke werfarbeiders. Het kustmilieu wordt ernstig vervuild.
De onderdelen worden vervolgens verkocht en de metalen platen worden omgesmolten. Economisch levert de scheepssloop Bangladesh veel geld op.
De EU en de regering van Bangladesh proberen met regels de sloop van schepen op deze manier te stoppen, maar zowel de scheepswerven als de rederijen ontwijken de regels.

14 BEGRIPPEN

absolute afstand
Afstand uitgedrukt in kilometers.

comparatief voordeel
Het voordeel van een land waardoor het relatief, in vergelijking met andere landen, een product goedkoper kan produceren.

Europese integratie
Proces waarbij Europese, zelfstandige landen op steeds meer terreinen gaan samenwerken.

Europese Unie
Een samenwerkingsverband van 28 Europese landen, vooral op economisch en politiek terrein.

internationale arbeidsverdeling
Wereldwijde specialisatie waarbij ieder land produceert waar het goed in is.

internationalisering
Het gevolg van globalisering waarbij landen steeds meer gericht zijn op het buitenland.

isolationisme
Een land sluit zich doelbewust af van de buitenwereld.

megastad
Een stad met meer dan 10 miljoen inwoners.

metropool (wereldstad)
Een stad die internationaal een belangrijke rol speelt op het gebied van economie, politiek en cultuur.

politieke globalisering
Verregaande internationale politieke samenwerking.

protectionisme
Maatregelen van een land die gericht zijn op het beschermen van de eigen handel en industrie door bijvoorbeeld hoge invoerrechten.

relatieve afstand
Afstand uitgedrukt in geld, tijd of moeite.

schaalvoordeel
De afname van de kosten per product wanneer een bedrijf meer en efficiënter produceert.

vestigingsklimaat
Een geheel aan factoren die bepalen hoe aantrekkelijk een stad is om een bedrijf, instelling of hoofdkantoor te openen.

wereldstad (metropool)
Een stad die internationaal een belangrijke rol speelt op het gebied van economie, politiek en cultuur.

4 MILIEUVRAAGSTUKKEN

MENS EN MILIEU

PRAKTIJK

1 DE WERELD VAN DE AFVALVERWERKING

LEERDOELEN
– Je weet hoe en waar Nederlands afval wordt verwerkt.
– Je begrijpt waarom afvalscheiding plaatsvindt.

BRON 1 Afval wordt in Nederland keurig opgehaald. Maar wat gebeurt er daarna mee?

Blikjes, lege pennen, etensresten; je gooit het allemaal vrij achteloos weg. Maar waar gaat dat afval naartoe? En is er nog iets nuttigs mee te doen? Om daarachter te komen, nemen we een kijkje in de wereld van de afvalverwerking.

EEN ENORME AFVALBERG
Het lijkt zo simpel: je zet de kliko aan de straat of brengt de vuilniszakken naar de ondergrondse container en een vuilniswagen haalt het afval op (bron 1). Opgeruimd staat netjes. Maar is het wel zo eenvoudig? Als je bedenkt wat er in Nederland elk jaar wordt weggegooid, kom je al snel tot de conclusie dat al dat afval niet zomaar ergens gestort kan worden. Het gaat namelijk jaarlijks om zo'n 60 miljoen ton. Het grootste deel daarvan komt van de bouw (± 24 miljoen ton) en de industrie (±15 miljoen ton). Huishoudens gooien per jaar ongeveer 9 miljoen ton afval weg. Als je al dat afval samenperst, zodat er geen lucht meer in zit, blijft er nog altijd een afvalberg over van een kilometer lang, een kilometer breed en zo'n twintig meter hoog. En dat elk jaar opnieuw. In Nederland wordt daarom geprobeerd zo weinig mogelijk afval op vuilnisbelten te storten. Dat lukt goed: tussen 1990 en 2016 is de hoeveelheid afval die jaarlijks wordt gestort, afgenomen van 14 miljoen ton naar 1,5 miljoen ton. En het aantal stortplaatsen is in die periode afgenomen van 80 naar 19.

EXPLOSIEF AFVAL
Hoewel er nog maar 19 stortplaatsen in gebruik zijn, zijn er wel nog ongeveer vierduizend voormalige stortplaatsen in Nederland, met een totale oppervlakte van 80 km². De meeste daarvan zijn afgedekt met een laag aarde. Ze moeten wel goed in de gaten worden gehouden, omdat er geen vervuilende stoffen in het grondwater terecht mogen komen. Ook komen er gassen vrij uit het groenafval dat er nog in zit. Deze gassen moeten weggepompt worden. Als dat niet zou gebeuren, zouden de afgedekte stortplaatsen kunnen exploderen. Met de opgepompte gassen wordt in veel gevallen groene stroom opgewekt.

WAT DOEN WE MET DE REST?
Een klein deel van het afval wordt dus nog maar gestort. Maar wat doen we met de rest? Er zijn twee mogelijkheden: hergebruiken of verbranden. Hergebruik heeft de voorkeur.

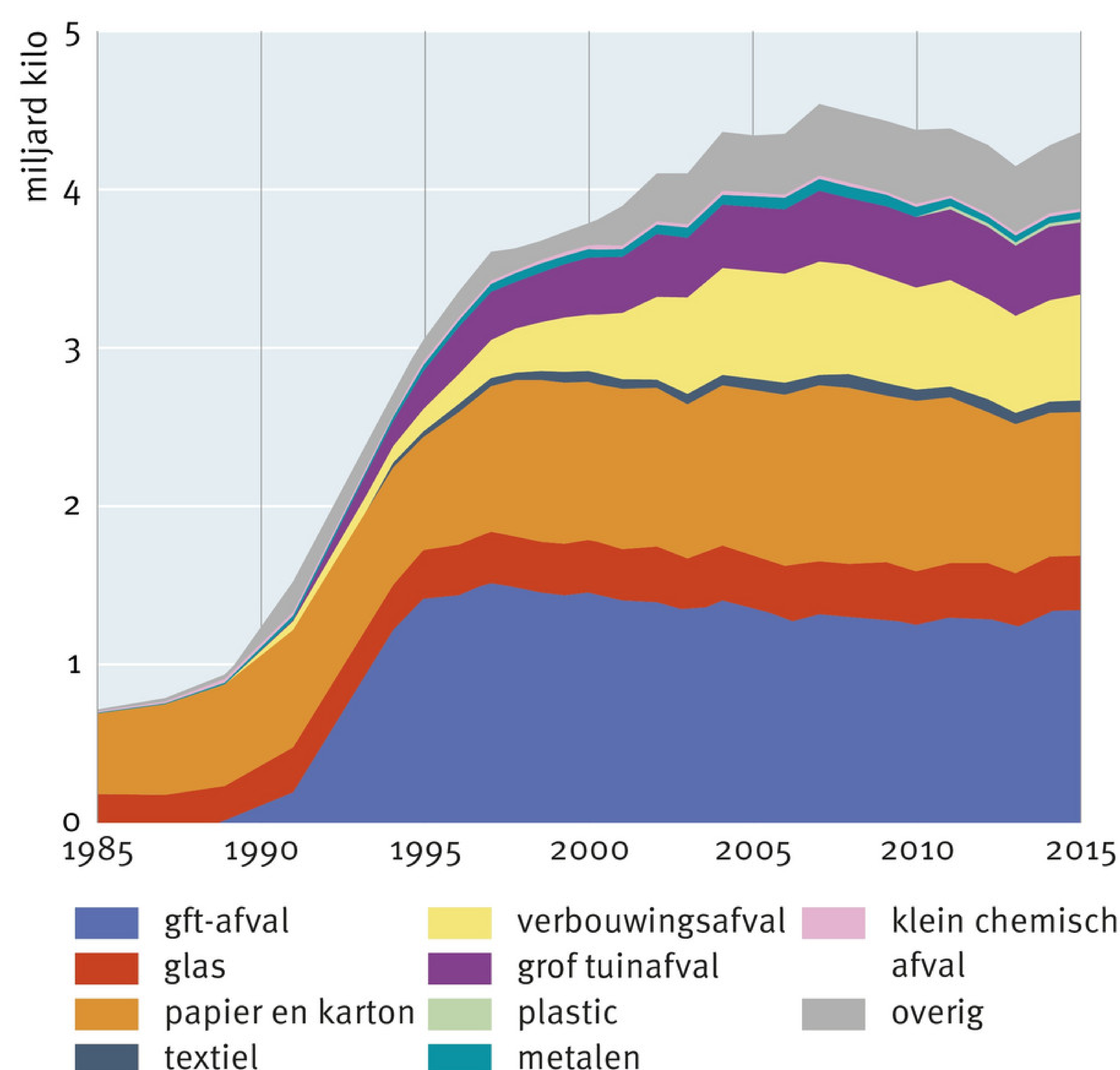
Zo wordt bouwafval bijvoorbeeld veel gebruikt voor de versteviging van wegen of voor geluidswallen. En groente-, fruit- en tuinafval (gft) kan worden omgezet in compost of gas. Jaarlijks wordt ruim 7 miljoen ton afval verbrand. Dat gebeurt in afvalverbrandingsinstallaties. Schadelijke stoffen als zuren en zware metalen worden uit de rook gefilterd. De as die overblijft kan voor een groot deel verwerkt worden in asfalt en als ondergrond voor wegen. Bij de verbranding van afval komt bovendien warmte vrij, die gebruikt kan worden voor bijvoorbeeld stadsverwarming, het verwarmen van kassen of om elektriciteit op te wekken.

NIET BRANDSCHOON

Ook al levert verbranding energie en warmte op, het is wel nadelig dat er zoveel afval in verbrandingsovens verdwijnt. In de eerste plaats omdat afvalverbrandingsinstallaties toch nog stoffen uitstoten die schadelijk zijn voor het milieu en voor de gezondheid. Bovendien bevat het afval nog bruikbare grondstoffen, die bij verbranding verloren gaan. Omdat veel grondstoffen niet onbeperkt uit de natuur zijn te halen, krimpen de voorraden en worden de prijzen hoger.

DE OPLOSSING: AFVALSCHEIDING

Om de hoeveelheid afval die verbrand wordt te beperken, is afvalscheiding noodzakelijk. Dit gebeurt al veel, maar het kan nog een stuk beter. Als je bijvoorbeeld kijkt naar het huishoudelijk afval, dan blijkt dat maar iets meer dan de helft gescheiden wordt ingeleverd (bron 2). Dat betekent dat Nederlanders gemiddeld per persoon elk jaar nog 230 kilo bij het restafval gooien. Om die hoeveelheid te verminderen, nemen gemeenten allerlei maatregelen. Zo heeft de invoering van diftar al veel geholpen. Diftar staat voor gedifferentieerde tarieven, wat betekent dat de hoogte van de afvalstoffenheffing (een belasting voor afvalverwerking) afhangt van de hoeveelheid restafval die een huishouden weggooit. In 2016 had ruim een kwart van de Nederlandse gemeenten diftar ingevoerd en dat aandeel neemt toe.

BRON 2 Samenstelling van het gescheiden ingezamelde afval van Nederlandse huishoudens (1985-2015).

DE MILIEUSTRAAT

Om afval zo goed mogelijk te kunnen verwerken of hergebruiken, heeft elke gemeente in Nederland een of meer plekken waar huishoudens afval naartoe kunnen brengen. Vaak heten deze plekken milieustraat, maar ze hebben ook allerlei andere namen, zoals gemeentewerf, afvalbreng-station of recyclingperron.

Een milieustraat heeft drie voordelen ten opzichte van de afvalcontainer: het afval wordt er beter gescheiden, schadelijke stoffen worden beter verwerkt en je kunt er grotere hoeveelheden afval kwijt, zoals verbouwingspuin of snoeihout.

Voor elk type afval heeft een milieustraat aparte containers. Daardoor kan ingezameld papier, glas, olie, metaal en plastic direct naar recyclingbedrijven. Kapotte elektronische apparaten worden gedemonteerd, zodat de onderdelen of grondstoffen hergebruikt kunnen worden (bron 3). Nog werkende apparaten gaan naar de kringloopwinkel. Klein chemisch afval gaat naar gespecialiseerde bedrijven, die er nuttige grondstoffen uit kunnen halen, zoals cadmium voor batterijen en zink voor dakgoten. Wat overblijft, wordt veilig opgeslagen of verbrand.

BRON 3 De milieustraat in Dordrecht verwerkt jaarlijks 5.000 ton elektronische apparaten.

OPDRACHTEN

1 Bekijk bron 1.
In winkelcentra is van gescheiden afvalinzameling meestal geen sprake. Hoe zou dat verbeterd kunnen worden?

2 **a** Hoeveel kilo afval is er in 2016 per persoon gestort in Nederland? Ga uit van 17 miljoen inwoners.
b Hoeveel procent van de totale hoeveelheid afval komt van huishoudens?

3 **a** Noem twee voordelen van het storten van afval ten opzichte van verbranding.
b Noem twee nadelen van het storten van afval.

4 **a** Uit voormalige stortplaatsen komen hooguit enkele tientallen jaren gassen vrij.
Beredeneer waardoor dat komt.
b Waarom zijn voormalige stortplaatsen niet geschikt voor bebouwing?

5 Door verbranding van restafval gaan grondstoffen verloren.
a Noem een nadeel hiervan vanuit de economische dimensie.
b Noem een nadeel vanuit de natuurlijke dimensie.
c Noem een nadeel vanuit de politieke dimensie.

6 Gebruik bron 2.
In 2015 werd ongeveer de helft van het huishoudelijk afval gescheiden ingeleverd.
Hoe groot was dat aandeel in 1985?
A Dat was ook ongeveer de helft.
B Dat was ongeveer 8%.
C Dat was ongeveer 18%.
D Dat is niet uit de bron af te leiden.

7 Mensen verspillen veel voedsel, bijvoorbeeld doordat ze meer kopen dan ze opeten.
Welke afvalstromen zijn daardoor groter dan nodig is?
Kies de juiste woorden.
gft / glas / grof tuinafval / klein chemisch afval / metalen / papier en karton / plastic

8 Geef bij elke zin aan: waar of niet waar.
a Mensen zijn zich sinds 1985 bewuster geworden van de noodzaak van afvalscheiding.
b Het is sinds 1985 gemakkelijker geworden om afval gescheiden aan te bieden.
c Het is sinds 1985 in veel gemeenten financieel aantrekkelijker geworden om afval gescheiden aan te bieden.

9 Bekijk bron 3.
Het is beter om kapotte elektronische apparaten naar de milieustraat te brengen dan ze bij het restafval te gooien.
Geef hiervoor twee redenen.

10 Bedenk drie manieren waarop jouw gemeente de afvalscheiding zou kunnen verbeteren.

2 DE DRAAGKRACHT VAN DE AARDE

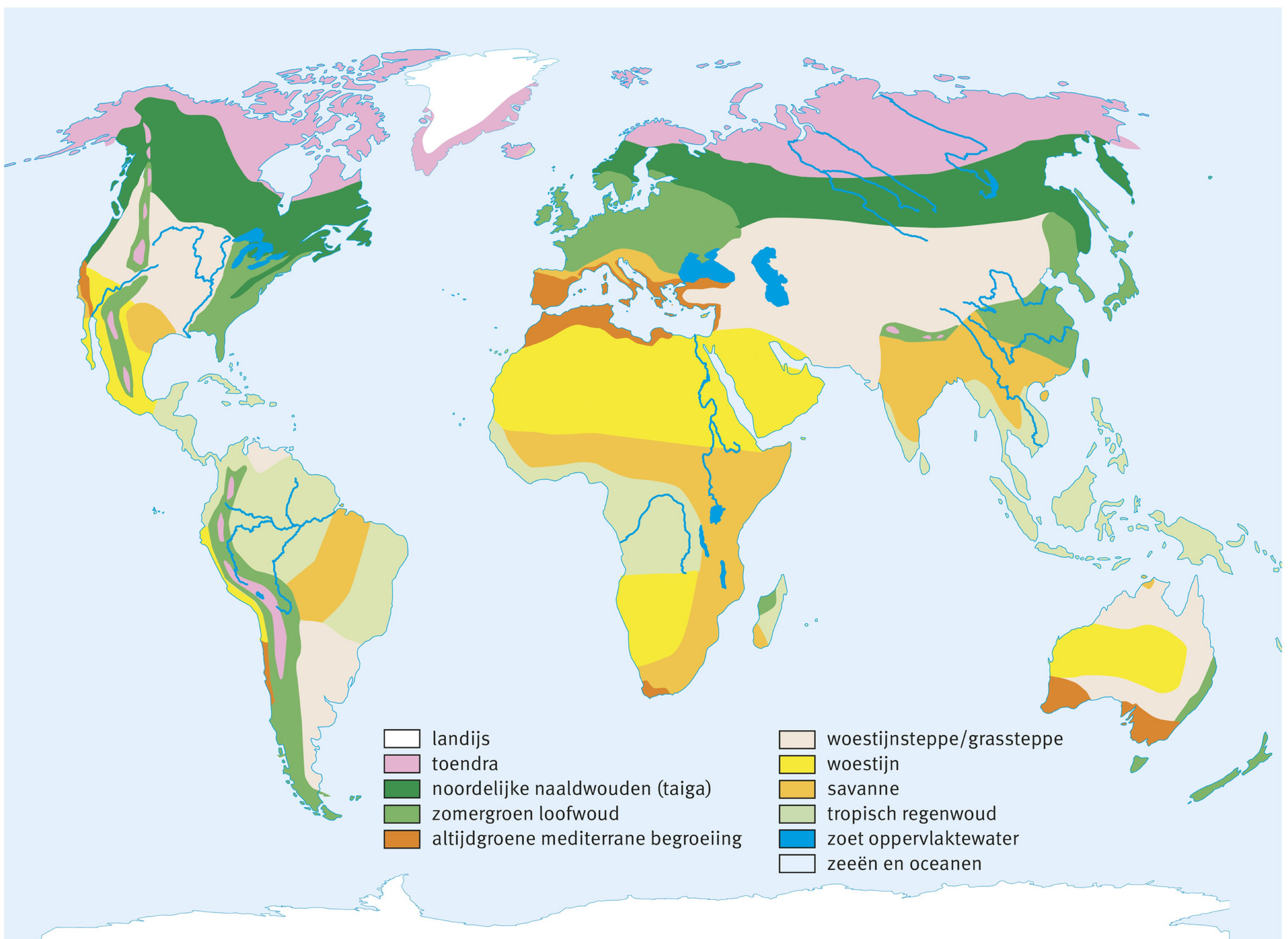
LEERDOELEN

- Je begrijpt waarom mensen milieuproblemen veroorzaken.
- Je kunt de theorieën van Malthus en Boserup gebruiken om te beoordelen of er een grens is aan de draagkracht van de aarde.

De aarde biedt alles wat we nodig hebben: voedsel, water, ertsen, mineralen en allerlei andere natuurlijke hulpbronnen. Maar kan de aarde voor voldoende hulpbronnen blijven zorgen als de wereldbevolking en de consumptie blijven groeien? De ideeën hierover lopen uiteen.

MILIEUPROBLEMEN

In de natuur zijn alle organismen onderdeel van een **ecosysteem**. Een ecosysteem is een gemeenschap van dieren en planten (organismen) in een gebied, waarbij er een wisselwerking is tussen de organismen onderling en tussen de organismen en de niet-levende natuur (bodem, water en lucht). Ecosystemen zijn van elkaar te onderscheiden, doordat ze verschillende soorten natuurlijke landschappen vormen (bron 1).
De omstandigheden waarin organismen leven, zoals de water- en bodemkwaliteit en de concurrentie met andere organismen, noemen we het **milieu**. Het is voor het voortbestaan van ecosystemen belangrijk dat het milieu ongerept is. In veel gebieden is dat niet meer het geval. De belangrijkste veroorzaker hiervan is de

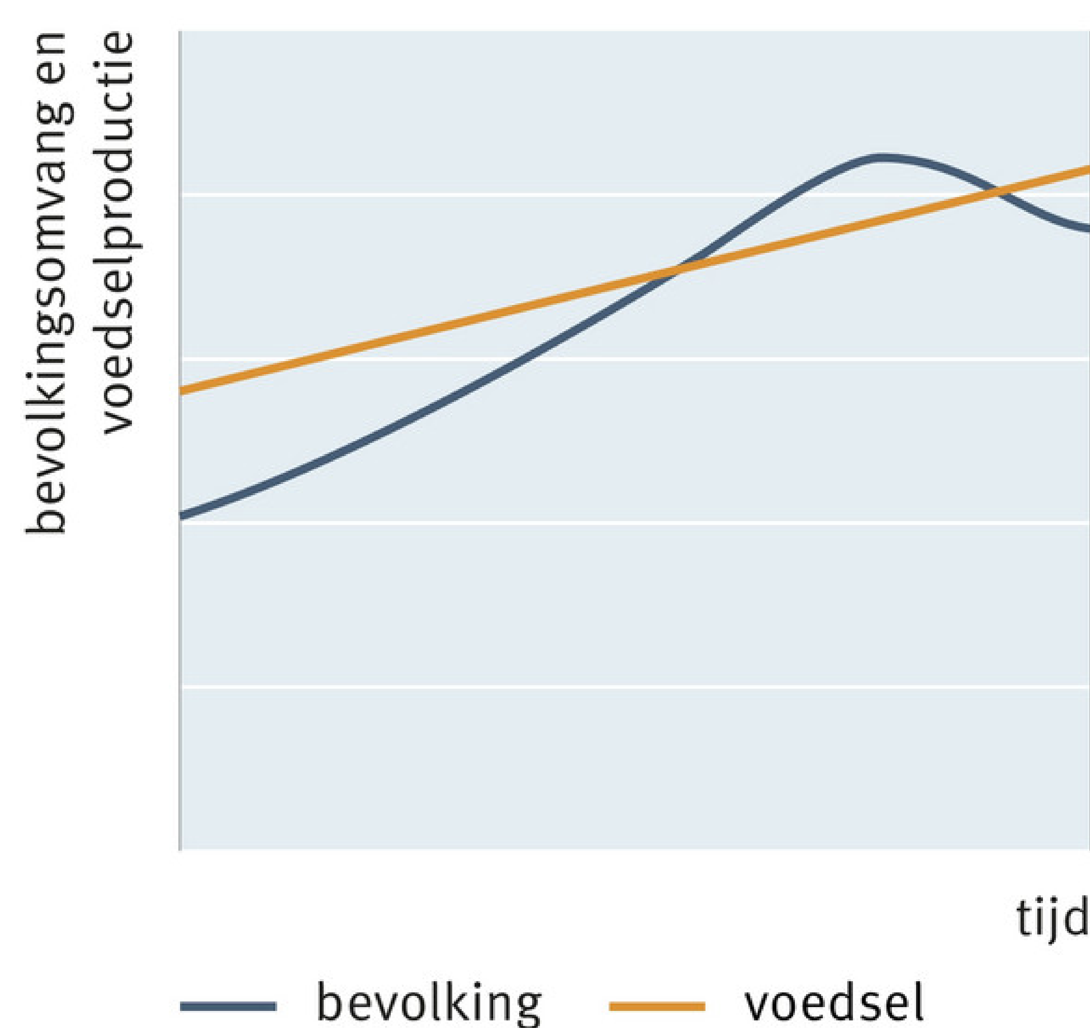
BRON 1 Natuurlijke landschappen in de wereld.

mens. Door onder meer landbouw, industrie en transport tast de mens het milieu en daarmee ecosystemen aan. Het natuurlijk evenwicht wordt verstoord. Hoe groot deze aantasting is, hangt voor een groot deel af van het aantal mensen op aarde en de consumptie per persoon.

DE DRAAGKRACHT VAN DE AARDE

De mens heeft behoefte aan allerlei natuurlijke hulpbronnen, zoals aardolie, ertsen, mineralen, water en hout. Veel van deze hulpbronnen zijn niet-hernieuwbaar: doordat mensen ze gebruiken, raken ze een keer op. Voor de voedselvoorziening heeft de mens bovendien veel natuurlijke landschappen omgezet in landbouwgrond.

Doordat het aantal mensen op aarde steeds groter wordt en de consumptie per persoon toeneemt, neemt de druk op de aarde toe; de **draagkracht** dreigt overschreden te worden. Draagkracht is het vermogen van de aarde om duurzaam aan de behoeften van de mens te voldoen, zonder dat dit ten koste gaat van het milieu. Al eeuwenlang denken mensen na over de vraag hoe groot de draagkracht van de aarde is. Als het gaat om de voedselproductie, zijn Thomas Malthus en Ester Boserup twee belangrijke denkers.

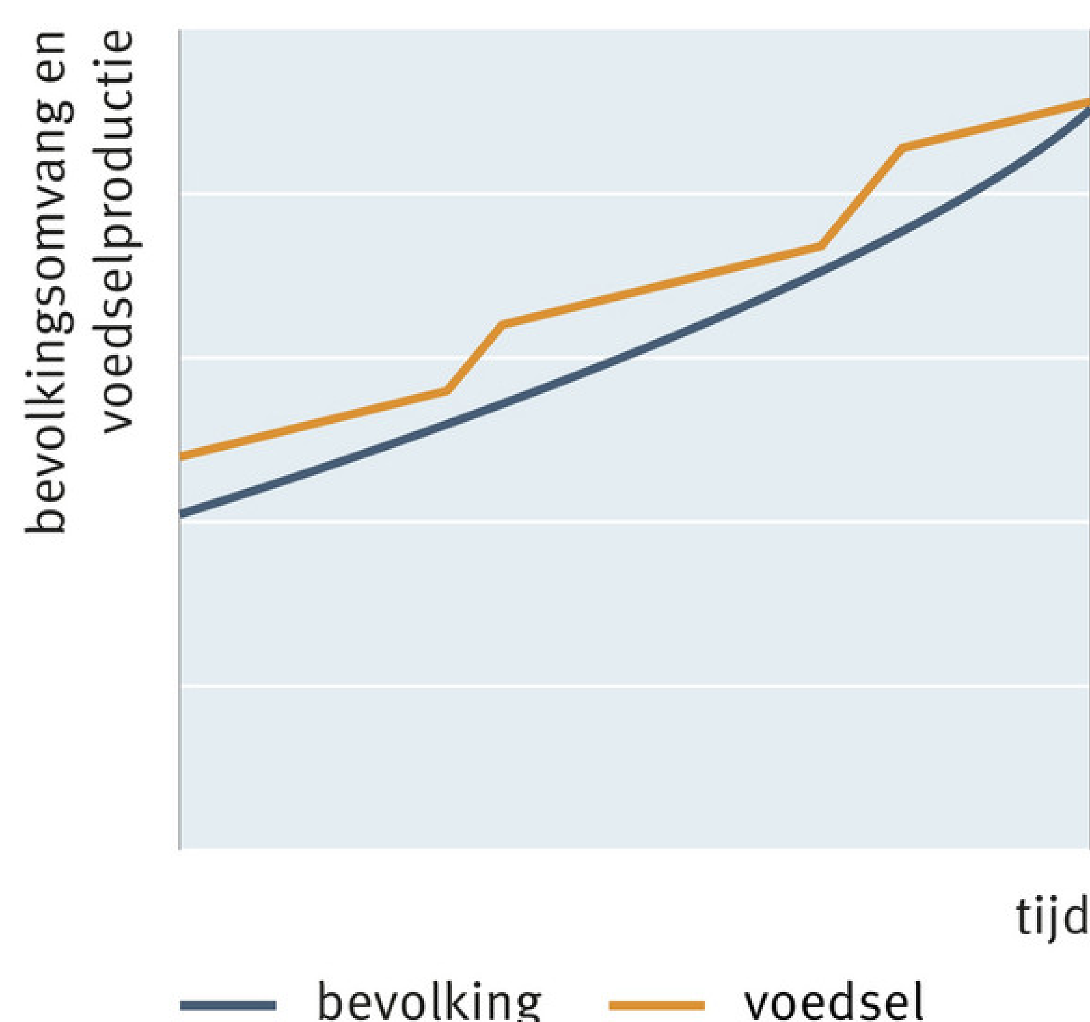
BRON 2 Bevolkingsontwikkeling en voedselproductie volgens Malthus.

DE THEORIE VAN MALTHUS

Thomas Malthus (1766-1834) was een Britse predikant, demograaf en econoom. Hij zag dat de bevolking van Groot-Brittannië snel groeide, maar ook dat er veel armoede en sterfte was. Hij kwam tot de conclusie dat armoede en honger veroorzaakt worden door onvoldoende bestaansmiddelen. Hij werkte zijn ideeën uit in een theorie, waarin hij twee aannames deed:

- De bevolking van een gebied groeit exponentieel, mits er geen oorlogen, ziekten en honger zijn. Een exponentiële bevolkingsgroei is bijvoorbeeld 3% per jaar.
- De voedselproductie in een gebied neemt lineair toe, dus bijvoorbeeld met 100 ton per jaar.

Door het verschil in groeitempo zal er op een gegeven moment niet voldoende voedsel beschikbaar zijn voor de bevolking (bron 2). De draagkracht van het gebied wordt dan overschreden. Volgens Malthus zorgt dat voor hongersnood, ziekten en conflicten, waardoor de bevolking weer afneemt. Om dit te voorkomen, raadde Malthus aan om de bevolkingsgroei af te remmen door gezinnen te stimuleren minder kinderen te nemen.

BRON 3 Bevolkingsontwikkeling en voedselproductie volgens Boserup.

DE THEORIE VAN BOSERUP

Ester Boserup (1910-1999) was een Deense econome. Zij geloofde niet dat de voedselproductie bepaalt hoeveel mensen in een gebied kunnen leven. Zij ging ervan uit dat een dreigend voedseltekort mensen stimuleert om nieuwe methoden te ontwikkelen die voor een grotere voedselproductie zorgen. In de negentiende en twintigste eeuw werden er inderdaad nieuwe methoden geïntroduceerd die de productiviteit in de landbouw hebben vergroot. Denk aan mechanisatie, irrigatie en het gebruik van kunstmest. Dankzij deze innovaties blijft de voedselproductie groot genoeg om de groeiende bevolking van voldoende voedsel te voorzien en neemt de draagkracht van een gebied stapsgewijs toe (bron 3). Volgens Boserup kan de bevolking daardoor steeds opnieuw groeien.

OPDRACHTEN

1 In de natuur zijn alle organismen onderdeel van een ecosysteem.

a Geef een voorbeeld van de wisselwerking tussen organismen onderling.

b Geef ook een voorbeeld van de wisselwerking tussen organismen en de niet-levende natuur.

c Landbouw, industrie en transport tasten het milieu aan.
Geef bij elk van deze menselijke activiteiten een voorbeeld van milieuaantasting.

2 Gebruik bron 1.

a Van welke factor hangt de spreiding van natuurlijke landschappen het meest af?
A de bodemsoort
B de hoeveelheid water
C de hoogteligging
D het klimaat

b In welk gebied is de aantasting van de natuurlijke landschappen het kleinst?
A Noord-Europa
B Oost-Europa
C Zuid-Europa
D West-Europa

3 **a** Hoe groot de aantasting van het milieu is, hangt voor een groot deel af van twee factoren.
Welke twee factoren zijn dat?

b Leg uit waarom je beide factoren in samenhang moet bekijken om de aantasting van het milieu te kunnen bepalen.

4 **a** Waarom moet je bij het bepalen van de draagkracht van de aarde kijken naar duurzaamheid?

b Leg uit waarom het bepalen van de draagkracht van de aarde een vraagstuk op mondiaal schaalniveau is.

5 Een milieuactivist zegt: ‘In Nederland zijn bijna geen natuurlijke landschappen meer te vinden. Dat is een ramp voor de draagkracht van de aarde.’
Een econoom zegt: ‘Er zijn nog genoeg plekken in de wereld met dezelfde natuurlijke landschappen als Nederland. Je hoeft dus niet te vrezen voor de draagkracht van de aarde.’
Met wie ben jij het eens? Geef in je antwoord minstens één argument voor je keuze.

6 Gebruik bron 2 en 3.

a Waarom neemt volgens Malthus de bevolkingsgroei op een gegeven moment af?

b Waarom kan volgens Boserup de bevolking van een gebied steeds opnieuw verder groeien?

c Hieronder staan drie methoden om de productiviteit in de landbouw te vergoten.
Maak de juiste combinaties.

A meer voedingsstoffen per hectare	1 irrigatie
B besparing op arbeid	2 kunstmest
C voorkomen van plantsterfte	3 mechanisatie

d Boserup was veel positiever over de draagkracht van de aarde dan Malthus.
Leg uit dat dit logisch is als je kijkt naar de tijd waarin zij leefden.

7 Hieronder staan twee kritiekpunten met betrekking tot de theorieën van Malthus en Boserup.
Op wie zijn ze van toepassing?

a Er is zeer waarschijnlijk een grens aan de voedselproductie.
Malthus / Boserup / beiden

b De draagkracht van de aarde wordt niet alleen bepaald door de voedselproductie.
Malthus / Boserup / beiden.

8 Geef jouw antwoord op de vraag: is er een grens aan de draagkracht van de aarde?

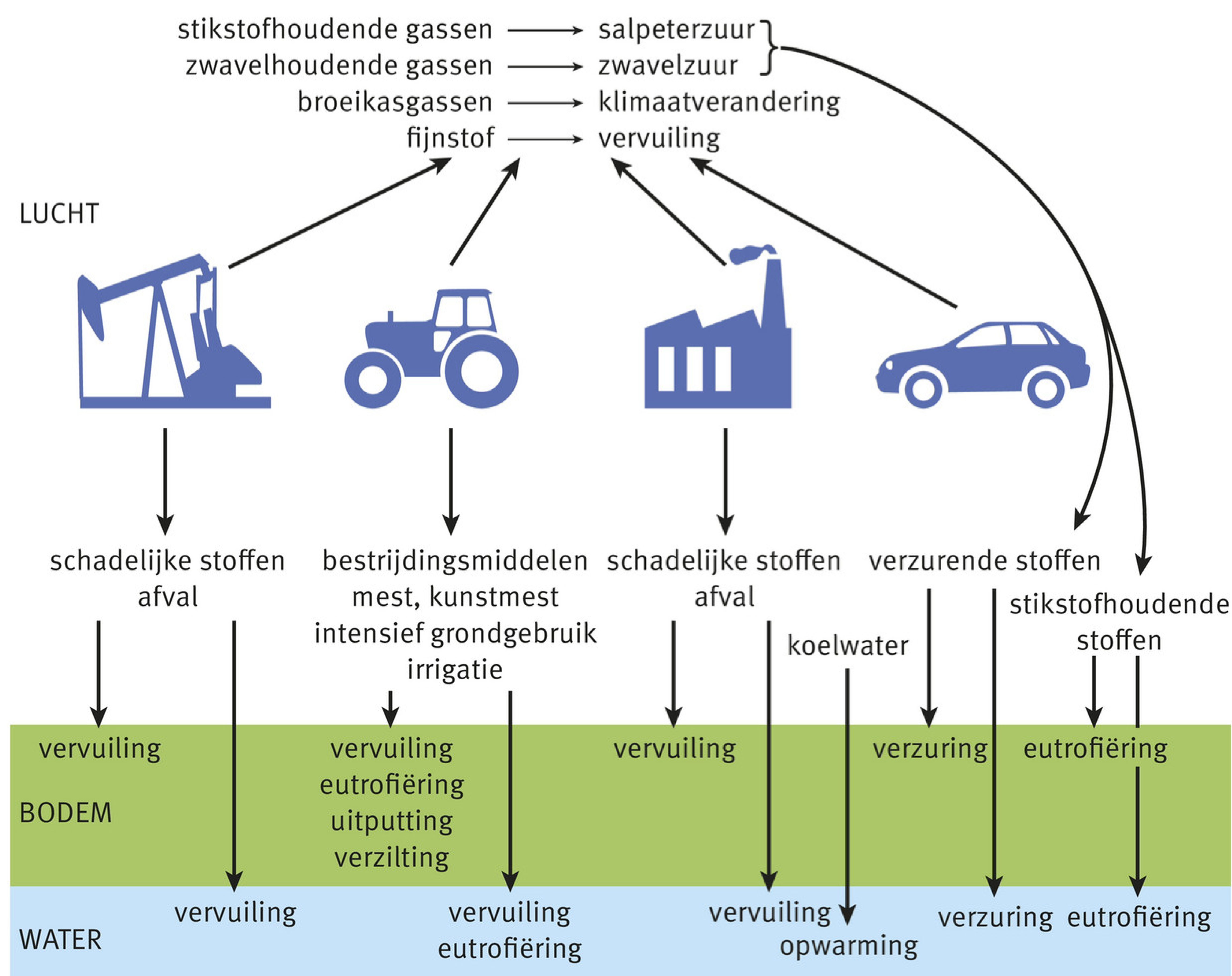
3 AANTASTING VAN HET MILIEU

LEERDOELEN
- Je kent oorzaken en gevolgen van verschillende vormen van milieuaantasting.
- Je kunt oplossingen bedenken voor verschillende vormen van milieuaantasting.

De mens tast door veel van zijn activiteiten het milieu aan. Maar welke vormen van milieuaantasting zijn er eigenlijk? En wat zijn de gevolgen? En misschien nog wel het belangrijkste: hoe kan milieuaantasting voorkomen worden?

MILIEUAANTASTING IN DE BODEM

Menselijke activiteiten tasten de bodem op tal van manieren aan (bron 1):
- **Vervuiling** vindt plaats doordat schadelijke stoffen in het milieu terechtkomen. De bodem wordt met name vervuild door de mijnbouw, industrie en landbouw. Bij de winning van goud worden bijvoorbeeld giftige chemicaliën gebruikt, in de (semi)periferie komt het regelmatig voor dat fabrieken illegaal hun schadelijke afval dumpen en in de landbouw komen bestrijdingsmiddelen in de bodem terecht.
- Door het overmatig gebruik van mest en kunstmest komen er te veel voedingsstoffen in het water en de bodem. Deze **eutrofiëring** zorgt ervoor dat sommige organismen sterk in aantal toenemen ten koste van andere organismen. Ook het verkeer en de industrie dragen bij aan eutrofiëring door de uitstoot van stikstofhoudende gassen, die uiteindelijk op het aardoppervlak neerslaan.
- Vooral in de drogere klimaatgebieden zorgt landbouw voor **verzilting**. Het zoutgehalte in de bodem en in het zoete grondwater neemt toe. Door verdamping van irrigatiewater blijven er steeds meer zouten in de bodem achter, waardoor planten slechter groeien (bron 2). Bij te veel irrigatiewater verdampt er niet alleen meer water, maar stijgt ook de grondwaterstand, waardoor er extra zouten vanuit het grondwater in de bovenste bodemlagen terechtkomen.

BRON 1 Verschillende oorzaken en gevolgen van milieuaantasting in de lucht, de bodem en het water.

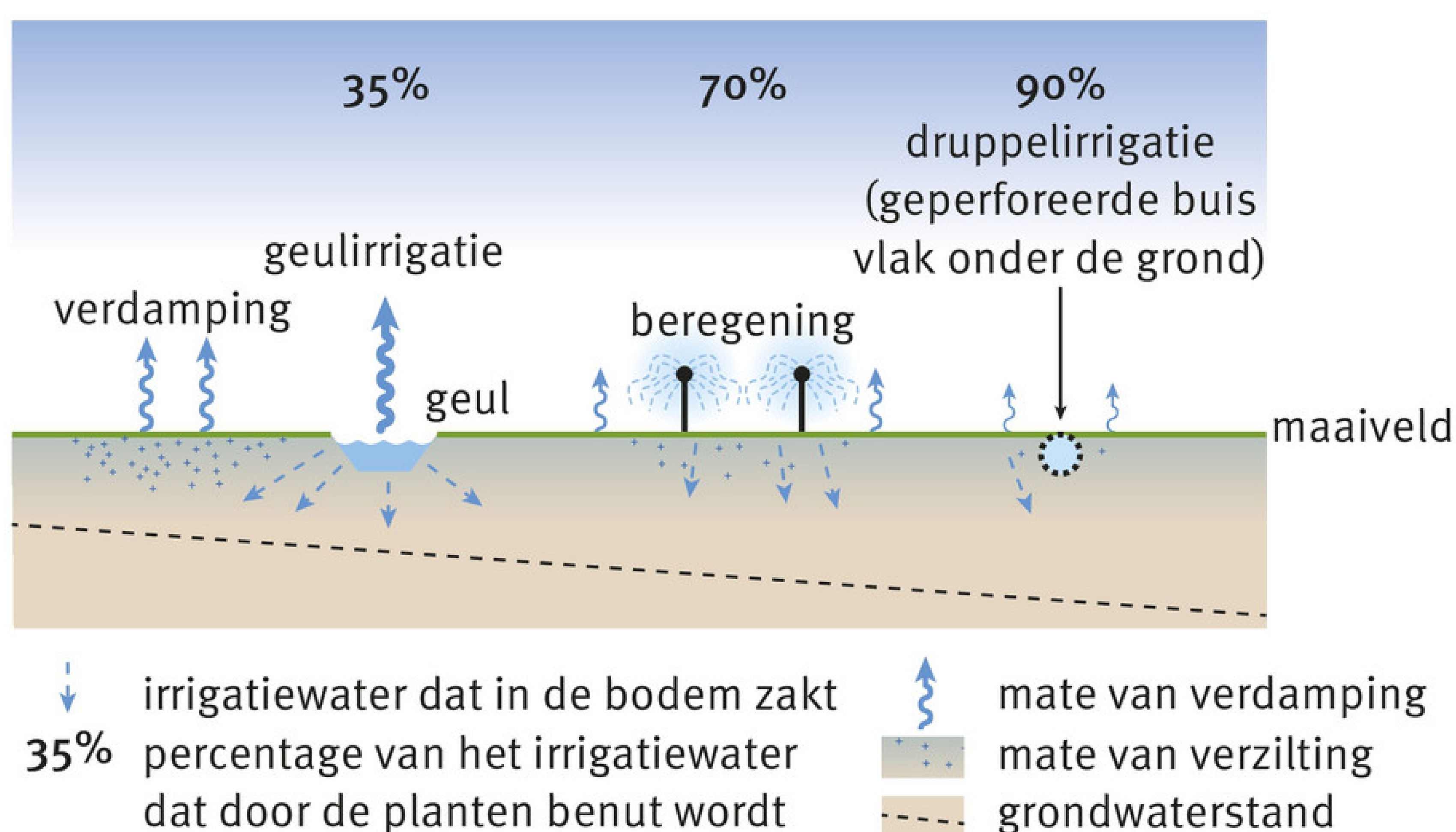
- Op veel plekken in de wereld is sprake van **uitputting** van de bodem door te intensief grondgebruik. De bodemkwaliteit gaat achteruit. In de tropen wordt bijvoorbeeld vaak meerdere keren per jaar geoogst, terwijl de bodems er weinig voedingsstoffen bevatten. En in de grootschalige landbouwgebieden van de VS verdwijnt er 's winters veel vruchtbare grond van de kale akkers door de wind.
- Door de uitstoot van stikstof- en zwavelhoudende gassen, zoals ammoniak in de landbouw en zwaveldioxide in de industrie, ontstaan in de atmosfeer onder meer salpeterzuur en zwavelzuur. Deze verzurende stoffen slaan neer en komen in het water en de bodem terecht. Door **verzuring** komen mineralen in de bodem vrij, die uitspoelen naar diepere bodemlagen en daardoor niet meer bereikbaar zijn voor plantenwortels.

MILIEUAANTASTING IN DE LUCHT

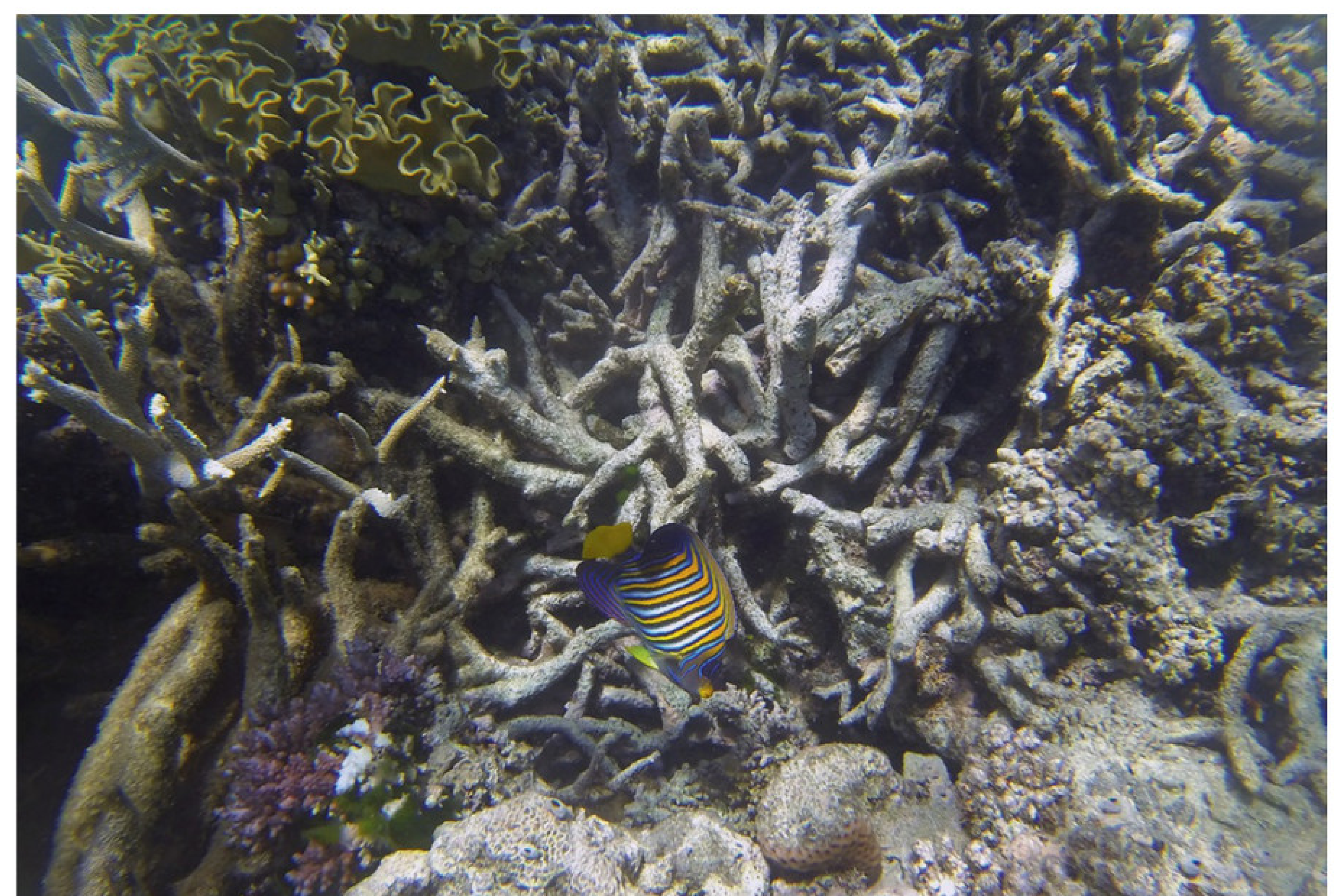
Ook de lucht wordt door de mens aangetast (bron 1):
- Door de uitstoot van schadelijke stoffen vindt luchtvervuiling plaats. Het gaat vooral om de uitstoot van fijnstof. Dat komt onder meer vrij bij de verbranding van fossiele brandstoffen, de verwerking van materialen in de industrie, het verwaaien van mest- en strodeeltjes in de landbouw en het opwaaien van bodemdeeltjes. Fijnstof is schadelijk voor de gezondheid, vooral voor jonge kinderen en voor mensen met astma of hart- en vaatziekten.
- Bij de verbranding van fossiele brandstoffen komt ook veel CO_2 in de atmosfeer. Dit broeikasgas houdt warmte vast, waardoor klimaatverandering optreedt. Dit heeft allerlei gevolgen: gletsjers smelten, de zeespiegel stijgt, het zee-ijs verdwijnt, buien worden heviger, orkanen komen vaker voor en worden krachtiger, sommige gebieden worden droger en andere juist natter.

MILIEUAANTASTING IN HET WATER

Milieuaantasting vindt ook in het water plaats (bron 1):
- Watervervuiling komt vooral voor in de (semi)periferie. Dat komt onder andere doordat er in deze landen weinig milieuregels zijn, waardoor rioolwater, afval en gifstoffen vaak direct op het water geloosd worden. In rijkere landen zorgen vooral ongelukken in de industrie voor watervervuiling.

BRON 2 De relatie tussen verschillende irrigatiemethoden en verzilting.

BRON 3 Afsterving van het koraal in het Great Barrier Reef.

- Eutrofiëring raakt ook het watermilieu. De overmaat aan voedingsstoffen zorgt bijvoorbeeld voor sterke algengroei in het oppervlaktewater, wat ten koste gaat van waterplanten en kan zorgen voor zuurstoftekort in het water.
- Veel industrieën hebben water nodig om machines te koelen. Wanneer dit koelwater geloosd wordt in het oppervlaktewater, neemt de temperatuur daarvan toe en daalt het zuurstofgehalte. Dit kan leiden tot sterfte van waterorganismen.
- Door klimaatverandering neemt de zeewatertemperatuur toe. En doordat oceanen CO_2 uit de atmosfeer opnemen, verzuren ze. Beide processen zijn zeer schadelijk voor zeeorganismen. Zo dreigt een groot deel van het Great Barrier Reef in Australië af te sterven (bron 3). Koraalriffen zijn onmisbaar voor het voortbestaan van vele soorten zeeorganismen. Bovendien zijn koraalriffen belangrijk voor de visserij en het toerisme en beschermen ze kustgebieden tegen erosie en overstromingen.

OPDRACHTEN

1 **a** Noem twee oorzaken van eutrofiëring.
b Elektrische auto's verminderen de kans op eutrofiëring.
Leg dit uit.

2 **a** Gebruik bron 1.
In welke drie stappen ontstaat verzuring van de bodem?
b Verzuring is nadelig voor de landbouw en voor natuurgebieden.
Leg uit waarom.
c In drijfmest, een mengsel van vaste en vloeibare mest, zit ammoniak. In Nederland moeten boeren daarom drijfmest in de bodem injecteren.
Leg uit hoe deze maatregel verzuring van de bodem vermindert.

3 Gebruik bron 1.
Noem twee manieren waarop huishoudens direct of indirect het milieu aantasten.

4 Gebruik bron 2.
Kies bij elke zin het juiste woord.
a Hoe meer irrigatiewater er wordt gebruikt, hoe *groter* / *kleiner* het aandeel water dat door de planten wordt benut.
b Een stijgende grondwaterstand zorgt voor *meer* / *minder* verzilting.
c Bij druppelirrigatie treedt *weinig* / *geen* verzilting op.

5 Gebruik eventueel de atlas.
In welk land is de kans op verzilting het grootst?
A Nederland
B Noorwegen
C Polen
D Spanje

6 **a** Bekijk bron 3.
Zet onderstaande zinnen over koraalsterfte in de juiste volgorde.
1 Golven krijgen vrij spel op de kust.
2 Koraalriffen sterven geleidelijk af.
3 Landen moeten meer investeren in kustbescherming.
4 De zeewatertemperatuur stijgt en oceanen verzuren.
5 Het verzwakte koraal slaat bij storm en orkanen weg.
6 Er treedt meer erosie op.
b Waarom is afsterving van koraalriffen schadelijk voor de inkomsten van landen?

7 Milieuproblemen kunnen opgelost worden door de oorzaken zoveel mogelijk weg te nemen. Bedenk voor elke vorm van milieuaantasting een oplossing.
a Uitputting van de bodem.
b Opwarming van het oppervlaktewater door koelwater.
c Verzuring van de oceanen.

4 KLIMAATVERANDERING

LEERDOELEN

- Je kunt de koolstofkringloop beschrijven.
- Je weet hoe menselijke activiteiten het broeikaseffect kunnen versterken.
- Je kunt mogelijke gevolgen van klimaatverandering beschrijven.

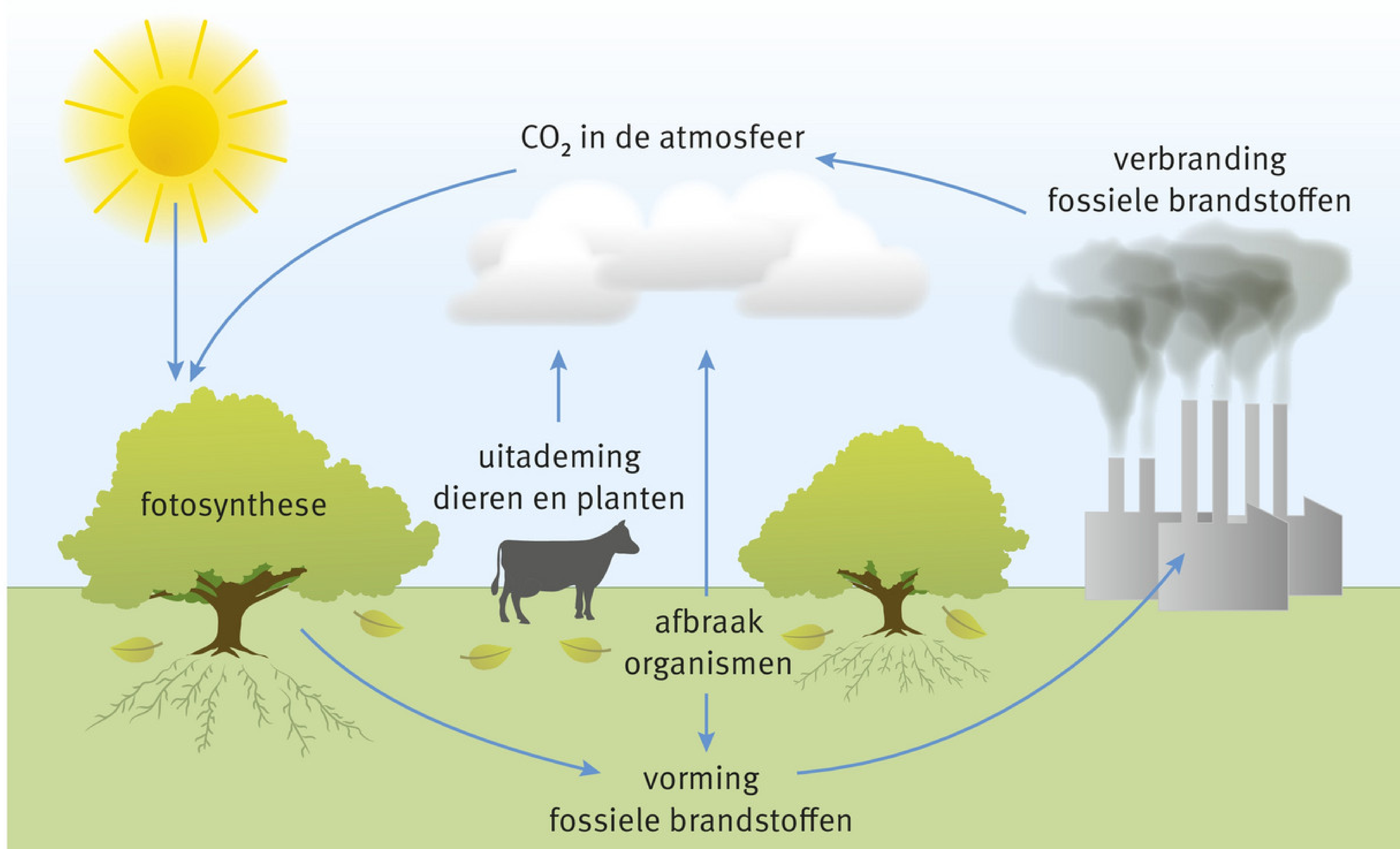
Het klimaat verandert voortdurend. Dat is altijd zo geweest. Maar sinds de negentiende eeuw wordt het op aarde opvallend snel warmer. De uitstoot van koolstofdioxide door de mens speelt hierbij een belangrijke rol. De gevolgen zijn ingrijpend.

DE KOOLSTOFKRINGLOOP

Het element koolstof (C) komt in allerlei chemische verbindingen op aarde voor, zoals koolstofdioxide (CO_2) in de atmosfeer en calciumcarbonaat ($CaCO_3$) in kalksteen. Ook is koolstof het belangrijkste bestanddeel van steenkool en aardolie. Alle koolstofverbindingen maken deel uit van de **koolstofkringloop** (bron 1). Deze kringloop laat zien hoe het element koolstof circuleert tussen de verschillende chemische verbindingen op aarde. Planten halen bijvoorbeeld met fotosynthese CO_2 uit de atmosfeer en leggen daarmee koolstof vast in de vorm van koolhydraten en cellulose. In moerassige gebieden vormen dode planten veen, dat omgezet wordt in bruinkool en steenkool als er dikke sedimentlagen bovenop komen te liggen.
CO_2 komt op allerlei manieren ook weer terug in de atmosfeer, bijvoorbeeld door vulkaanuitbarstingen, de verwering van gesteenten, de uitademing van dieren en planten en bij de verbranding van hout en fossiele brandstoffen.

HET VERSTERKTE BROEIKASEFFECT

De koolstofkringloop speelt een belangrijke rol bij het broeikaseffect. CO_2 is namelijk een broeikasgas en houdt een deel van de warmte vast die de aarde uitstraalt (bron 2). Zonder broeikaseffect zou het op aarde gemiddeld 18 °C onder nul zijn. Broeikasgassen zijn dus van levensbelang. Maar sinds de opkomst van de industrie is de balans in de koolstofkringloop veranderd: doordat de mens steeds meer fossiele brandstoffen ging verbranden, is de CO_2-concentratie in de atmosfeer sterk toegenomen (bron 3). Hierdoor is er sprake van een **versterkt broeikaseffect**: door de toename van broeikasgassen door menselijke activiteiten wordt er meer warmte in de atmosfeer vastgehouden en stijgt wereldwijd de temperatuur.

BRON 1 Gedeelte van de koolstofkringloop.

ZICHZELF VERSTERKENDE PROCESSEN

De hogere temperaturen op aarde brengen processen op gang, die op hun beurt voor nóg hogere temperaturen zorgen:

- Doordat het ijs in de poolgebieden smelt, wordt het aardoppervlak daar donkerder. De poolgebieden weerkaatsen daardoor minder zonnestraling en zenden meer infrarode straling uit.
- De atmosfeer wordt warmer en kan daardoor meer waterdamp bevatten. Waterdamp is net als CO_2 een broeikasgas, waardoor de atmosfeer verder opwarmt.

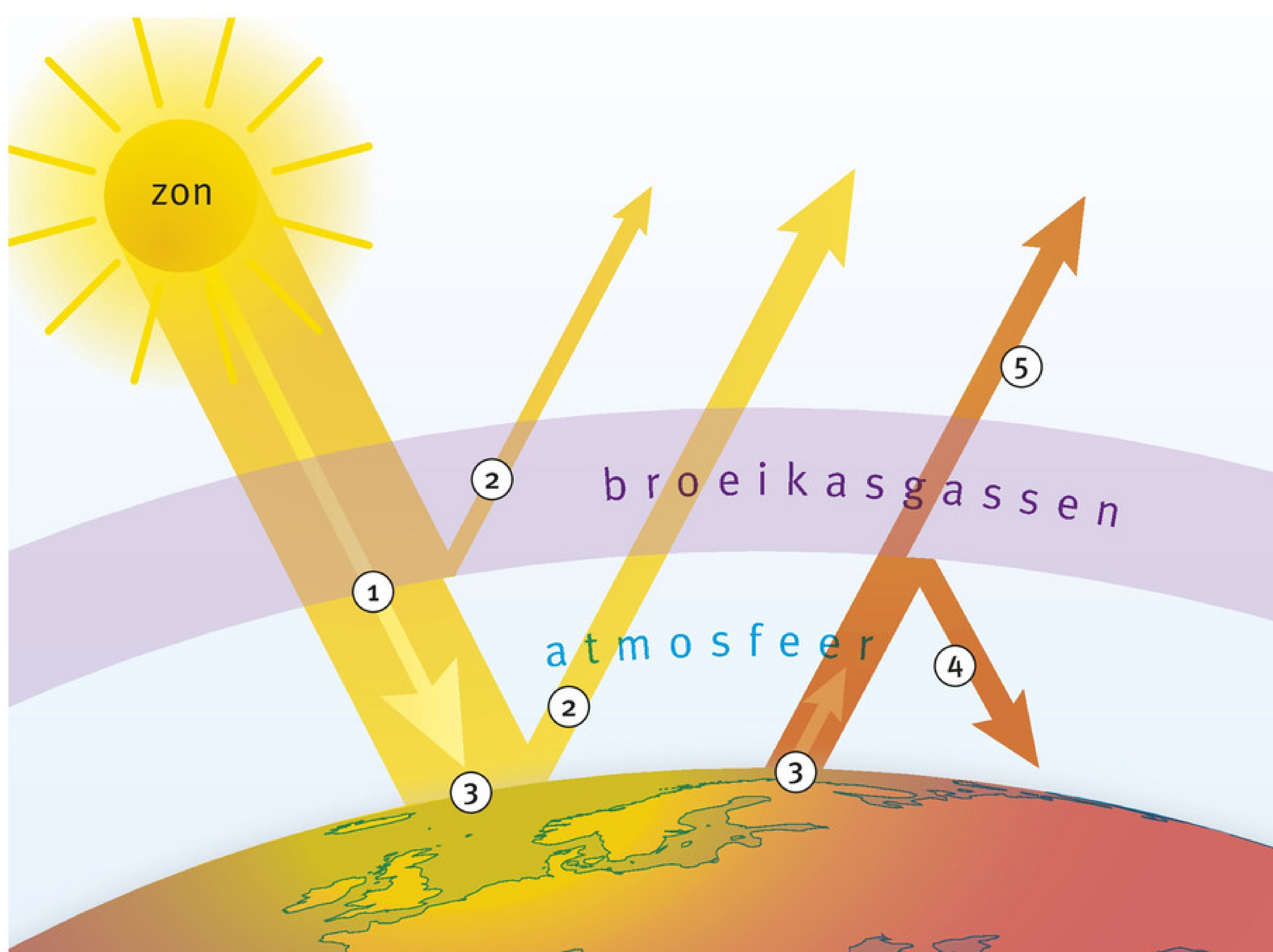
– In de koude klimaatgebieden is de ondergrond altijd bevroren. In deze **permafrost** zitten grote hoeveelheden broeikasgassen en organisch materiaal opgesloten. Maar door de stijgende temperaturen begint de permafrost te ontdooien. Hierdoor komen de broeikasgassen vrij en gaat het organisch materiaal rotten, wat voor nog meer broeikasgassen zorgt.

GEVOLGEN VAN KLIMAATVERANDERING

Het versterkte broeikaseffect zorgt wereldwijd voor klimaatveranderingen. De precieze gevolgen hiervan zijn moeilijk te voorspellen, omdat klimaten van veel factoren afhankelijk zijn. Maar dat de gevolgen in veel gevallen ingrijpend zullen zijn, is zeker:

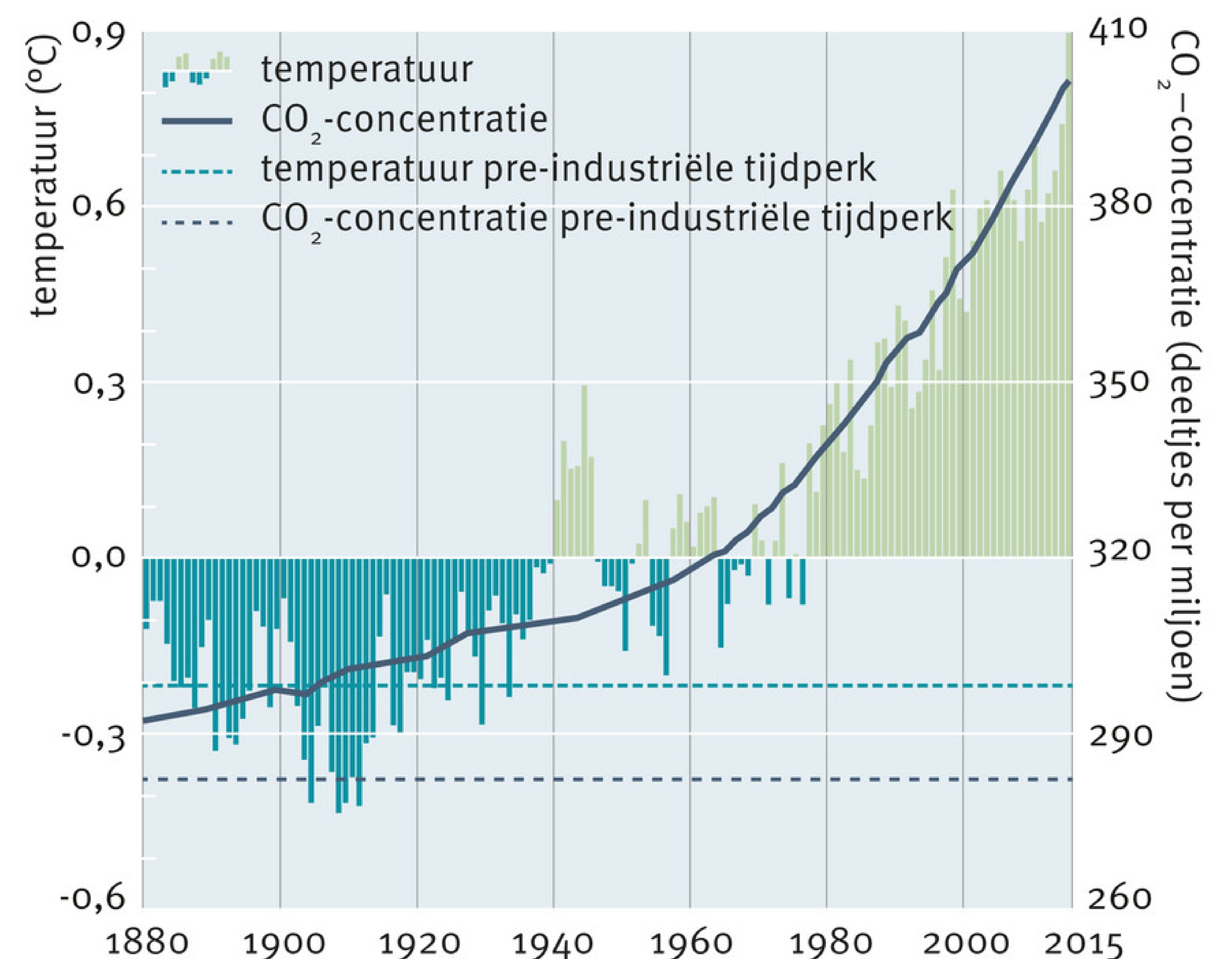
– Gletsjers en ijskappen smelten. Als gletsjers verdwijnen, krijgen honderden miljoenen mensen te maken met watertekorten. En als de ijskap van Groenland helemaal wegsmelt, stijgt de zeespiegel wereldwijd zo'n zeven meter. Dat heeft grote gevolgen voor de bewoonbaarheid van de kustgebieden, waar het grootste deel van de wereldbevolking woont.

– Extreme weersverschijnselen komen vaker voor. Zo moeten de drogere klimaatgebieden rekening houden met een nog groter neerslagtekort. De kans op mislukte oogsten, voedseltekorten en bosbranden neemt daardoor toe. Rond de keerkringen ontstaan meer orkanen, die gemiddeld krachtiger zullen zijn, wat veel schade en slachtoffers zal veroorzaken. In de gematigde klimaatgebieden komen hoosbuien, krachtige stormen en hittegolven vaker voor. Dit zal zorgen voor economische schade en sterfgevallen.

1 zonnestraling komt de atmosfeer binnen
2 een deel van de zonnestraling wordt teruggekaatst door de atmosfeer en het aardoppervlak
3 de aarde absorbeert de resterende zonne-energie en zet deze om in warmte. De aarde straalt een deel van deze warmte uit als infrarode straling
4 broeikasgassen absorberen een deel van de infrarode straling en zenden die straling grotendeels weer uit, zodat de atmosfeer opgewarmd wordt
5 de resterende infrarode straling verdwijnt in de ruimte

BRON 2 Het broeikaseffect.

BRON 3 Stijging van de CO_2-concentratie in de atmosfeer en temperatuurafwijkingen ten opzichte van de gemiddelde temperatuur in de twintigste eeuw (gegevens: Mauna Loa Observatorium, Hawaii, 1880-2015).

- De mogelijkheden voor landbouw veranderen. Terwijl de landbouwopbrengsten in sommige gebieden door toenemende droogte zullen dalen, nemen deze in andere gebieden juist toe, doordat het klimaat er gunstiger wordt om gewassen te verbouwen.
- Warme en koude zeestromen kunnen onder invloed van de temperatuurstijging van richting veranderen. Hierdoor kunnen sommige gebieden warmer worden en andere juist kouder.

OPDRACHTEN

1 **a** Gebruik bron 1.
Beschrijf de koolstofkringloop in bron 1. Begin bij koolstof in de atmosfeer.
b Planten zetten CO_2 onder meer om in glucose ($C_6H_{12}O_6$).
Welke vloeistof hebben planten hierbij nodig?
c Verbranding is een reactie met zuurstofgas (O_2).
Hoe blijkt dat uit de koolstofkringloop?

2 **a** Gebruik bron 2.
Waarom is het broeikaseffect van levensbelang?
b Kies de juiste woorden.
Hoe meer zonnestraling de atmosfeer terugkaatst, hoe *sterker* / *zwakker* het broeikaseffect.
Hoe meer infrarode straling door broeikasgassen geabsorbeerd wordt, hoe *sterker* / *zwakker* het broeikaseffect.
c Welke brandstof draagt het minst bij aan het versterkte broeikaseffect?
A aardolie
B bruinkool
C hout
D steenkool

3 **a** Gebruik bron 3.
Met hoeveel procent is de CO_2-concentratie in de atmosfeer tussen 1880 en 2015 toegenomen?
b Hoeveel is de temperatuur sinds het pre-industriële tijdperk gestegen?
c Waarom is juist sinds de opkomst van de industrie het versterkte broeikaseffect op gang gekomen?
d De CO_2-concentratie nam in de tweede helft van de twintigste eeuw sneller toe dan in de eerste helft.
Geef hiervoor twee oorzaken.

4 **a** In de leertekst staan drie processen die zichzelf versterken.
Kies de juiste woorden.
Hoe donkerder het aardoppervlak, hoe *meer* / *minder* zonne-energie de aarde absorbeert.
Hoe warmer de atmosfeer, hoe *meer* / *minder* broeikasgassen in de atmosfeer.
Hoe meer broeikasgassen in de atmosfeer, hoe *meer* / *minder* permafrost.
b Bij elk van de zichzelf versterkende processen ontstaat op een gegeven moment een nieuw evenwicht.
Geef bij elk van de drie processen aan waarom dat zo is.

5 Wat is *geen* oorzaak van de stijgende zeespiegel?
A smelten van het landijs
B smelten van het zee-ijs
C stijging van de luchttemperatuur
D stijging van de zeewatertemperatuur

6 Arme landen zijn kwetsbaarder voor klimaatveranderingen dan rijke landen.
Leg uit waarom.

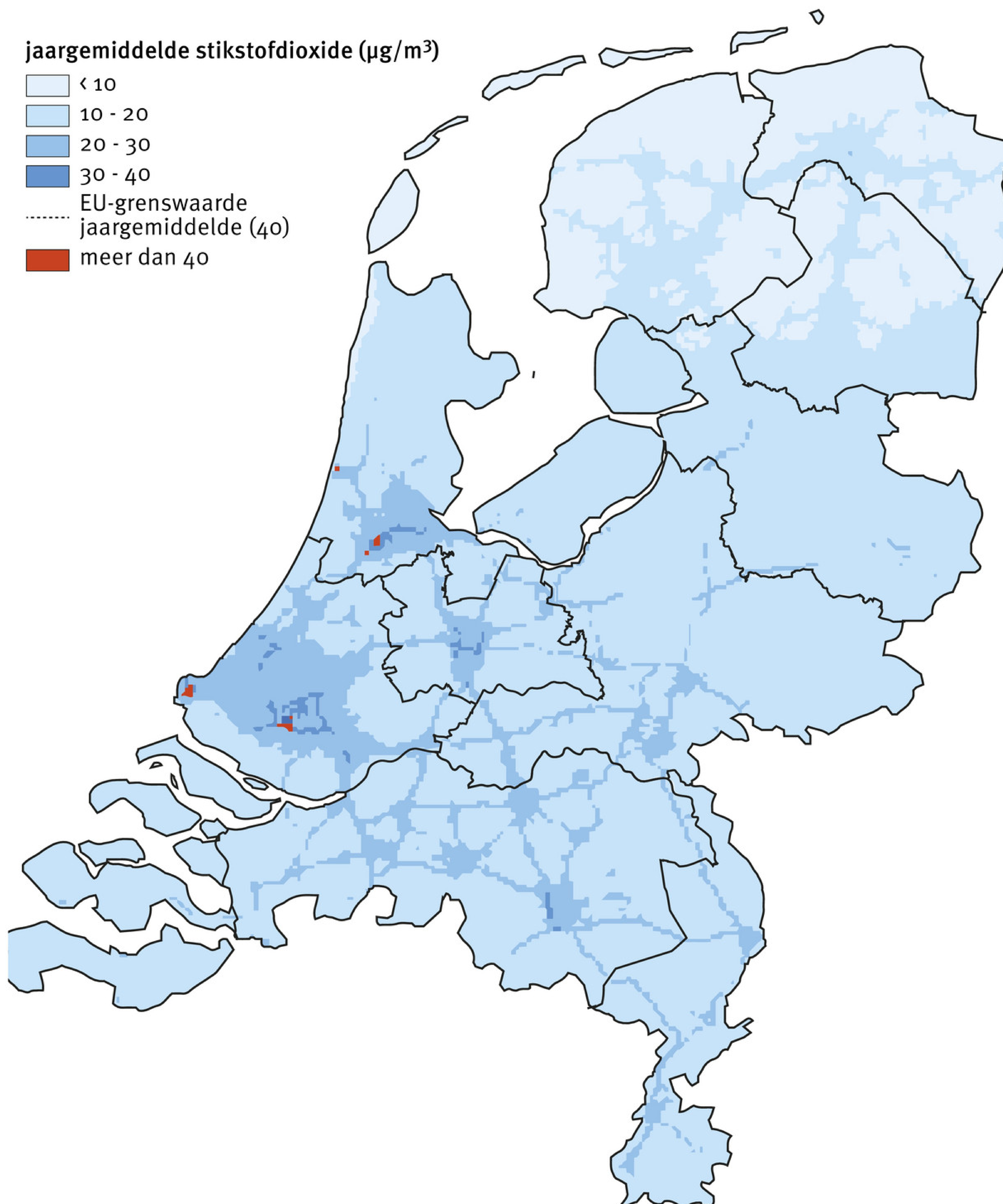
7 De warme zeestroom waaraan Nederland ligt, zou door de klimaatverandering kunnen verdwijnen.
a Welk effect zou dat hebben voor de zeespiegel in Nederland?
b Als de warme zeestroom verdwijnt, zou de temperatuur in Nederland dalen. Welk effect zou dat kunnen hebben voor de landbouw in Nederland? Bedenk twee scenario's.

5 MILIEUAANTASTING IN DE ATLAS

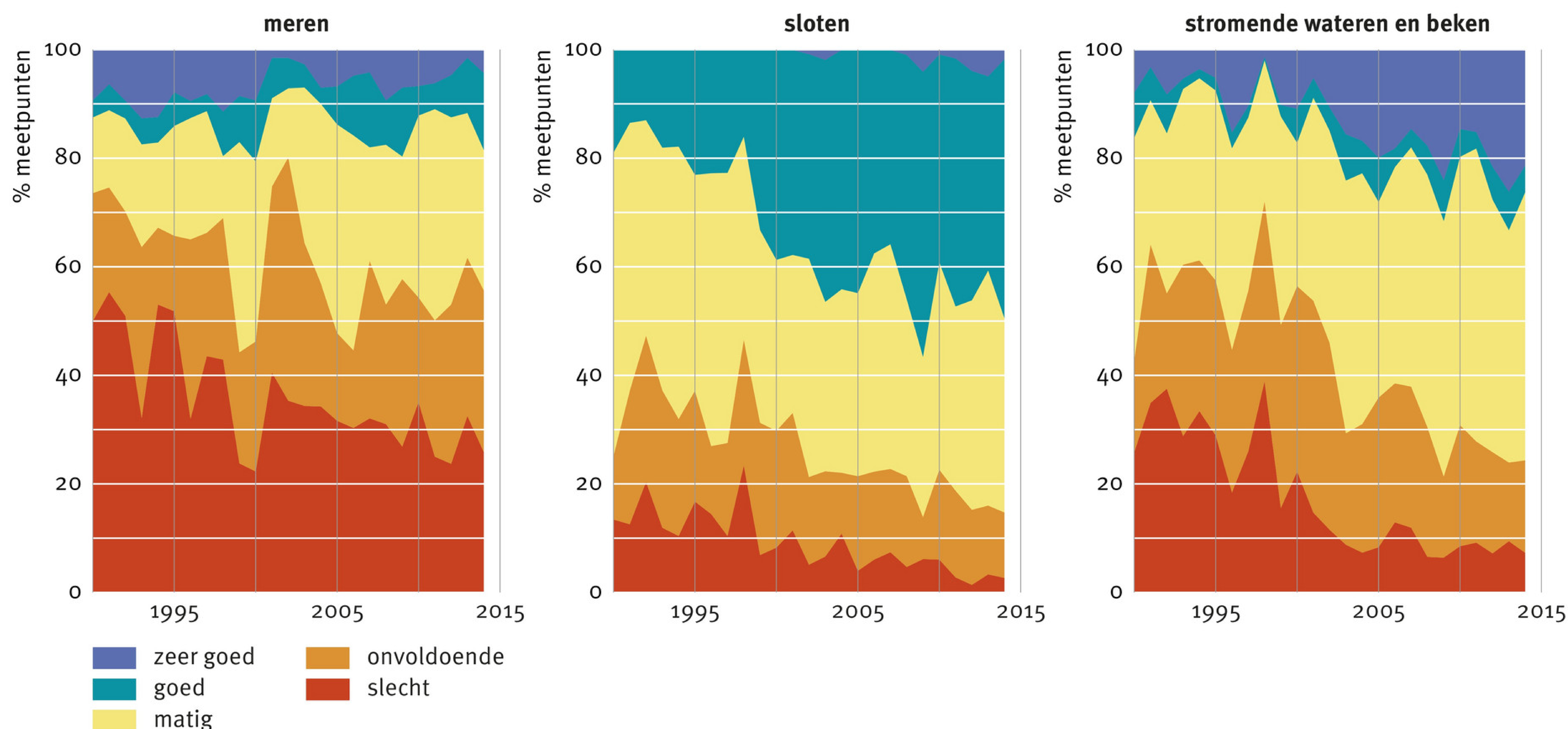
LEERDOEL

– Je kunt met de atlas de aantasting van het milieu in Nederland onderzoeken.

Het milieu in Nederland wordt op allerlei manieren aangetast. Met behulp van de atlas onderzoek je om welke aantastingen het gaat, hoe ernstig ze zijn en wat de oorzaken ervan zijn.

BRON 1 Gemiddelde concentratie stikstofdioxide in de lucht (2015).

BRON 2 Kwaliteit van het oppervlaktewater in Nederland, gemeten in stikstofconcentratie.

Stof	Gericht op	Norm	Grenswaarde
Zwaveldioxide (SO_2)	Mens	Daggemiddelde (overschrijding is toegestaan op niet meer dan drie dagen per jaar)	125 µg/m³
	Natuur	Jaargemiddelde zwaveldioxide	20 µg/m³
Stikstofdioxide (NO_2)	Mens	Jaargemiddelde stikstofdioxide	40 µg/m³
Stikstofoxiden (NO_x)	Natuur	Jaargemiddelde stikstofoxiden	30 µg/m³
Fijnstof (PM_{10})	Mens	Jaargemiddelde fijnstof (deeltjes met een diameter kleiner dan 10 micrometer)	40 µg/m³
Fijnere fractie van fijnstof ($PM_{2,5}$)	Mens	Jaargemiddelde fijnstof (deeltjes met een diameter kleiner dan 2,5 micrometer)	25 µg/m³

BRON 3 EU-grenswaarden voor de uitstoot van enkele schadelijke stoffen (2015).

OOK BIJ KLEINE CONCENTRATIES FIJNSTOF GROTERE KANS OP OVERLIJDEN

Langdurige blootstelling aan fijnstof verhoogt de kans op vroegtijdig overlijden, zelfs bij concentraties beneden de officiële Europese norm. Tot die conclusie komt een Europees samenwerkingsverband van onderzoekers na het analyseren van 22 studies onder 367.251 Europeanen.

De onderzoekers zagen ook bij concentraties onder 20 en 15 microgram fijnstof per kubieke meter nog een negatief effect op de sterfte. ‘Zelfs onder de 10 microgram per kubieke meter, de richtlijn die de Wereldgezondheidsorganisatie aanbeveelt, zagen we nog een verhoogd risico. Feitelijk is er geen drempelwaarde waaronder je geen effect meer ziet op vervroegde sterfte.’

Vrij naar: nrc.nl

BRON 4

OPDRACHTEN

1 **a** Gebruik de kaart 'Nederland – Waterkwaliteit, verzilting en verdroging – Verdroging (landbouwschade)' [Nederland – Waterkwaliteit en waterregulering – Droogteschade].
In welke drie gebieden is de schade aan landbouwgewassen in een zeer droog jaar het grootst?

b Gebruik de kaart 'Nederland – Actueel hoogtebestand'.
Waarom is juist in die drie gebieden de landbouwschade het grootst? Kies in onderstaande uitleg de juiste woorden.
Dit zijn de *hoogste* / *laagste* gebieden in Nederland, met *veel* / *weinig* reliëf. Door de *hoge* / *lage* ligging is de grondwaterstand van nature al *hoger* / *lager* en bij droogte *stijgt* / *daalt* die nog meer. Door het reliëf stroomt regenwater bovendien *langzamer* / *sneller* over het oppervlak weg naar beken en rivieren.

c Door klimaatverandering zullen droge jaren in Nederland vaker voor gaan komen.
Hoe kan de mens ervoor zorgen dat het aantal droge jaren zo weinig mogelijk zal toenemen?

d Door slim te irrigeren kunnen Nederlandse boeren de schade door droogte beperken.
Leg dit verband uit.

2 **a** Gebruik bron 1.
Wat is de belangrijkste bron van stikstofdioxide-uitstoot? Hoe zie je dat aan de kaart?

b De EU-grenswaarde is de maximale concentratie die in verband met de volksgezondheid mag vóórkomen.
Beredeneer met behulp van de kaart of de EU-grenswaarde in Eindhoven op sommige momenten overschreden wordt.

3 **a** Gebruik de kaarten over stikstofdioxide op het kaartblad 'Nederland – Milieu'.
Welke ontwikkeling laten de drie kaarten zien?

b Wat zal de verklaring voor deze ontwikkeling zijn?

4 **a** Gebruik de kaart 'Nederland – Milieu – Fijnstof'.
De hogere concentratie fijnstof in Zuidoost-Nederland kun je voor een deel verklaren met de kaart 'Nederland – Klimaat – Wind'.
Met welk kaartblad kun je deze verklaring ondersteunen?
A Nederland – Industrie
B België en Luxemburg
C Duitsland
D Verenigd Koninkrijk en Ierland

b Zeeschepen en olieraffinaderijen stoten veel zwaveldioxide uit.
Hoe blijkt dat uit het kaartblad 'Nederland – Milieu'?

5 **a** Gebruik bron 2.
Een te hoge stikstofconcentratie leidt tot eutrofiëring van het water.
Leg uit waarom dit nadelig is.

b In welk type oppervlaktewater is de waterkwaliteit, gemeten in stikstofconcentratie, tussen 1990 en 2015 het meest verbeterd?
A meren
B sloten
C stromende wateren en beken

c Wat zal de belangrijkste oorzaak van de kwaliteitsverbetering in dat type oppervlaktewater zijn geweest?

d Gebruik de kaart 'Nederland – Waterkwaliteit, verzilting en verdroging – Waterkwaliteit' [Nederland – Waterkwaliteit en waterregulering – Watervervuiling in 1970 en 2000].
Om de waterkwaliteit in de toekomst nog verder te verbeteren, zijn ook buitenlandse inspanningen nodig.
Voor welke rivier geldt dat het meest?
A de Eems
B de Maas
C de Rijn
D de Schelde

6 Gebruik bron 3 en 4 en het kaartblad 'Nederland – Milieu'.
Beoordeel in ongeveer tien zinnen de kwaliteit van het Nederlandse milieu als je kijkt naar de uitstoot van schadelijke stoffen.

PRAKTIJK

6 WIE RUIMT DE GELEKTE OLIE IN NIGERIA OP?

LEERDOELEN
- Je kent de milieuproblemen door de oliewinning in Nigeria.
- Je kent oorzaken van de milieuproblemen bij de Nigeriaanse oliewinning.
- Je kunt vanuit verschillende dimensies oplossingen bedenken voor de milieuproblemen bij de Nigeriaanse oliewinning.

BRON 1 Door lekkende en gesaboteerde oliepijpleidingen raken rivieren en landbouwgebieden in Nigeria vervuild. Het water wordt ondrinkbaar en het is niet meer mogelijk om te vissen of gewassen te verbouwen.

Nigeria heeft de grootste economie van Afrika. Dat heeft het land mede te danken aan de winning en export van aardolie. Maar de oliewinning zorgt ook voor enorme schade aan het milieu. Hoe komt dat? En wie is daarvoor verantwoordelijk?

OLIEWINNING IN NIGERIA

Al in het begin van de vorige eeuw werd in Nigeria naar aardolie gezocht, maar het duurde tot de jaren vijftig voor er winstgevende voorraden werden ontdekt. Een aantal internationale oliemaatschappijen kreeg vergunningen om de olie te winnen. In de eerste jaren ging het om enkele tienduizenden vaten olie per jaar, maar tegenwoordig worden er zo'n 2 miljoen vaten per dag geproduceerd (bron 2).
De oliewinning in Nigeria vindt vooral plaats in de Nigerdelta en is verspreid over honderden bronnen. Om de olie naar de raffinaderijen te vervoeren, is er een enorm netwerk van pijpleidingen aangelegd (bron 3).

ONGELIJK VERDEELDE OPBRENGSTEN

De verkoop van aardolie levert de oliemaatschappijen en de Nigeriaanse overheid elk jaar miljarden euro's op. Maar de opbrengsten komen vooral terecht bij de aandeelhouders van de bedrijven en politici die zichzelf verrijken. De Nigeriaanse bevolking heeft dus nauwelijks voordeel van de aardolieproductie. De meerderheid van de bevolking in de Nigerdelta moet rondkomen van minder dan een euro per dag, terwijl er nauwelijks wordt geïnvesteerd in infrastructuur, onderwijs en gezondheidszorg. Ondertussen heeft de overheid regelmatig grond in beslag genomen ten behoeve van de oliewinning. Dit zorgt voor veel onvrede onder de bewoners van de delta.

TOENEMENDE PROTESTEN

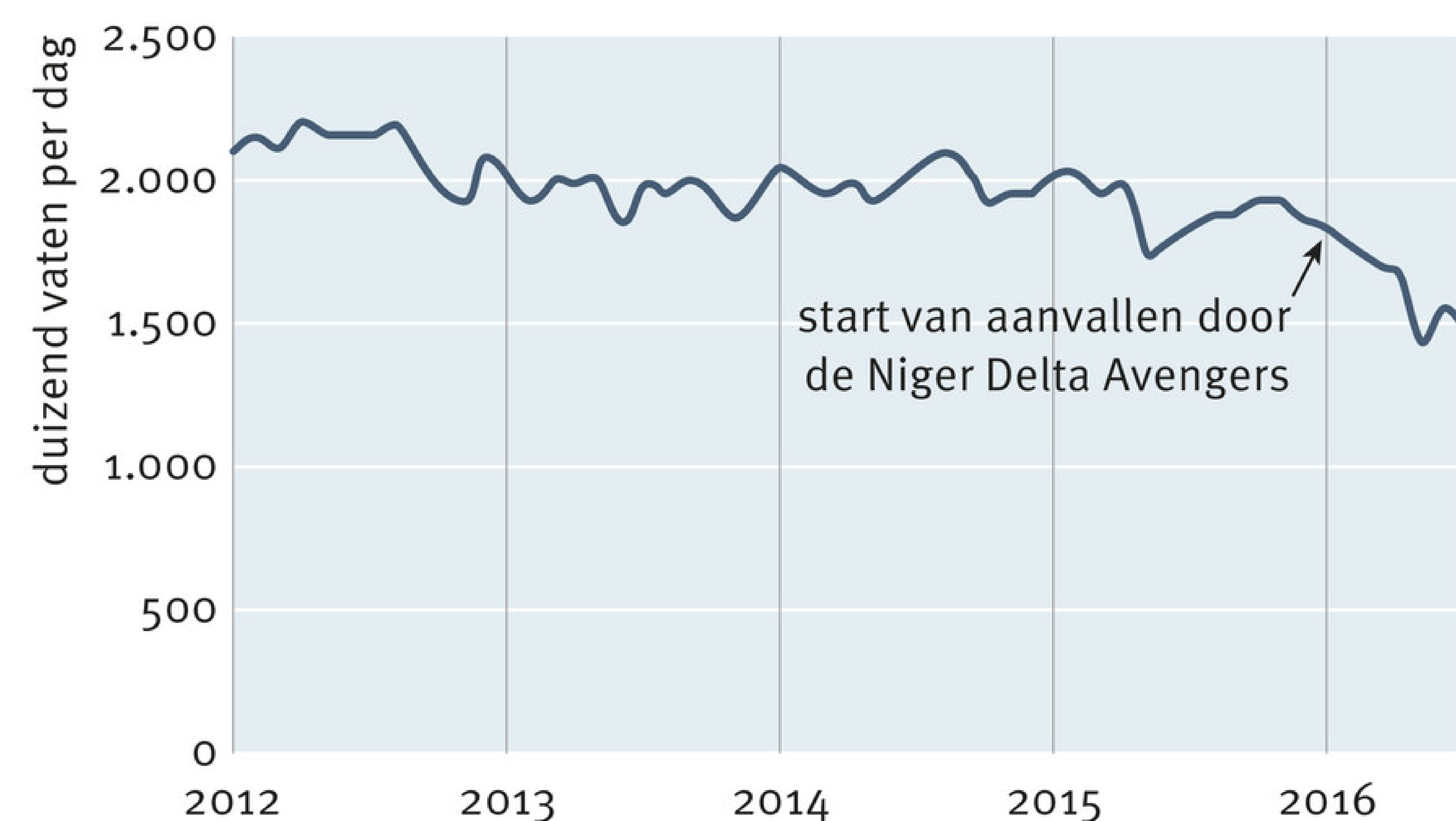
Vanaf de jaren negentig eisen verschillende groepen in de Nigerdelta dat ze meeprofiteren van de olieopbrengsten. Ook protesteren ze tegen de vervuiling die de olie-industrie met zich meebrengt en vragen ze om compensatie voor de geleden schade.

Aanvankelijk waren deze protesten vredelievend, maar doordat de overheid de actievoerders hard aanpakt, wordt er steeds meer geweld gebruikt en is de hele regio onveilig geworden. Het geweld wordt ook veroorzaakt doordat de verschillende etnische groepen in de Nigerdelta elkaar weinig gunnen. Bendes hebben het recht in eigen handen genomen; ze zijn op steeds grotere schaal oliepijpleidingen gaan saboteren en tappen illegaal olie af.

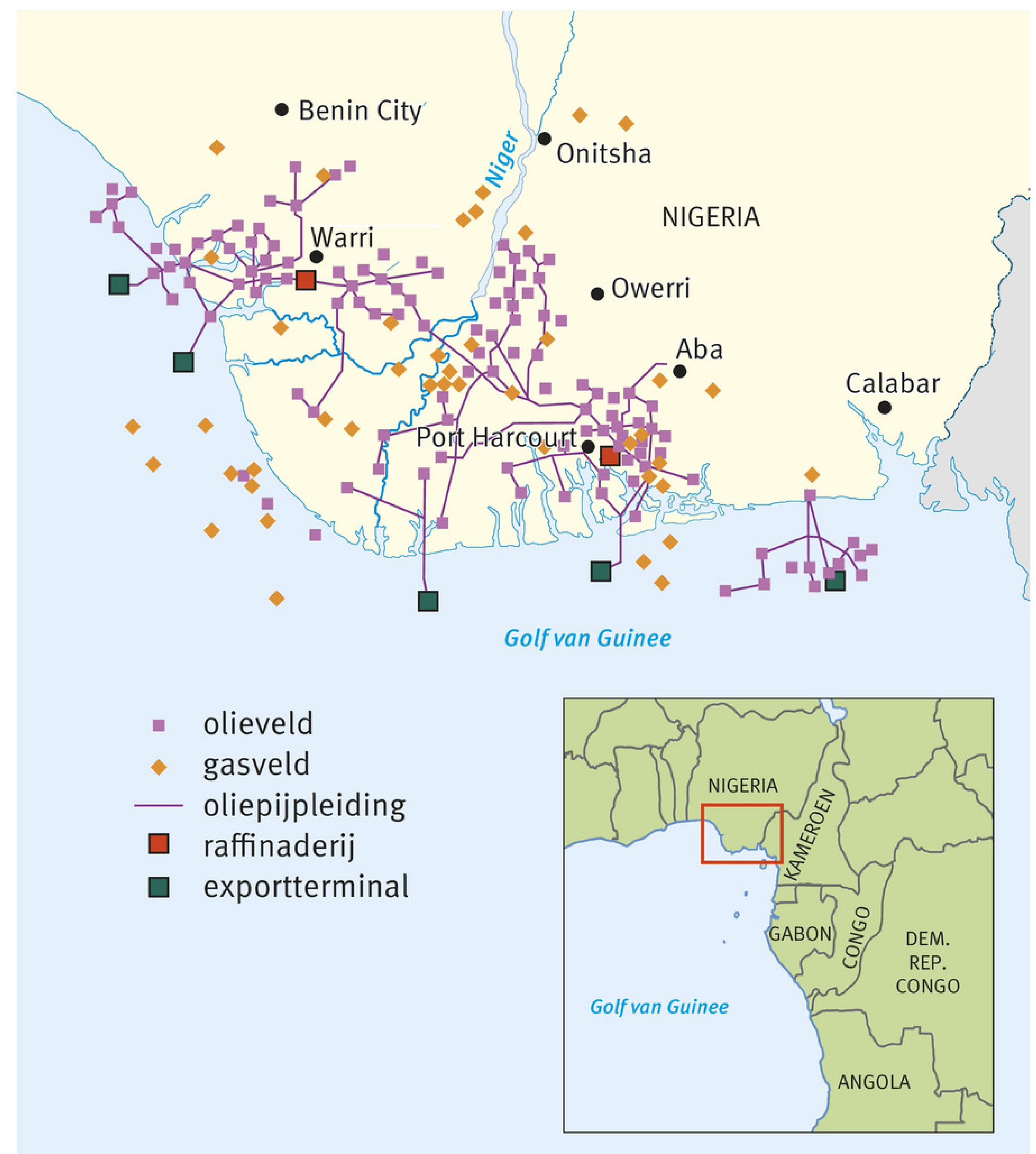
GEVOLGEN VOOR HET MILIEU

Welke milieuproblemen veroorzaakt de oliewinning in Nigeria?

- Verouderde pijpleidingen zijn gaan lekken, waardoor op veel plekken de bodem en het oppervlaktewater vervuild zijn geraakt met aardolie (bron 1). Door de sabotage is dit probleem alleen maar groter geworden. Als gevolg hiervan zijn delen van de Nigerdelta onbewoonbaar geworden. Aan de kust vind je het grootste, nog in Afrika bestaande mangrovebos (vloedbos). Dit bos is inmiddels sterk aangetast.
- Bij aardoliewinning komt gas vrij. Als dit gas niet gebruikt wordt voor de energieproductie en niet wordt omgezet in vloeibaar gas, fakkelen oliemaatschappijen het af. Dit is in Nigeria tientallen jaren op grote schaal gebeurd. Ook nu branden op veel plekken in de delta nog affakkelvuren. Bij de verbranding van het gas komt veel CO_2 in de atmosfeer. Bovendien komen er giftige stoffen vrij, die zorgen voor longaandoeningen en huidkanker.
- Als aardolie uit de bodem wordt gepompt, komt er ook water naar boven. Dit water bevat olieresten en zware metalen en wordt in Nigeria op diverse plekken in rivieren en de zee geloosd.
- De pijpleidingen, kanalen en wegen die voor de oliewinning zijn aangelegd, hebben in de Nigerdelta voor ontbossing gezorgd. En door sommige kanalen is zout water binnengedrongen in zoetwaterecosystemen. Dat is niet alleen nadelig voor het waterleven, maar beperkt ook de mogelijkheden voor zoetwatervisserij. Bovendien is verzilt water niet meer geschikt voor de landbouw of als drinkwater.

BRON 2 Olieproductie in Nigeria tussen 2012 en 2016.

BRON 3 Infrastructuur voor de olie- en gaswinning in de Nigerdelta.

WIE IS VERANTWOORDELIJK?

De milieuproblemen die samenhangen met de oliewinning in Nigeria, moeten worden opgelost. Maar dat is ingewikkeld. In de eerste plaats zijn er economische, sociale en politieke oorzaken voor de milieuproblemen. Bovendien wijzen de betrokken partijen (de oliemaatschappijen, de burgers en de overheid) naar elkaar als het bijvoorbeeld gaat om de vraag wie de gelekte olie moet opruimen.

De oliemaatschappijen zeggen dat ongeveer twee derde van de olielekken veroorzaakt wordt door de bendes die pijpleidingen saboteren. En ze vinden het zinloos om olie op te ruimen als er telkens opnieuw pijpleidingen vernield worden. Bovendien is het door de onveilige situatie in de Nigerdelta zeer moeilijk om de olie op te ruimen. Ze vragen daarom aan de overheid om de veiligheid in het gebied te verbeteren.
De burgers geven aan dat er al lekkages waren voordat de protesten begonnen. Het aftappen en saboteren van pijpleidingen gebeurt volgens hen omdat de oliemaatschappijen en de overheid geen oog hebben voor de nadelen van de oliewinning voor de bevolking.
De overheid vindt dat degenen die de vervuiling veroorzaken, verantwoordelijk zijn voor het opruimen. Ze heeft daarom een toezichthouder aangesteld, die moet bepalen wie een lek heeft veroorzaakt. Nadeel is dat deze toezichthouder onvoldoende geld krijgt en daardoor voor de uitvoering van de onderzoeken afhankelijk is van de medewerking van de oliemaatschappijen.

OPDRACHTEN

1 Bekijk bron 1 en gebruik bron 3.
Op welke drie manieren veroorzaken de oliepijpleidingen in de Nigerdelta milieuproblemen?

2 **a** De milieuproblemen in Nigeria die met de oliewinning te maken hebben, kun je vanuit meerdere dimensies bekijken.
Noem vanuit de economische dimensie een oorzaak van de milieuproblemen.
b Noem vanuit de politieke dimensie een oorzaak van de milieuproblemen.

3 Vul de juiste begrippen uit paragraaf 2 en 3 in.
a In de Nigerdelta voorziet aardolie in een behoefte van de mens, maar de winning ervan gaat ten koste van het lokale ecosysteem. De ... van de Nigerdelta wordt dus overschreden.
b De aanleg van kanalen heeft op sommige plekken geleid tot ... van het zoete water.
c Olieraffinaderijen stoten zwaveldioxide uit. Hierdoor ontstaat zwavelzuur in de atmosfeer en uiteindelijk ... van de bodem.

4 **a** Gebruik bron 2 en 3.
De Niger Delta Avengers zijn opstandelingen die in 2016 op grote schaal aanvallen hebben uitgevoerd op de olie-infrastructuur in de Nigerdelta.
Welk direct effect hebben deze aanvallen volgens bron 2 gehad?
b De oliemaatschappijen bouwen hun productie in de Nigerdelta af en investeren nu vooral in nieuwe olievelden op zee.
Waarom zouden ze dat doen?

5 **a** Welk direct verband is er tussen de oliewinning in Nigeria en klimaatverandering?
b Welk indirect verband is er tussen de oliewinning in Nigeria en klimaatverandering?
c Gebruik zo nodig de atlas.
Door de klimaatverandering stijgt de zeespiegel.
Noem een gevolg hiervan voor de Nigerdelta.

6 De betrokken partijen wijzen naar elkaar als het gaat om de vraag wie de gelekte olie moet opruimen.
Wie vind jij dat er verantwoordelijk is voor het opruimen van de aardolie in de Nigerdelta? Leg je antwoord uit.

7 De milieuproblemen in de Nigerdelta zijn complex en vragen om diverse oplossingen.
a Bedenk twee oplossingen vanuit de natuurlijke dimensie.
b Bedenk twee oplossingen vanuit de economische dimensie.
c Bedenk twee oplossingen vanuit de politieke dimensie.

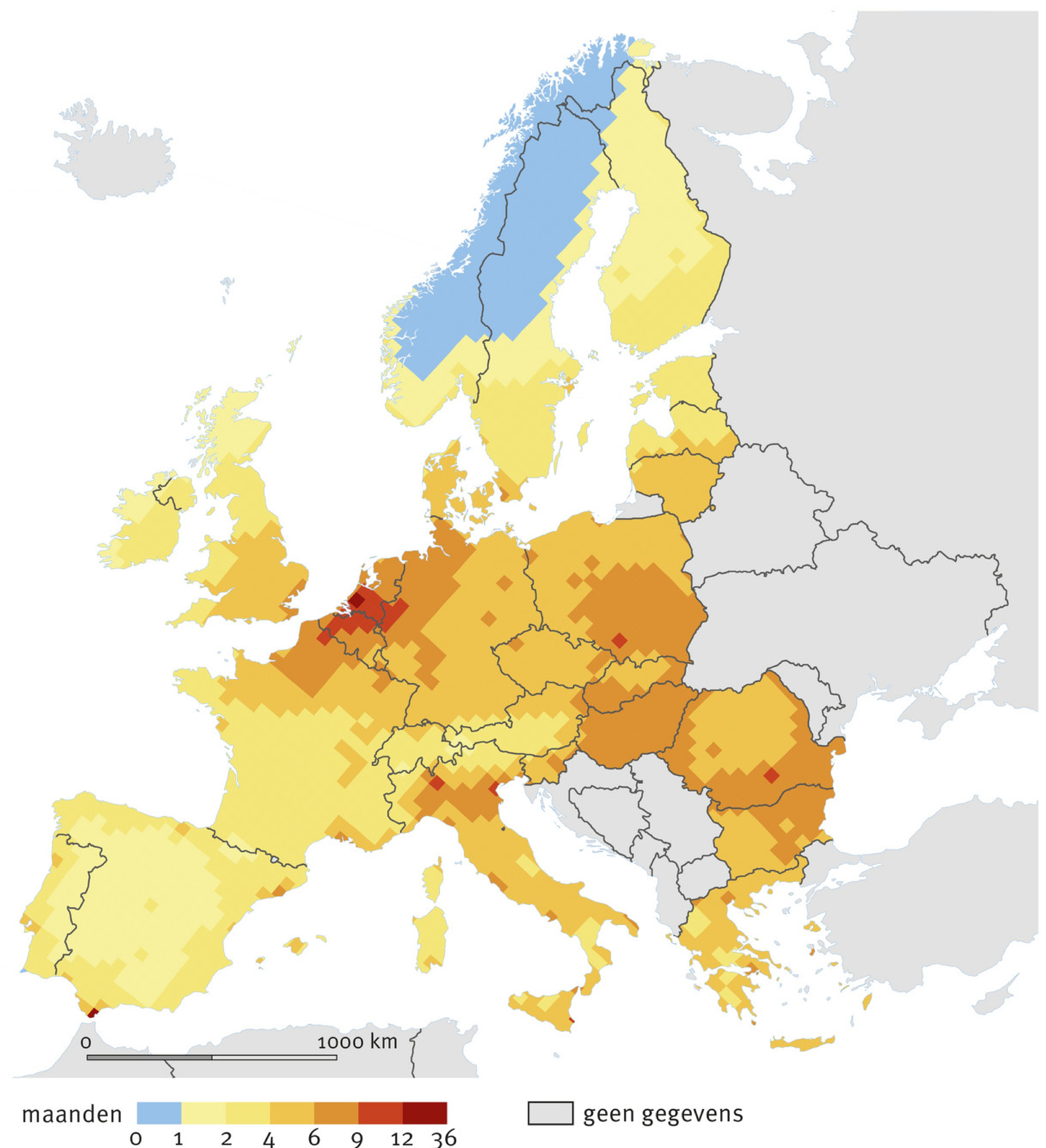
7 MILIEU EN GEZONDHEID

LEERDOELEN
- Je kent de invloed die het milieu heeft op de gezondheid van de bevolking.
- Je weet hoe de overheid met milieubeleid en ruimtelijke ordening de gezondheid van de bevolking kan verbeteren.

Alles wat je eet, drinkt of inademt, komt uit het milieu. Milieuproblemen kunnen daarom nadelig zijn voor de gezondheid. Wat zijn de achterliggende oorzaken van deze milieuproblemen? En wat kan de overheid doen om ze aan te pakken?

MILIEUPROBLEMEN EN GEZONDHEID

De volgende milieuproblemen hebben een negatieve invloed op de gezondheid:
- Vervuiling. Via lucht, bodem, water, voedsel en industrieproducten kunnen vervuilende stoffen in het lichaam terechtkomen. Deze kunnen tot allerlei ziekten leiden (bron 1).
- Vitaminen- en mineralenafname. Onder meer door uitputting van de bodem en te snelle plantengroei nemen gewassen minder mineralen op en maken ze minder vitaminen aan. Daardoor neemt het risico van ondervoeding toe.
- Te veel straling. Uv-straling van de zon kan huidkanker en schade aan het afweersysteem veroorzaken. En een hoge dosis radioactieve straling kan leiden tot stralingsziekte, kanker en erfelijke afwijkingen.

BRON 1 Geschatte vermindering van de gemiddelde levensverwachting als gevolg van blootstelling aan fijnstof in 2020.

- Klimaatverandering. Door klimaatverandering krijgen tropische ziekten, zoals malaria, een groter verspreidingsgebied. En doordat hittegolven vaker voorkomen, lopen mensen met hart- en vaatproblemen meer risico om vroegtijdig te overlijden.

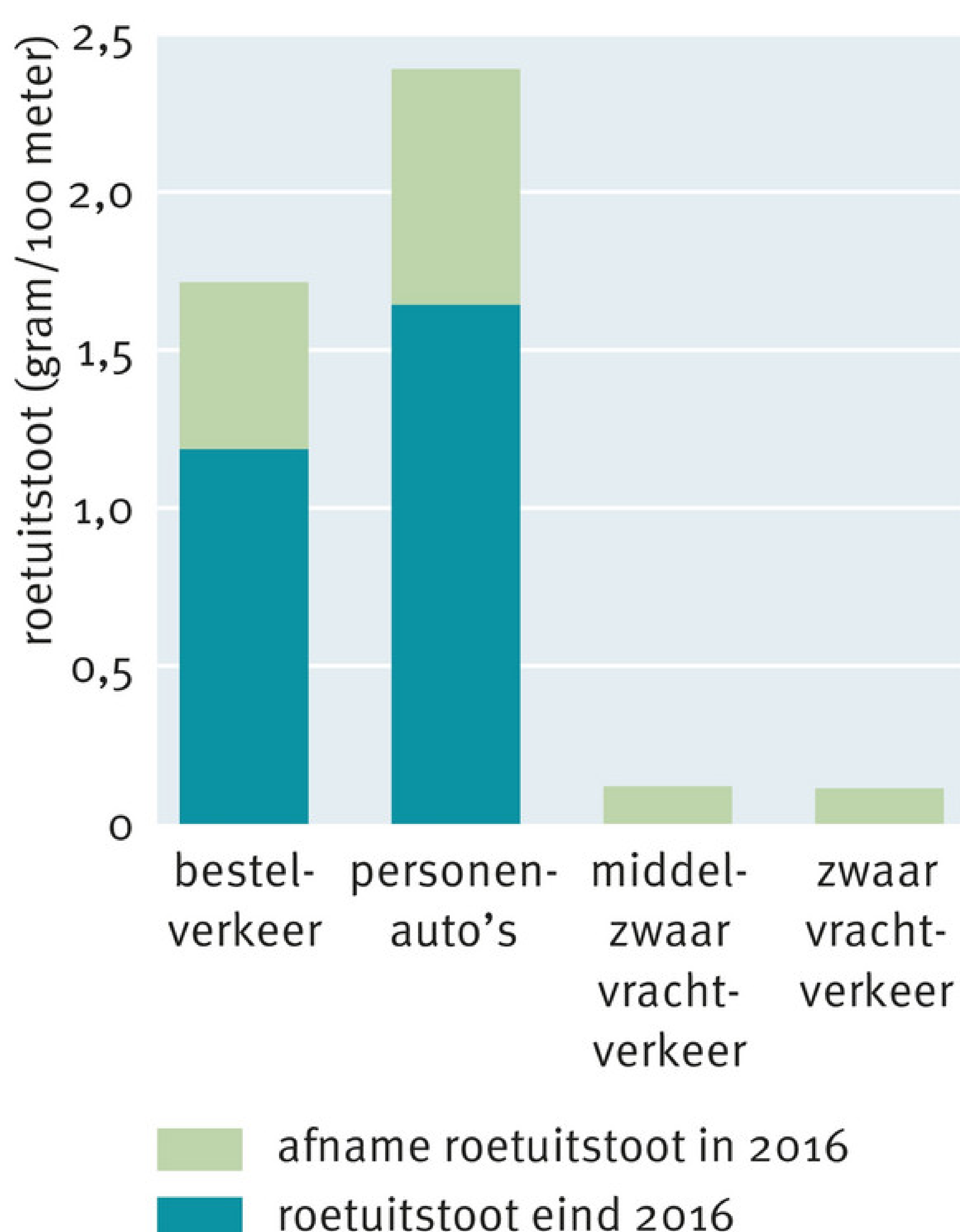
ACHTERLIGGENDE OORZAKEN

Om de kans op gezondheidsklachten door milieuproblemen te verminderen, is het belangrijk naar de achterliggende oorzaken van deze milieuproblemen te kijken. Enkele oorzaken zijn:

- Er wordt enorm veel geproduceerd en vervoerd om aan de behoeften van de wereldbevolking te voldoen. Om de kosten hiervan zo laag mogelijk te houden, worden productiemethoden en vervoersmogelijkheden gebruikt die vaak nadelig zijn voor het milieu.
- Met name in de periferie is er weinig aandacht voor het milieu. Dit komt vooral door geldgebrek. Overheden hanteren bijvoorbeeld soepele milieuwetten, in de hoop buitenlandse bedrijven aan te trekken.
- Milieucriminaliteit: hier is sprake van als bedrijven en particulieren illegaal schadelijk afval uitstoten of lozen.
- Ook al worden er kleine hoeveelheden schadelijke stoffen gebruikt die niet boven wettelijke normen uitkomen, toch kunnen deze voor gezondheidsproblemen zorgen. Zowel in het milieu als in het lichaam kunnen stoffen zich namelijk opstapelen.
- Door ongelukken, en soms met opzet, kunnen er grote hoeveelheden schadelijke stoffen of radioactieve straling in het water, de lucht en/of de bodem terechtkomen. Als dat veel schade aan een ecosysteem veroorzaakt, spreek je van een **milieuramp**.

VERBETERING VAN DE GEZONDHEID DOOR MILIEUBELEID

Overheden kunnen bijdragen aan de gezondheid van de bevolking door een goed **milieubeleid**, dat bestaat uit regels en maatregelen die de kwaliteit van de leefomgeving verbeteren (bron 2). Als je kijkt naar de Nederlandse situatie, heeft het nationale en internationale milieubeleid op meerdere punten milieu- en gezondheidswinst opgeleverd. Zo zijn er grenzen gesteld aan de uitstoot van fijnstof en het gebruik van mest en bestrijdingsmiddelen. Sommige schadelijke stoffen mogen helemaal niet meer gebruikt worden. En er zijn subsidies en belastingvoordelen, onder andere voor zonnepanelen en isolatiemaatregelen. Kijkend naar de toekomst, streeft de Nederlandse regering ernaar dat in 2030 alle nieuwe auto's een schone uitstoot hebben. Ook mag er dan geen energie meer opgewekt worden met steenkool.
Milieuorganisaties en sommige politieke partijen vinden overigens dat Nederland sneller en op alle terreinen duurzamer moet worden.

BRON 2 Rotterdam voerde op 1 januari 2016 in het centrum een milieuzone in. Sterk vervuilend verkeer mag daar niet meer rijden.

VERBETERING VAN DE GEZONDHEID DOOR RUIMTELIJKE ORDENING

De gezondheid van de bevolking kan ook verbeterd worden doordat de overheid de leefomgeving met ruimtelijke plannen doelmatig inricht, ofwel met behulp van **ruimtelijke ordening**. Gemeenten kunnen bijvoorbeeld de luchtkwaliteit in de binnensteden verbeteren door de bereikbaarheid voor auto's te verslechteren en die voor fietsen te verbeteren. Door groen aan te leggen, kan fijnstof worden opgevangen en daalt de lokale temperatuur. In de buurt van woongebieden kunnen vervuilende industrieën verboden worden. En de gezondheid van kinderen kan verbeterd worden door bijvoorbeeld scholen niet in de buurt van drukke wegen te bouwen.

Om de klimaatverandering te beperken, kan de overheid de ruimte zo duurzaam mogelijk inrichten. Denk aan geluidswallen met zonnepanelen, woonwijken die niet meer aangesloten worden op aardgas en een ruim aanbod van laadpalen (bron 3).

BRON 3 Laadpaal in Utrecht.

OPDRACHTEN

1 **a** Gebruik bron 1.
In welke regio is de geschatte gezondheidsschade door fijnstof in 2020 het grootst?
Midden-Nederland / *Noord-Italië* / *Noordwest-Frankrijk* / *Zuidoost-Polen*

b Waarom is juist in die regio de gezondheidsschade het grootst?

c Leg uit dat de gegevens op het kaartje weinig zeggen over de individuele gevolgen van blootstelling aan fijnstof.

2 **a** Noem twee oorzaken van mineralenafname in gewassen.

b Leg uit hoe deze oorzaken voor mineralenafname in gewassen zorgen.

c Sinds het begin van de vorige eeuw zijn de vitaminen- en mineralengehalten in groenten en fruit sterk afgenomen. De afname is gemiddeld zo'n 40%, maar loopt voor sommige mineralen op tot 90%.
Waarom is dat een probleem?

3 **a** Tussen 1990 en 2016 is het aantal Nederlanders dat huidkanker krijgt verviervoudigd.
Bedenk drie manieren waarop mensen de kans op huidkanker kunnen verkleinen.

b Noem twee menselijke oorzaken waardoor er een hoge dosis radioactieve straling in het milieu terecht kan komen.

4 **a** Wanneer is er sprake van een milieuramp?

b Een milieuramp ontstaat meestal plotseling, maar kan ook geleidelijk ontstaan.
Geef een voorbeeld van een milieuramp die geleidelijk ontstaat.

5 **a** Milieuvriendelijke productiemethoden zijn vaak duurder dan schadelijke methoden.
Geef hiervan een voorbeeld.

b Als je de milieuschade meerekent, zijn goedkope productie- en vervoersmethoden op termijn juist duur.
Leg uit waarom dat zo is.

6 **a** Gebruik bron 2.
Kies het juiste woord.
Een milieuzone is een voorbeeld van *milieubeleid* / *ruimtelijke ordening*.

b In één jaar tijd nam de roetuitstoot in de Rotterdamse milieuzone flink af.
Hoe zal de roetuitstoot zich in deze milieuzone verder ontwikkelen?
A Deze zal ongeveer gelijk blijven.
B Deze zal toenemen.
C Deze zal afnemen.

c Gebruik bron 1.
Hoe zal de gezondheidsschade door fijnstof zich na 2020 ontwikkelen?
A Deze zal ongeveer gelijk blijven.
B Deze zal toenemen.
C Deze zal afnemen.
D Deze zal eerst nog toenemen en daarna afnemen.

7 **a** Bekijk bron 3.
Laadpalen zijn op twee manieren goed voor de gezondheid.
Leg dit uit.

b Het verbeteren van de bereikbaarheid van binnensteden voor fietsen is op twee manieren goed voor de gezondheid.
Welke twee manieren zijn dat?

8 DE NOODZAAK VAN EEN DUURZAME ECONOMIE

LEERDOELEN

- Je kent de stroom van grondstoffen, van winning tot afval.
- Je begrijpt hoe de circulaire economie kan bijdragen aan het verkleinen van milieuproblemen.

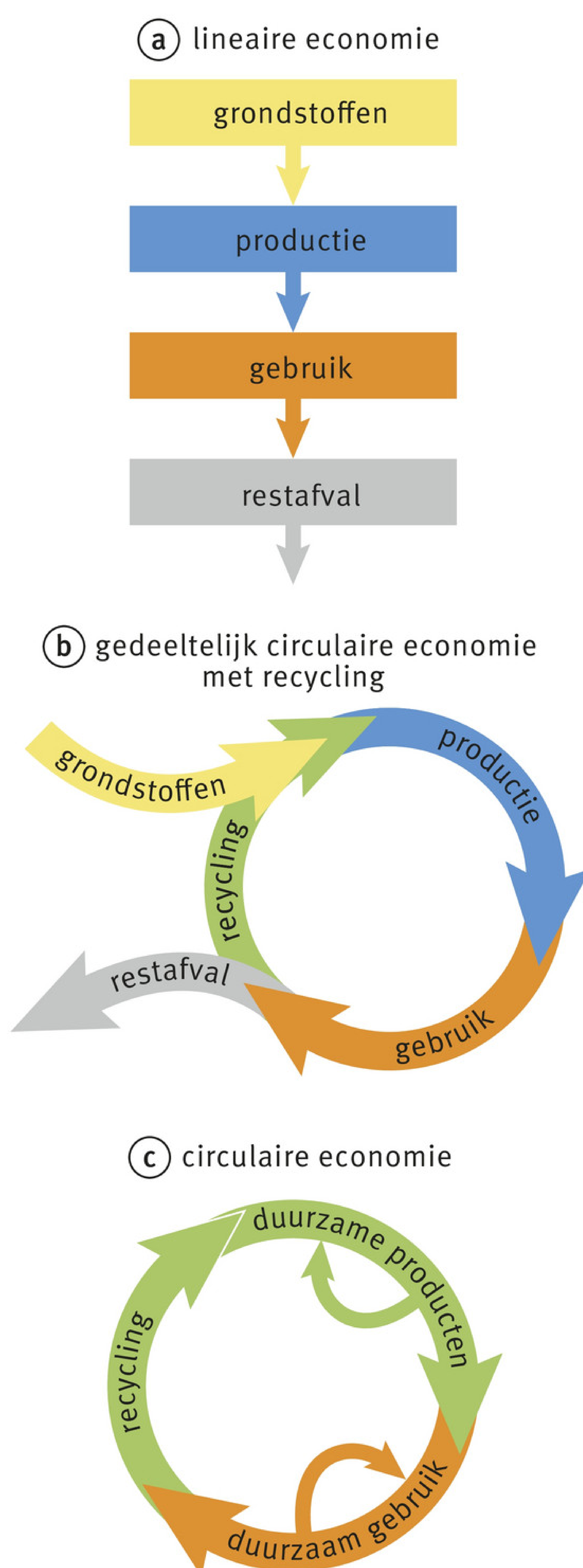
Veel grondstoffen dreigen op te raken. Steeds meer materialen worden daarom gerecycled. Maar als we echt duurzaam met grondstoffen en het milieu om willen gaan, is er meer nodig: een circulaire economie.

VAN GRONDSTOFFEN NAAR AFVAL: DE LINEAIRE ECONOMIE

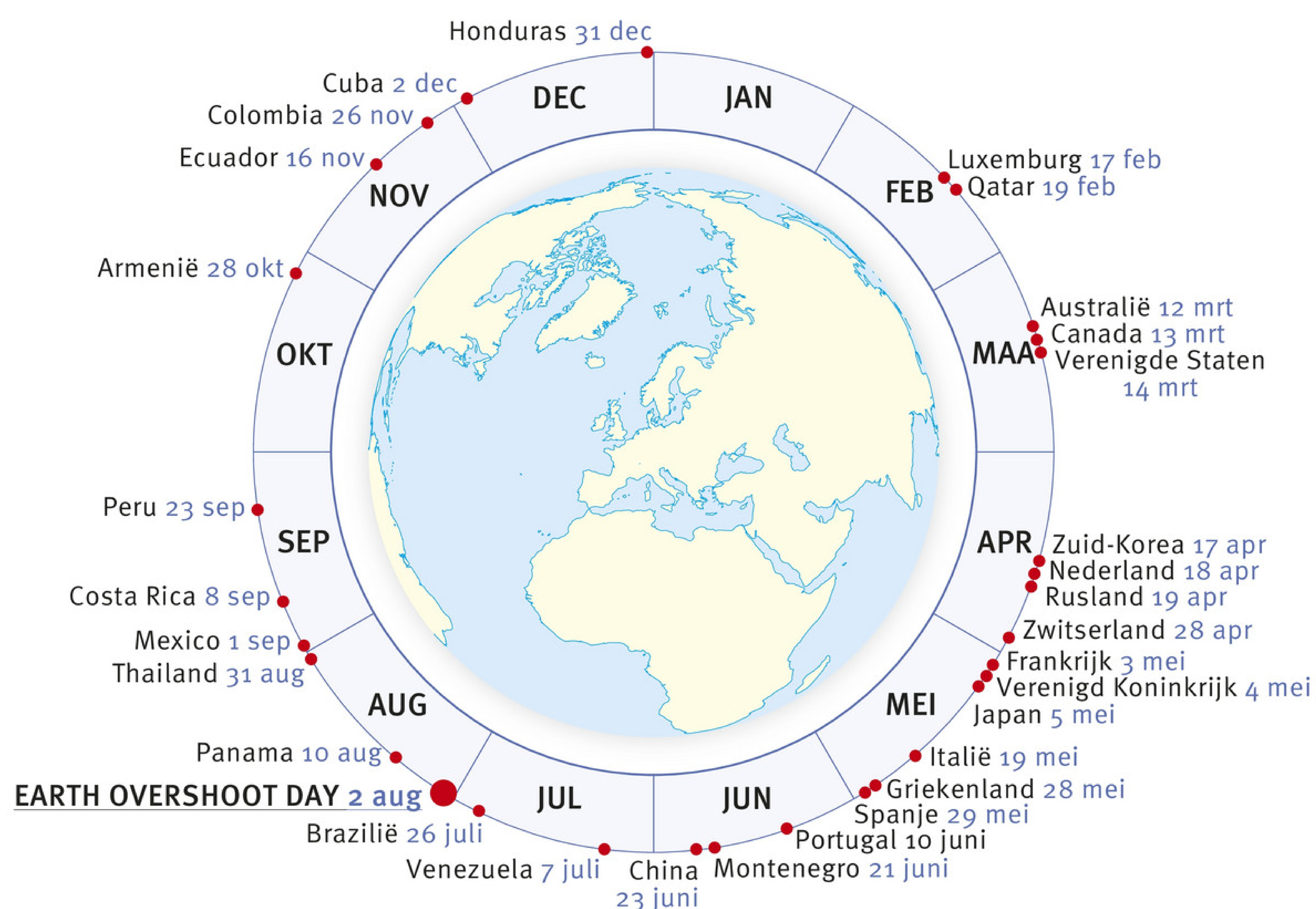
Bij veel producten die je gebruikt, is er sprake van eenrichtingsverkeer: er worden grondstoffen gewonnen, waarvan producten worden gemaakt die een bepaalde periode meegaan en die uiteindelijk bij het afval belanden. Dat is in het kort de **lineaire economie** (bron 1a). In zo'n economie zijn voor nieuwe producten steeds weer nieuwe grondstoffen nodig, die voornamelijk uit de natuur worden gehaald. Vooral bij niet-hernieuwbare grondstoffen, zoals aardolie en ertsen, zorgt dat voor problemen; die grondstoffen raken immers op en de winning ervan is belastend voor het milieu. Maar ook bij hernieuwbare grondstoffen, zoals bos- en landbouwproducten, zorgt de grote vraag in veel gevallen voor aantasting van het milieu. Voorbeelden hiervan zijn het verdwijnen van tropisch regenwoud voor de aanleg van oliepalmplantages en de uitputting van de bodem in de katoenteelt. De lineaire economie is daarom niet duurzaam en niet houdbaar (bron 2).

HERGEBRUIK VAN AFVAL

Om de economie duurzamer te maken, worden wereldwijd steeds meer materialen gerecycled. Een deel van het afval is daardoor geen eindstation meer, maar een grondstof voor nieuwe producten (bron 1b). Voordelen hiervan zijn dat grondstoffen minder snel opraken en dat er minder afval ontstaat. Toch is een economie met

BRON 1 Van een lineaire naar een circulaire economie.

BRON 2 Earth Overshoot Day is de datum waarop de wereldbevolking de hernieuwbare hulpbronnen heeft verbruikt die de aarde in een jaar kan produceren.

recycling onvoldoende om op de lange termijn duurzaam te produceren. Er zijn immers nog steeds nieuwe grondstoffen nodig. Daarnaast zijn de meeste producten die met recycling te maken zijn laagwaardig. Het is bijvoorbeeld bijna onmogelijk om alle soorten plastic afval van elkaar te scheiden. Daardoor worden er van het ingezamelde plastic vooral eenvoudige producten gemaakt, zoals bermpaaltjes. Bovendien belanden materialen na één of twee keer recyclen alsnog op de afvalhoop.

EEN ECONOMIE ZONDER AFVAL: DE CIRCULAIRE ECONOMIE
Door de vele milieuproblemen, de toenemende consumptie en de afnemende grondstofvoorraden, wordt het steeds belangijker om te streven naar een economie die geen afval meer produceert en grondstoffen voortdurend en volledig hergebruikt. Als dat lukt, is er sprake van een **circulaire economie**, ofwel een **kringloopeconomie** (bron 1c).
Voor een circulaire economie zijn twee dingen van belang:

- Grondstoffen moeten hun kwaliteit behouden, zodat ze voor hoogwaardige producten hergebruikt kunnen worden. Fabrikanten moeten er daarom al bij de ontwikkeling van hun producten rekening mee houden dat de gebruikte grondstoffen en onderdelen hergebruikt moeten kunnen worden.
- Er zijn verschillende niveaus van hergebruik (bron 3). Om volledig circulair te produceren, moet gestreefd worden naar een zo hoog mogelijk niveau van hergebruik. Het hoogste niveau is het voorkómen van het gebruik van nieuwe grondstoffen.

NEGEN NIVEAUS VAN HERGEBRUIK
1 Refuse: geen gebruik van niet-hernieuwbare grondstoffen
2 Reduce: verminderen van gebruik van niet-hernieuwbare grondstoffen
3 Re-use: hergebruik van producten
4 Repair: onderhoud en reparatie van producten
5 Refurbish: opknappen van producten
6 Remanufacture: nieuwe producten maken van (onderdelen van) oude producten
7 Re-purpose: hergebruik van producten met een ander doel
8 Recycle: verwerking en hergebruik van materialen
9 Recover: energieterugwinning uit materialen door verbranding

Bron: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur

BRON 3

BRON 4 Circulaire productie van een smartphone en een telefoonhoesje.

INITIATIEVEN

Verschillende maatschappelijke initiatieven dragen bij om de economie circulair te maken. Voorbeelden hiervan zijn:

– De Nederlandse overheid bevordert duurzamere productie, duurzamere consumptie en betere recycling. Dit doet ze onder meer door gemeenten te ondersteunen bij het terugdringen van de hoeveelheid restafval en door bedrijven bij elkaar te brengen die samen gesloten kringlopen kunnen ontwikkelen.
– Steeds meer bedrijven brengen producten op de markt waarvoor minder nieuwe grondstoffen nodig zijn en waarvan de onderdelen gemakkelijker hergebruikt kunnen worden (bron 4). Andere bedrijven richten zich op het terugwinnen van grondstoffen uit allerlei afvalstromen, zoals vezels uit kleding en metalen uit elektronica. Ook zijn er bedrijven die gebruikmaken van elkaars afvalstromen, zoals in BlueCity in Rotterdam. Daar dient bijvoorbeeld de koffieprut van het ene bedrijf als voedingsbodem voor de oesterzwammen van een ander bedrijf.
– Burgers dragen bij aan een circulaire economie door bijvoorbeeld spullen te delen, te huren of tweedehands te kopen. Ook zijn er burgers die gemeenschappen oprichten waarbinnen zo duurzaam en zelfvoorzienend mogelijk geleefd wordt, dus zoveel mogelijk een complete circulaire economie in het klein.

OPDRACHTEN

1 **a** Gebruik bron 1. De lineaire economie wordt ook wel aangeduid als ‘take-make-waste’.
Leg uit waarom dit een passende aanduiding is.
b De lineaire economie is niet duurzaam.
Geef hiervoor twee argumenten.

2 **a** Gebruik bron 2. Earth Overshoot Day viel in 2000 nog op 2 oktober en valt elk jaar eerder. Als iedereen evenveel zou consumeren als de gemiddelde Luxemburger, dan viel Earth Overshoot Day in 2017 al op 17 februari.
In welk deel van de wereld valt Overshoot Day het vroegst?
A in de periferie
B in de semiperiferie
C in het centrum
b Leg uit waarom juist in dat deel van de wereld Overshoot Day het vroegst valt.
c Earth Overshoot Day valt steeds vroeger in het jaar.
Geef hiervoor twee oorzaken.

3 **a** Gebruik bron 1.
Wat is een voordeel van een gedeeltelijk circulaire economie met recycling?
A Er is geen afval meer.
B Grondstoffen raken minder snel op.
C In de meeste gevallen worden materialen eindeloos gerecycled.
D Recycling levert meestal hoogwaardige producten op.
b Kies de juiste woorden. In een volledig circulaire economie …
… is er *wel* / *geen* afval.
… raken grondstoffen *langzaam* / *niet* op.
… worden materialen *beperkt* / *eindeloos* hergebruikt.
… levert recycling meestal *laagwaardige* / *hoogwaardige* producten op.

4 **a** Lees bron 3.
Leg uit waarom het belangrijk is dat gestreefd wordt naar een zo hoog mogelijk niveau van hergebruik.
b Waarom is re-use een hoger niveau van hergebruik dan refurbish?
c Leg uit waarom fabrikanten een belangrijke rol hebben bij het bereiken van een circulaire economie.

5 **a** Lees bron 3 en gebruik bron 4.
Bij welk niveau van hergebruik past het onderdeel ‘uit elkaar te halen product, nieuwe toepassingen’?
A re-use
B repair
C refurbish
D remanufacture
b Waarom past het gebruik van biologische materialen voor een telefoonhoesje bij de circulaire economie?
c Waarom is duurzaam energiegebruik ook een belangrijk onderdeel van de circulaire economie?

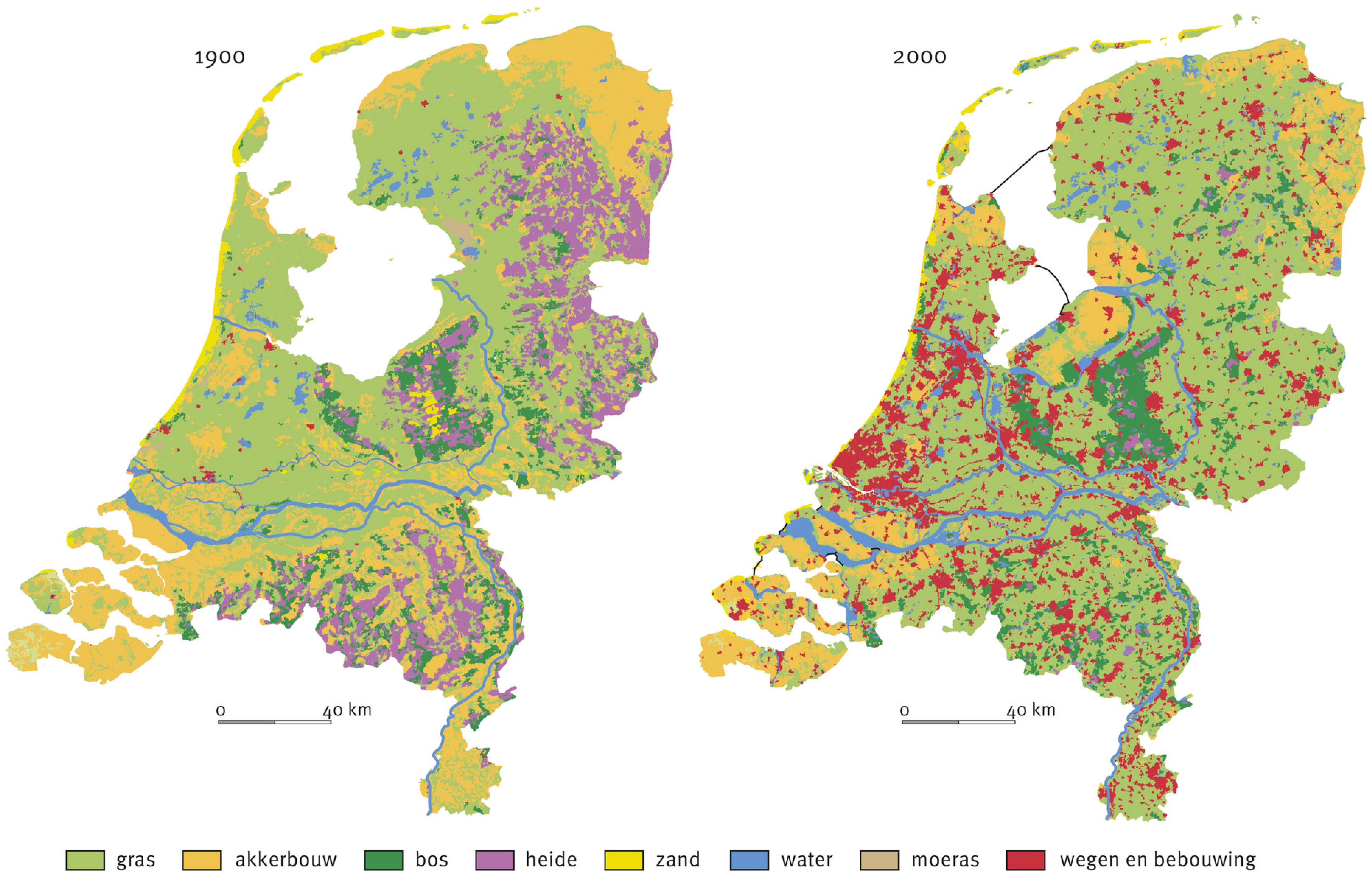
6 **a** Een regionale circulaire economie is gunstiger voor het milieu dan een mondiale circulaire economie.
Leg uit waarom.
b Leg uit hoe het delen of huren van spullen bijdraagt aan de circulaire economie.

9 ONDERZOEK: DE TOEKOMST VAN NEDERLAND

LEERDOELEN

- Je kunt scenario's over de toekomst van Nederland opstellen.
- Je kunt de toekomst van Nederland in een kaart weergeven.

Nederland verandert voortdurend. Voor een deel gaat dat vanzelf, maar voor een deel is dat ook te plannen. Een hulpmiddel daarbij is het opstellen van toekomstscenario's: hoe ziet Nederland er over vijftig jaar uit? Jij gaat dat laten zien!

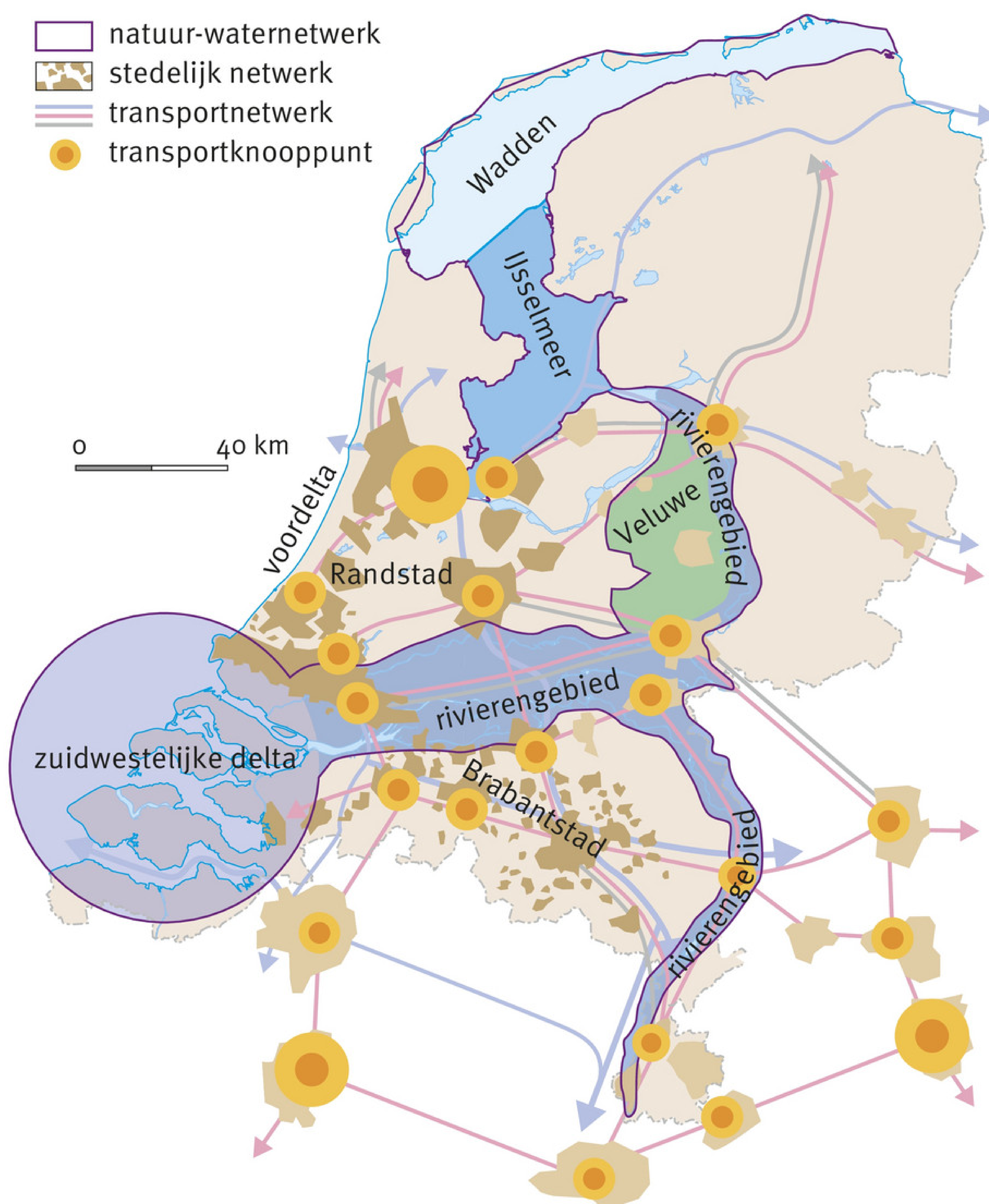

BRON 1 Nederland in 1900 en in 2000.

TOEKOMSTSCENARIO'S

Nederland heeft te maken met allerlei ontwikkelingen. Bijvoorbeeld: er zijn vanwege bevolkingsgroei en kleinere gezinnen steeds meer woningen nodig en de zeespiegel stijgt deze eeuw naar verwachting veertig tot tachtig centimeter. Deze ontwikkelingen brengen vraagstukken met zich mee: waar willen mensen wonen en is dat bij te sturen? Kunnen de duinen en dijken genoeg versterkt worden of moeten er andere maatregelen genomen worden? De antwoorden op deze vraagstukken kun je uitwerken in verschillende toekomstscenario's. Zo'n scenario laat zien hoe de toekomst eruit zou kunnen zien. Eén scenario kan bijvoorbeeld zijn dat de overheid stimuleert dat mensen bij elkaar gaan wonen in compacte steden en dat de dijkringen in Nederland extra verstevigd worden. Dat heeft gevolgen voor de inrichting van Nederland, die je in een kaart kunt laten zien. Toekomstscenario's kunnen heel creatief zijn, maar ze moeten wel realistisch zijn. Je kunt een land immers niet helemaal opnieuw inrichten. Tenzij het niet anders kan natuurlijk ...

BRON 2

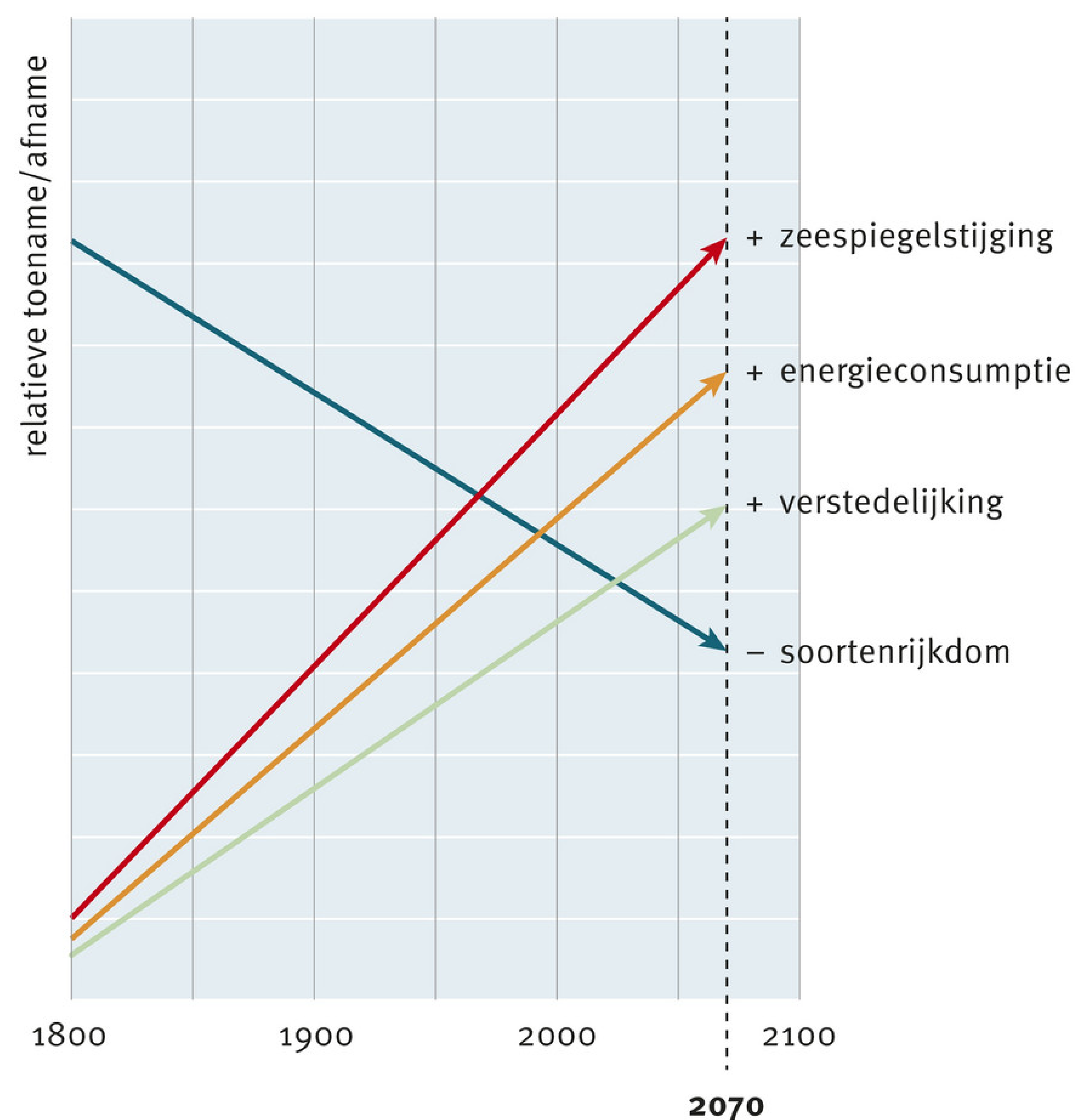

BRON 3 Voorbeeld van een toekomstscenario van Nederland: een kerngebied van metropolen en een netwerk van natuurgebieden in 2070.

UITDAGINGEN OM REKENING MEE TE HOUDEN

- Nederland moet beter beschermd worden tegen de gevolgen van klimaatverandering, zoals hogere temperaturen, zwaardere stormen en grotere overstromingsrisico's.
- De economie moet genoeg ruimte krijgen om te groeien.
- Om een tekort aan grondstoffen te voorkomen en milieuschade te beperken, moet de economie duurzamer worden.
- Nederland moet ruimte bieden aan een bevolking van 18 miljoen mensen, die uit groepen met verschillende behoeften bestaat. Er moeten veel extra woningen komen.
- Steden, havens en bedrijven moeten goed bereikbaar blijven.

BRON 4

BRON 5 Enkele ontwikkelingen die van belang zijn voor de toekomst van Nederland.

OPDRACHTEN

Voorbereiding

1 **a** Gebruik bron 1.
Vóór je over de toekomst van Nederland gaat nadenken, bekijk je eerst hoe Nederland in de vorige eeuw veranderd is.
Noem drie grote veranderingen in het Nederlandse grondgebruik in de vorige eeuw.
b Bedenk voor elke verandering een verklaring.
c Bron 1 laat enkele veranderingen zien die te maken hebben met overstromingsgevaar.
Noem twee van die veranderingen.

2 **a** Lees bron 2.
In de bron staat een toekomstscenario beschreven dat rekening houdt met de grotere vraag naar woningen en de zeespiegelstijging.
Bedenk een ander toekomstscenario dat rekening houdt met dezelfde ontwikkelingen.
b Een toekomstscenario ligt bij voorkeur niet te dichtbij, maar ook niet te ver weg in de toekomst.
Leg uit waarom niet.
c Gebruik bron 3.
Leg uit waarom toekomstscenario's een goed hulpmiddel zijn om maatschappelijke vraagstukken op te lossen.

3 Lees bron 4 en gebruik bron 5.
Je gaat een toekomstscenario voor Nederland opstellen voor het jaar 2070. Dit scenario geef je vervolgens weer in een kaart.
Bedenk een globaal toekomstscenario dat rekening houdt met de uitdagingen en ontwikkelingen uit bron 4 en 5. Bedenk vooral hoe Nederland anders ingericht kan worden. Beschrijf jouw scenario in ongeveer tien zinnen.

Informatie verzamelen

4 Zoek op internet naar meer ideeën die een antwoord zijn op de uitdagingen en ontwikkelingen van bron 4 en 5.
Schrijf vijf ideeën op die jij goed vindt. Vermeld ook de websites waarop je ze hebt gevonden.

Informatie verwerken

5 Vorm een groepje van drie of vier. Bespreek in je groepje de scenario's die jullie hebben bedacht en de ideeën die jullie op internet hebben gevonden.
Wat zijn goede en minder goede ideeën? Wat is haalbaar en wat niet? Wat gaat goed samen en wat is tegenstrijdig met elkaar? Selecteer de beste ideeën en werk dat uit in een samenhangend scenario. Zorg ervoor dat de uitdagingen en ontwikkelingen uit bron 4 en 5 allemaal aan bod komen.

6 Bedenk welke gevolgen jullie scenario heeft voor de inrichting van Nederland.
Verwerk jullie ideeën in een kaart op A3-formaat.
Vergeet de legenda en de titel niet.

Presenteren

7 **a** Elk groepje presenteert zijn scenario en kaart aan de klas.
Leg uit welke keuzes jullie bij jullie scenario hebben gemaakt en waarom. Leg ook uit wat die keuzes betekenen voor de inrichting van Nederland in 2070.
b De klas geeft feedback.
Zit het scenario goed in elkaar, is het scenario realistisch en wenselijk? Is de kaart een goede uitwerking van het scenario?

Afronding

8 Evalueer jullie scenario en kaart.
Maak een kort verslag over de keuzes die jullie hebben gemaakt, wat de klas van jullie scenario en kaart vond en hoe het scenario en de kaart verbeterd zouden kunnen worden. Lever jullie scenario, kaart en verslag in bij de docent.

10 MILIEUPROBLEMEN VAN HET BAJKALMEER

LEERDOELEN
- Je kunt de milieuproblemen van het Bajkalmeer op verschillende schaalniveaus analyseren.
- Je kunt vanuit verschillende dimensies oplossingen bedenken voor de milieuproblemen van het Bajkalmeer.

BRON 1 Wieren en algen verdringen de andere planten- en diersoorten in het Bajkalmeer.

Het Bajkalmeer in Rusland staat bekend als een van de schoonste meren ter wereld. Maar er doemen steeds meer milieuproblemen op. Hoe komt dat? En wat is eraan te doen?

EEN UNIEK ECOSYSTEEM

Met een oppervlak zo groot als België en met een maximale diepte van 1.637 meter bevat het Bajkalmeer een vijfde van de vloeibare zoetwatervoorraad op aarde. Het Bajkalmeer bestaat al 25 miljoen jaar en wordt gevoed door meer dan driehonderd rivieren. Doordat er veel verticale bewegingen in het water zijn, is het Bajkalmeer tot op de bodem bijzonder zuurstofrijk.
Een groot deel van de flora en fauna heeft zich in het meer zelf ontwikkeld; zo'n zestienhonderd van de lokale planten- en diersoorten komen nergens anders in de wereld voor. Een belangrijke soort is de baikalspons, die het water filtert en er zo voor zorgt dat het meer zeer helder is.
Maar de waterkwaliteit en de soortenrijkdom van het Bajkalmeer staan onder druk.

OPMARS VAN WIEREN EN ALGEN

De meest in het oog springende verandering in het Bajkalmeer is de sterke toename van wieren en algen. Het gaat om spiraalwieren, die in het water ronddrijven en aanspoelen op de oevers van het meer, en om draadalgen, die de bodem als een slijmerig tapijt bedekken (bron 1). Beide soorten onttrekken veel zuurstof aan het water en verdringen andere planten- en diersoorten. Het ecosysteem van het meer komt hierdoor in gevaar. Zo kan de baikaldonderpad (een vissoort) zijn eitjes niet leggen op stenen die bedekt zijn met algen. Hierdoor komen er minder donderpadden, die een voedselbron zijn voor allerlei andere diersoorten, zoals de baikalhouting (een zalmachtige) en de baikalrob.
De toename van wieren en algen is vooral te wijten aan de eutrofiëring van het meer. Via het riool komen fosfaten uit wasmiddelen in het meer terecht en via de rivieren stromen mineralen uit de landbouw naar het meer.

VERVUILENDE ACTIVITEITEN

De waterkwaliteit van het Bajkalmeer wordt aangetast door vervuiling. Dat is niet alleen nadelig voor het waterleven,

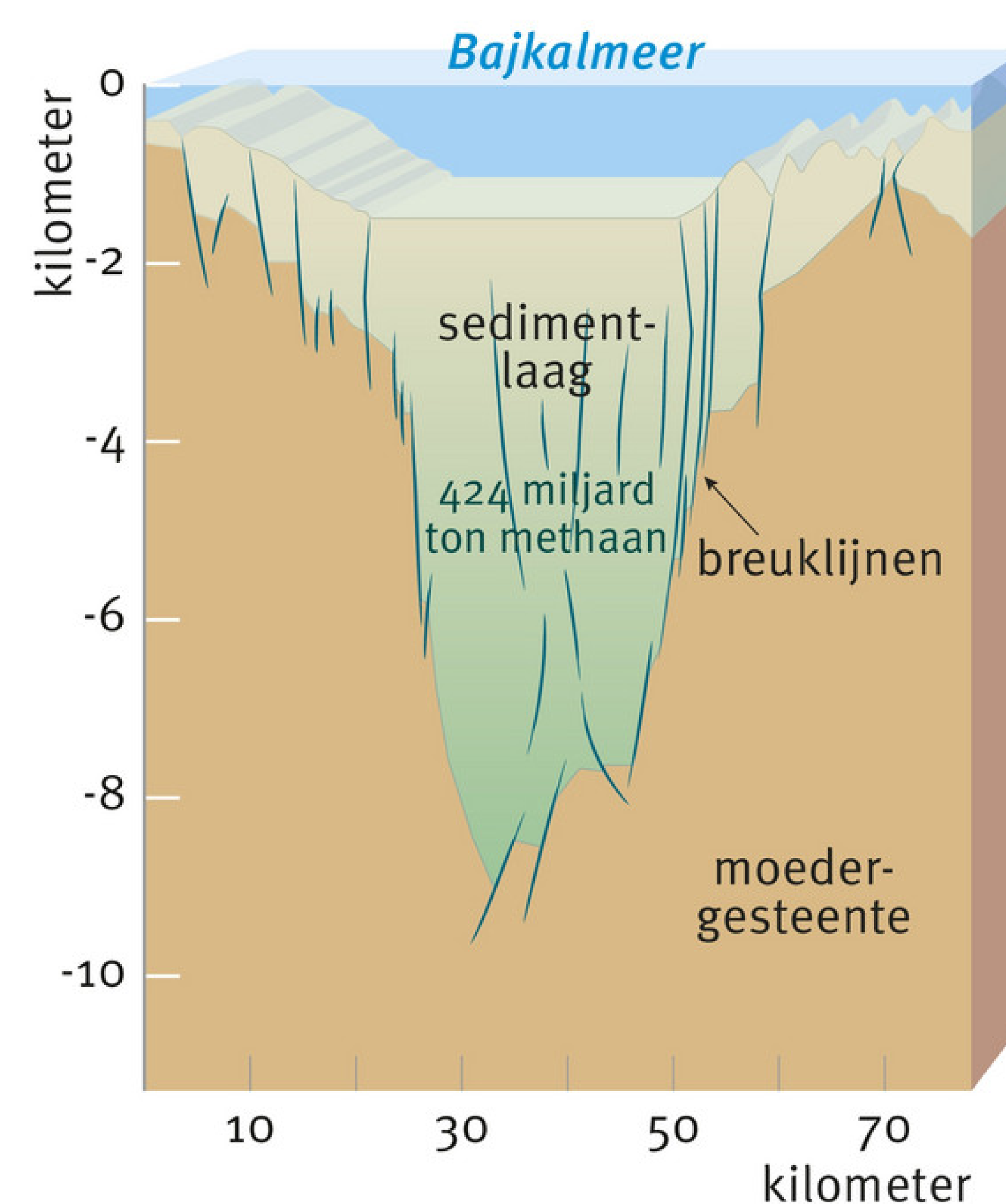
maar ook voor de drinkwatervoorziening van de bevolking. Industrieën rondom het meer stoten schadelijke stoffen uit en dumpen afval in de rivieren (bron 2). Berucht was de Baikalsk papierfabriek, die vanaf de jaren zestig chemisch afval in het Bajkalmeer loosde. Deze fabriek is in 2013 gesloten, maar er liggen op het terrein nog miljoenen tonnen giftig afval, die zonder goede verwerking in de bodem en het water terecht kunnen komen.
De afvalverwerking in de regio laat toch al te wensen over. Rondom het meer liggen meerdere vuilstorten, waar giftige stoffen de bodem insijpelen en lichte materialen, zoals plastics, het meer op waaien.
Andere bronnen van vervuiling zijn de slecht werkende waterzuiveringsinstallaties en de scheepvaart. Beide lozen hun afvalwater rechtstreeks in het meer. En ook het toenemende toerisme zorgt voor vervuiling, onder andere doordat toeristen de afvalberg vergroten en het rioolsysteem extra belasten.

EEN DALENDE WATERSPIEGEL

Een ander milieuprobleem voor het Bajkalmeer is de daling van de waterspiegel. Er valt in de regio steeds minder neerslag, waardoor de rivieren minder water aanvoeren. Dit probleem dreigt nog veel groter te worden als Mongolië zijn plannen doorzet om in drie rivieren stuwdammen aan te leggen (bron 2). Rusland is daar fel tegenstander van. Niet alleen omdat het waterpeil van het Bajkalmeer dan zakt, maar ook omdat de regio zeer aardbevingsgevoelig is. Als een van de dammen als gevolg van een zware aardbeving doorbreekt, zou dat de stad Ulan-Ude volledig kunnen verwoesten.
Voor de soortenrijkdom van het Bajkalmeer zijn dammen vooral nadelig, omdat die de migratieroutes van vissen afsnijden. Veel vissoorten leggen hun eitjes stroomopwaarts van de rivieren. Als er een dam op de route ligt, kunnen de vissen hun paaigebieden niet meer bereiken.

BRON 2 Vervuiling in en rond het Bajkalmeer.

BRON 3 Het Bajkalmeer ligt boven op een negen kilometer diepe breuk in de aardkorst. De dikke sedimentlaag bevat miljarden tonnen methaan.

STERKE KLIMAATVERANDERING

In de Bajkalregio verandert het klimaat sterk. De gemiddelde wintertemperatuur is in tachtig jaar 2,5 °C gestegen en de bovenste laag van het meer is 1,2 °C warmer geworden.
De stijging van de watertemperatuur zorgt voor een toename van fytoplankton ten koste van energierijkere kiezelwieren. Dit betekent dat dieren die hoger in de voedselketen zitten minder voedingsstoffen binnenkrijgen. De hogere temperatuur van de bovenste laag betekent ook dat er minder menging plaatsvindt van de verschillende waterlagen. Hierdoor bereikt minder zuurstof het dieper liggende water, wat ten koste gaat van de soorten die daar leven.
Maar het klimaatprobleem dreigt nog veel groter te worden. In de bodem van het Bajkalmeer zit namelijk naar schatting 424 miljard ton methaan opgesloten (bron 3). Dat blijft zitten zolang de temperatuur laag genoeg is en de druk van het water hoog genoeg. Maar door de stijging van de watertemperatuur en de daling van de waterspiegel, kan het methaan vrijkomen, naar het oppervlak stijgen en in de atmosfeer terechtkomen. Omdat methaan een zeer sterk broeikasgas is, kan daardoor de wereldtemperatuur flink stijgen.

OPDRACHTEN

1 **a** Gebruik bron 2 en zo nodig de atlas.
Er is één rivier die in het Bajkalmeer ontspringt.
Welke rivier is dat?
A de Angara
B de Boven-Angara
C de Orchon
D de Uda

b Het Bajkalmeer kent veel unieke planten- en diersoorten. Leg uit hoe dat kan.

2 **a** Bekijk bron 1.
Leg uit hoe de toename van wieren en algen het ecosysteem van het Bajkalmeer bedreigt.

b De wieren en algen zijn ook nadelig voor het toerisme.
Leg uit waarom.

3 **a** Gebruik bron 2.
Op welke schaalniveaus vindt de vervuiling van het Bajkalmeer plaats?
A lokaal schaalniveau
B regionaal schaalniveau
C nationaal schaalniveau
D continentaal schaalniveau
E mondiaal schaalniveau

b De rivier de Tuul raakt in Ulaanbaatar sterk vervuild.
Verklaar het verdere verloop van de vervuiling van de rivier.

4 **a** Gebruik bron 2.
Waarom daalt door de stuwdammen die Mongolië wil aanleggen het waterpeil van het Bajkalmeer?

b De aanleg van stuwdammen kan een bedreiging vormen voor de baikalrob.
Leg uit waarom.

c Het verdwijnen van soorten in het Bajkalmeer is een probleem op mondiaal schaalniveau.
Leg dit uit.

5 **a** Gebruik bron 3.
Op dit moment zit er zo'n 5 miljard ton methaan in de atmosfeer. Methaan is een 25 keer zo sterk broeikasgas als CO_2.
Leg uit dat het vrijkomen van methaan uit de bodem van het Bajkalmeer een groot probleem kan zijn.

b Het methaan in de bodem van het Bajkalmeer is een extra reden om kritisch te zijn over de stuwdammen die Mongolië wil aanleggen.
Leg uit waarom.

6 **a** Vanuit welke dimensie is in deze paragraaf vooral naar het Bajkalmeer gekeken?
A de culturele dimensie
B de economische dimensie
C de natuurlijke dimensie
D de politieke dimensie

b Bedenk vanuit de economische dimensie een oplossing voor één of meer milieuproblemen in deze paragraaf.

c Bedenk vanuit de politieke dimensie een oplossing voor één of meer milieuproblemen in deze paragraaf.

7 Langs het meer vinden regelmatig acties plaats om het rondslingerende vuil op te ruimen.
Vind je dat een goede oplossing? Leg uit waarom.

11 DE WERELD VAN BOYAN SLAT

LEERDOELEN
- Je begrijpt hoe plastic afval in de oceanen terechtkomt.
- Je begrijpt hoe technologie kan helpen bij het oplossen van milieuproblemen.

BRON 1 Boyan Slat. Zijn doel: plasticvrije oceanen.

Plastic is een handig product en wordt dan ook voor van alles gebruikt. Helaas belandt veel plastic afval uiteindelijk in zee. De Nederlander Boyan Slat besloot in actie te komen. Het resultaat: The Ocean Cleanup.

EEN ENORME AFVALBAK

De wereldzeeën zijn groot. Lange tijd werd gedacht dat afval in de oceanen zó verdund raakt, dat het geen kwaad kan. Maar in 1997 zag een zeezeiler in een afgelegen deel van de Stille Oceaan grote hoeveelheden plastic ronddrijven. Hij bedacht hiervoor het woord ‘plasticsoep’.
Hoewel veel plastic afval verbrand of gerecycled wordt, belandt een deel via de lucht, rivieren, kanalen, havens en de scheepvaart toch in zee. De oorzaken zijn divers: mensen laten plastic flesjes achter op het strand, lichtgewicht plastic waait weg van vuilnisbelten, industrieën dumpen afval in rivieren en schippers gooien versleten netten overboord. Elk jaar komen daardoor miljoenen tonnen plastic in zee terecht.

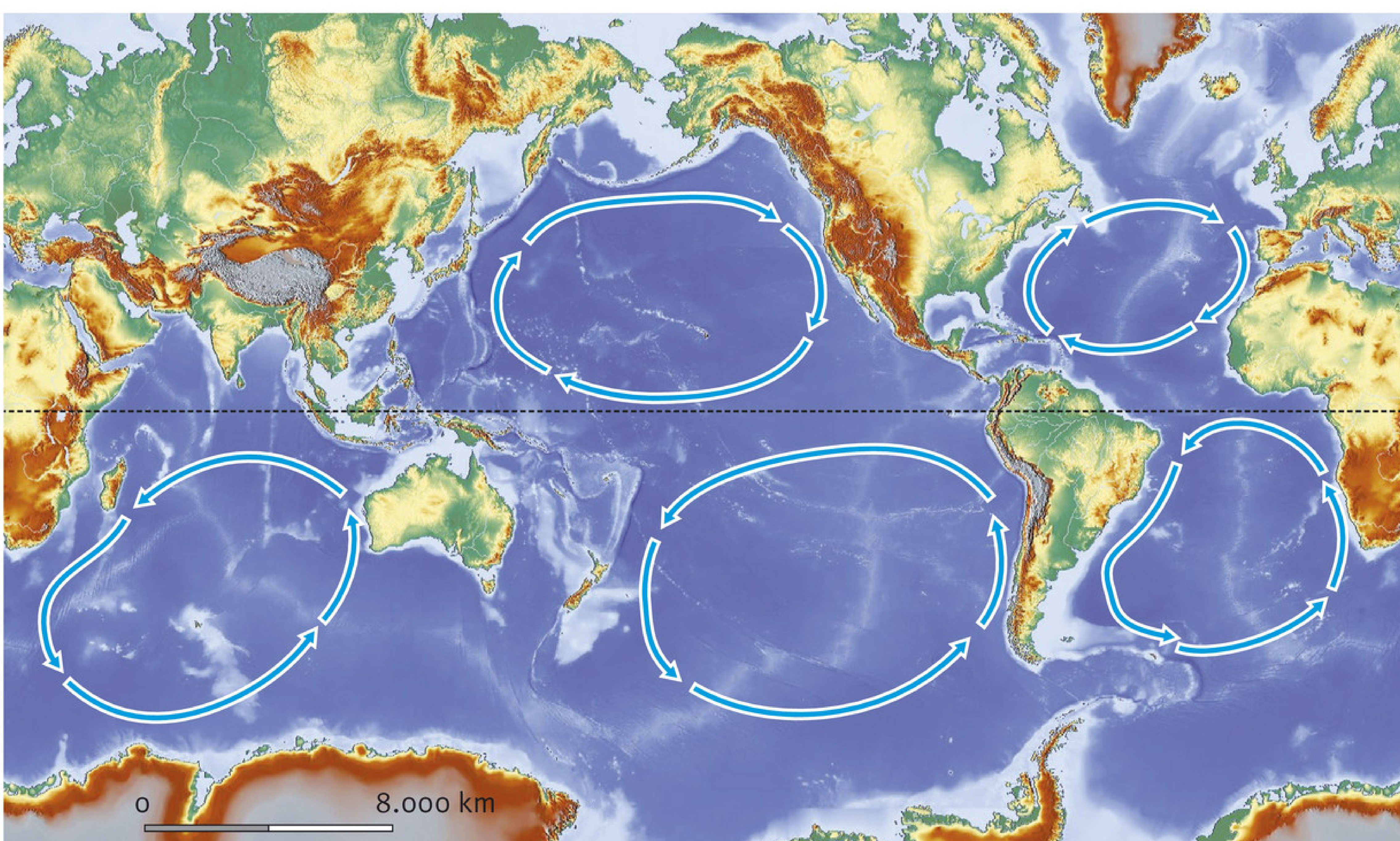
SAMENSTROMEND GIF

Het plastic afval wordt niet gelijkmatig over de oceanen verdeeld. Cirkelende zeestromen zorgen ervoor dat het afval naar elkaar toe drijft en zich in vijf regio’s concentreert (bron 2). Andere plekken waar plastic bijeengedreven wordt, zijn baaien, binnenzeeën en gebieden waar zeestromen samenkomen.
De plasticsoep is zeker niet zonder gevaar. Plastic is niet biologisch afbreekbaar en blijft daardoor zeer lang in het milieu. Het valt onder invloed van uv-licht en golven uit elkaar in steeds kleinere stukjes. Zeedieren en -vogels eten deze stukjes op, wat voor veel problemen zorgt. Doordat veel plastic in de magen van vissen en vogels blijft zitten, raken zij ondervoed, waardoor ze kunnen sterven. Daarnaast bevatten plastics allerlei giftige stoffen, die voor ziekten en verstoringen van het hormoon- en zenuwstelsel kunnen zorgen. De allerkleinste plastic deeltjes worden gegeten door plankton, waardoor het plastic zich hogerop in de voedselketen ophoopt. Ook mensen krijgen op deze manier het plastic op hun bord.

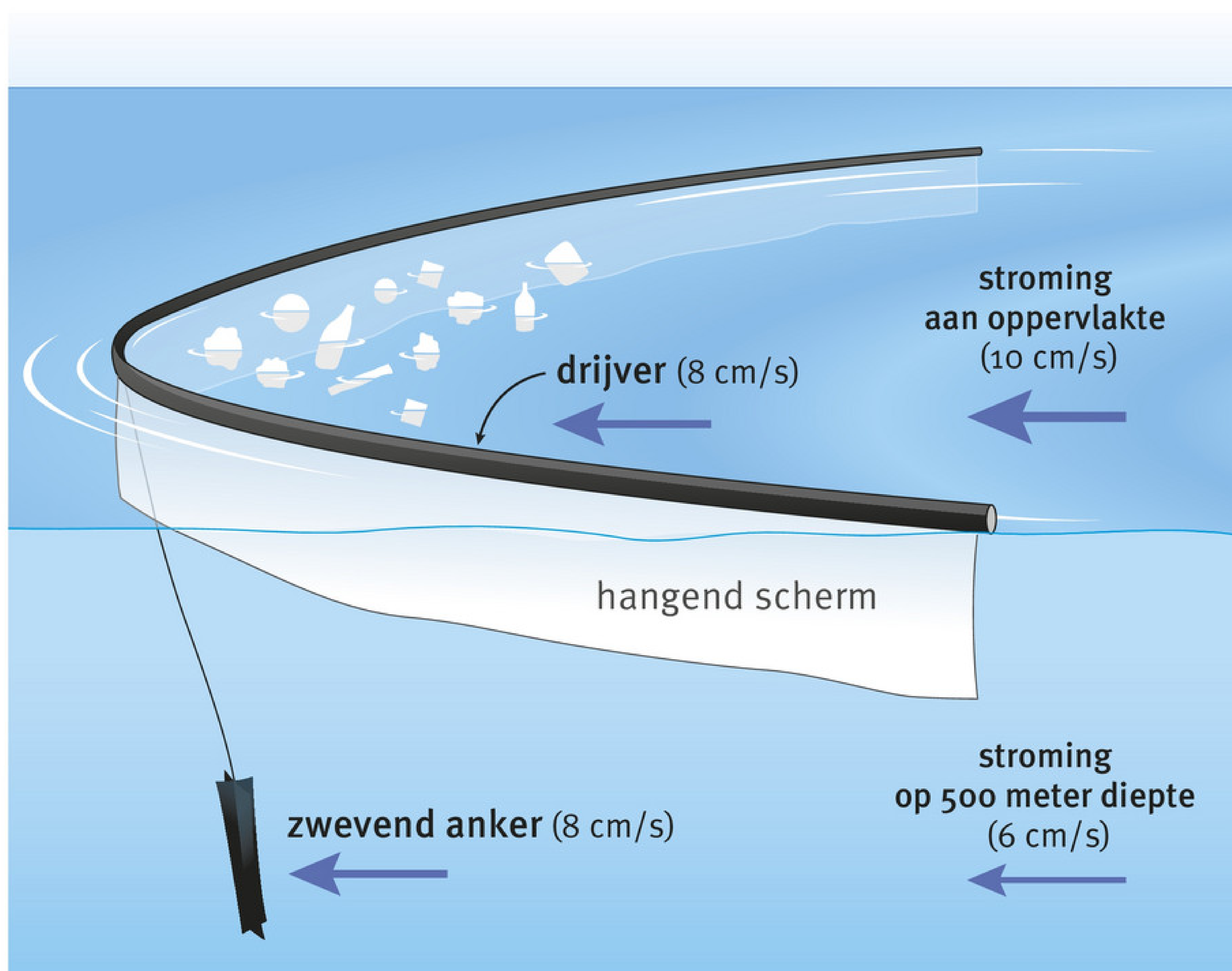
WIE IS BOYAN SLAT?
Boyan Slat (bron 1) was 16 jaar toen hij tijdens een duik in Griekenland meer plastic in het water zag dan vissen. Hij vroeg zich af waarom niemand probeerde dit probleem echt aan te pakken. In 2012 wijdde hij met een medeleerling zijn profielwerkstuk aan deze vraag. Samen bedachten ze een manier om de plasticsoep op te ruimen, iets dat volgens wetenschappers een onmogelijke opgave zou zijn.
Boyan begon in hetzelfde jaar aan de studie Lucht- en Ruimtevaarttechniek en werd gevraagd om zijn idee te presenteren op een technologiebijeenkomst in Delft. Aanvankelijk kreeg zijn presentatie niet zo veel aandacht, maar Boyan bleef aan het idee sleutelen en stopte een half jaar later met zijn studie om zich helemaal te kunnen richten op een oplossing van het plasticprobleem.
In 2013 besteedden buitenlandse media aandacht aan Boyans presentatie in Delft. Toen ging het balletje rollen: dankzij internationale giften kon Boyan een onderzoeksteam oprichten en kon het project The Ocean Cleanup van start gaan.

VANGSCHERMEN IN ZEE
Tussen 2013 en 2017 heeft het team van The Ocean Cleanup onderzoek gedaan naar de beste manier om de plasticsoep op te ruimen. Na het testen van enkele ideeën, bedachten ze schermen die aan drijvers in zee hangen (bron 3). Een scherm van één tot twee kilometer lang en een paar honderd meter hoog hangt aan een drijver. De drijver heeft een gebogen vorm, zodat het plastic bij elkaar gedreven wordt. Het scherm wordt afgeremd door een zwevend anker, dat zich op een diepte van 500 tot 600 meter bevindt, waar het water langzamer stroomt dan aan het oppervlak. Deze schermen hebben nauwelijks energie nodig om het plastic bij elkaar te vegen; de drijvers worden door de zeestromen immers vanzelf naar de plekken gebracht waar ook het plastic zich verzamelt. Eens in de zoveel tijd moeten schepen het plastic ophalen, dat vervolgens verkocht kan worden aan recyclingbedrijven. Op die manier kan het project zelfs winstgevend worden.
Volgens berekeningen van The Ocean Cleanup is het mogelijk om met vijftig van deze drijvende schermen de plasticsoep in de noordelijke Stille Oceaan voor het jaar 2030 grotendeels op te ruimen. In 2018 is de opruiming van die regio daadwerkelijk van start gegaan. De andere regio's waar plasticsoep voorkomt, volgen zo snel mogelijk.

KRITIEK
Boyan Slat krijgt wereldwijd veel lof voor zijn project, maar er zijn ook kritische geluiden. Sommige critici wijzen erop dat het systeem maar een deel van het plastic kan opruimen. De kleinere deeltjes worden niet door het scherm opgevangen en veel materialen waarin plastic verwerkt is, zakken naar de bodem van de oceaan. Andere critici zien het project als dweilen met de kraan open. Er komt immers steeds nieuw plastic afval bij.
Boyan erkent de kritiek, maar zegt dat dat nog geen reden is om de plasticsoep niet op te ruimen. Daarnaast geeft hij voortdurend aan dat het erg belangrijk dat er ook iets aan de productie van het plastic wordt gedaan: 'We moeten het plastic opruimen, maar we moeten ook meer aan preventie gaan doen. Meer recyclen, betere verpakkingen en betere wetgeving zijn net zo belangrijk.' Volgens The Ocean Cleanup kunnen met de juiste maatregelen de wereldzeeën in 2050 vrij zijn van plasticsoep.

BRON 2 Ringvormige zeestromen in de oceanen drijven het plastic afval bijeen.

BRON 3 Het opruimsysteem van The Ocean Cleanup.

OPDRACHTEN

1 **a** Bekijk bron 1.
Welk milieuprobleem zou jij het liefst opgelost zien en waarom?
b Wat zou jij zelf kunnen doen om dat milieuprobleem (een beetje) op te lossen?

2 **a** Welke land zal de grootste bijdrage aan de plasticsoep leveren?
A Australië
B Botswana
C China
D Ecuador
b De Keniaanse overheid heeft het gebruik van plastic tasjes in 2017 verboden.
Leg uit dat dit de plasticsoep kan verminderen.

3 **a** Gebruik bron 2 en zo nodig de atlas.
Van welke twee landen komt het plastic afval in dezelfde oceaanregio terecht?
A Chili en de Verenigde Staten
B Japan en Nieuw-Zeeland
C Marokko en Zuid-Afrika
D Spanje en Venezuela
b In welke zee drijft plasticsoep, omdat er maar twee nauwe verbindingen met de open oceaan zijn?
De Noordzee / *de Noordelijke IJszee* /
de Middellandse Zee / *de Zwarte Zee*

4 **a** Leg uit dat de plasticsoep het ecosysteem van de oceanen verstoort.
b Kun je de plasticsoep een milieuramp noemen? Leg je antwoord uit.
c Leg uit dat de plasticsoep ten koste gaat van de draagkracht van de aarde.

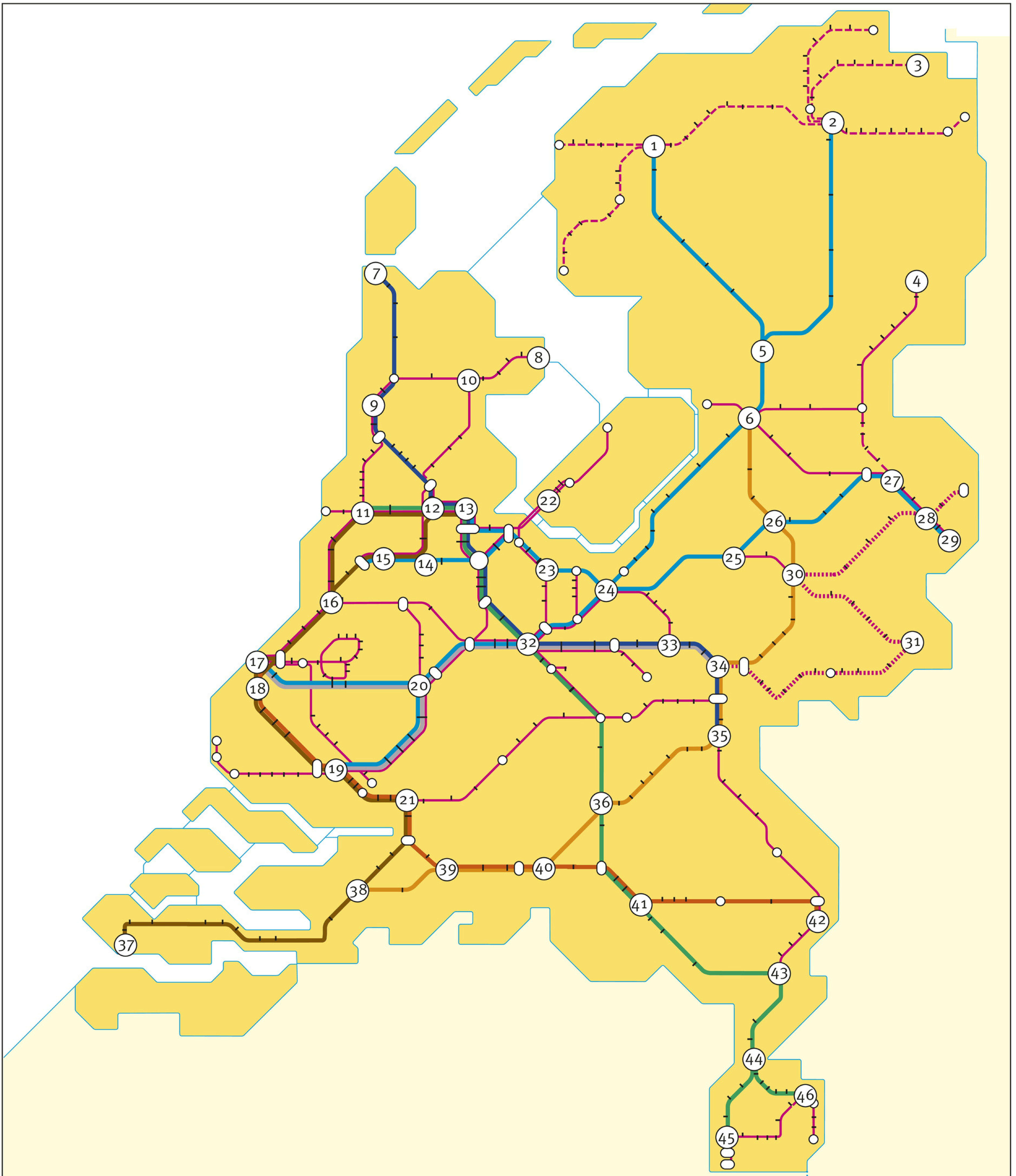
5 **a** Gebruik bron 3.
Leg uit waarom het scherm afgeremd moet worden.
b De plasticsoep moet bij voorkeur snel opgeruimd worden.
Leg uit waarom dat belangrijk is.

6 Het oorspronkelijke systeem dat Boyan Slat had bedacht, was een scherm van honderd kilometer lang, dat vastgemaakt zou worden aan de zeebodem.
Vergelijk dat systeem met het systeem van bron 3.
Kies de juiste woorden.
Het oorspronkelijke systeem was
gemakkelijker / *moeilijker* te plaatsen.
Het oorspronkelijke systeem was
gevoeliger / *minder gevoelig* voor schade.
Het oorspronkelijke systeem zou bij variërende zeestromen *meer* / *minder* plastic opvangen.

7 **a** Om de plasticsoep te verminderen, moet ook voorkomen worden dat er steeds nieuw plastic in de oceanen terechtkomt.
Noem een techniek die hiervoor zou kunnen zorgen.
b Leg uit hoe de circulaire economie kan bijdragen aan het verminderen van de plasticsoep.

8 Vind je The Ocean Cleanup een goede oplossing voor de plasticsoep? Leg je antwoord uit.

NEDERLAND: TREINSTATIONS

1 Ga naar de site van de NS: www.ns.nl. Zoek daar de spoorkaart op.
Schrijf de nummers 1 tot en met 46 op. Zet achter elk nummer het juiste treinstation.

2 Je gaat met de trein van Dordrecht naar Gouda.
Via welk station reis je?
A Den Haag Centraal
B Leiden
C Roosendaal
D Rotterdam Centraal

3 In welke richting loopt de spoorlijn van Amersfoort naar Apeldoorn?
A van noord naar zuid
B van oost naar west
C van west naar oost
D van zuid naar noord

4 Je reist van Leeuwarden naar Delfzijl.
Op welk station moet je overstappen?
A Emmen
B Groningen
C Meppel
D Zwolle

5 Je reist van Arnhem Centraal naar Utrecht Centraal.
Welk station passeer je op je reis?
A Amersfoort
B Ede-Wageningen
C Hilversum
D Nijmegen

6 In Vlissingen neem je de trein in oostelijke richting.
In welk station arriveer je als eerste?
A Breda
B Dordrecht
C Roosendaal
D Tilburg

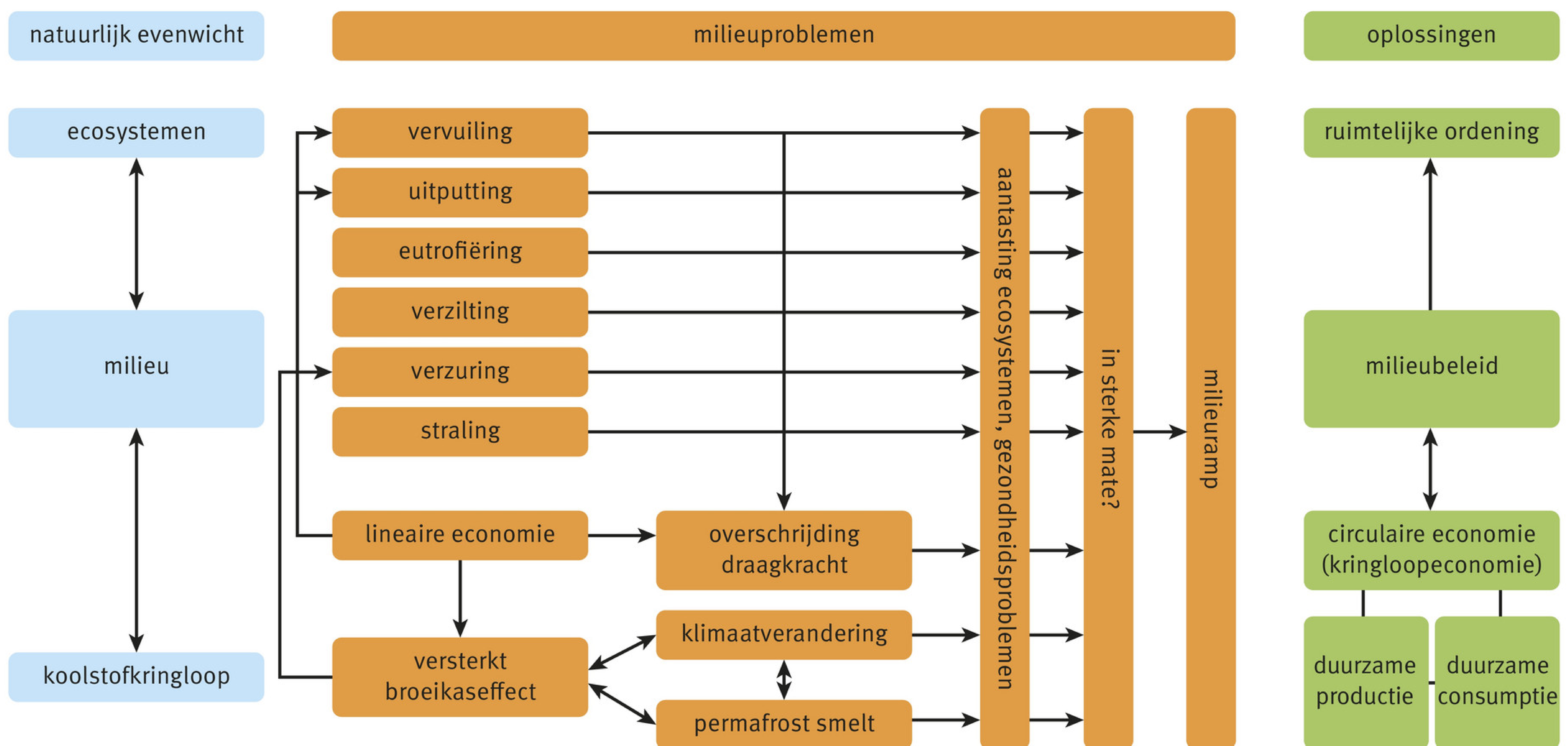
7 Je stapt in Winterswijk op de trein om naar Deventer te reizen.
Via welk station reis je?
A Almelo
B Enschede
C Hengelo
D Zutphen

8 Zet de volgende stations in de goede volgorde van noord naar zuid.
Amersfoort – Groningen – 's-Hertogenbosch – Utrecht – Zwolle

9 Je gaat van Amsterdam Zuid naar Leiden Centraal.
Via welk station reis je?
A Amsterdam Centraal
B Amsterdam Sloterdijk
C Haarlem
D Schiphol Airport

10 Je reist van Venlo naar Maastricht.
Op welk station moet je overstappen?
A Eindhoven
B Heerlen
C Nijmegen
D Roermond

13 SAMENVATTING

BRON 1 Samenvatting in schema.

THEORIE

Het is voor het voortbestaan van ecosystemen belangrijk dat het milieu ongerept is. Maar de wereldbevolking groeit en de consumptie per persoon neemt toe. Daardoor is het steeds moeilijker om duurzaam aan de behoeften van de mens te voldoen, zonder het milieu aan te tasten. De draagkracht van de aarde dreigt overschreden te worden.
Het is de vraag hoe groot de draagkracht van de aarde is.

De mens tast het milieu aan. Het gaat om:

- Vervuiling door schadelijke stoffen.
- Eutrofiëring door het overmatig gebruik van mest en kunstmest.
- Verzilting door het overmatig gebruik van irrigatiewater in de drogere klimaatgebieden.
- Uitputting van de bodem door te intensief grondgebruik.
- Verzuring door de uitstoot van stikstof- en zwavelhoudende gassen.
- Klimaatverandering door de uitstoot van broeikasgassen.
- Sterfte van waterorganismen door lozing van koelwater.

Deze milieuproblemen kunnen opgelost worden door de oorzaken zoveel mogelijk weg te nemen.

Koolstof (C) komt in allerlei chemische verbindingen in de koolstofkringloop voor. In de vorm van het broeikasgas CO_2 draagt koolstof bij aan het broeikaseffect. Sinds de opkomst van de industrie is de CO_2-concentratie in de atmosfeer sterk toegenomen. Hierdoor is er sprake van een versterkt broeikaseffect en een wereldwijde temperatuurstijging.
Er komen hierbij processen op gang, die op hun beurt voor nóg hogere temperaturen zorgen. Zo komen bij het smelten van de permafrost extra broeikasgassen vrij.
Het versterkte broeikaseffect zorgt overal voor klimaatveranderingen. Gevolgen daarvan zijn onder andere zeespiegelstijging, extreem weer, gewijzigde mogelijkheden voor de landbouw en veranderende zeestromen.

Milieuproblemen kunnen de gezondheid schaden.
Zo kunnen vervuiling en straling tot allerlei ziekten leiden.
En door uitputting van de bodem maken gewassen minder mineralen en vitaminen aan, waardoor ondervoeding kan optreden. Door klimaatverandering krijgen tropische ziekten een groter verspreidingsgebied. En doordat hittegolven vaker voorkomen, lopen meer mensen het risico vroegtijdig te overlijden. Ook milieurampen kunnen schadelijk zijn voor de gezondheid.

Overheden kunnen bijdragen aan de gezondheid van de bevolking door een goed milieubeleid en met ruimtelijke ordening. Voorbeelden hiervan zijn het beperken van het gebruik van bestrijdingsmiddelen, subsidies voor zonnepanelen, het verbieden van energieopwekking met steenkool, het aanleggen van meer groen en een ruim aanbod van laadpalen voor elektrische auto's.

De wereldeconomie is grotendeels een lineaire economie. Om te voorkomen dat grondstoffen opraken en het milieu te veel wordt aangetast, is het nodig zoveel mogelijk over te stappen, via een gedeeltelijk circulaire economie met recycling, naar een circulaire economie, ofwel een kringloop-economie. In een volledig circulaire economie wordt geen afval meer geproduceerd en worden grondstoffen voortdurend en volledig hergebruikt. Zowel overheden, bedrijven als burgers hebben een rol in de circulaire economie.

PRAKTIJK

Paragraaf 1

In Nederland wordt elk jaar zo'n 60 miljoen ton afval weggegooid. Hiervan wordt ±1,5 miljoen ton op vuilnisbelten gestort. Een groot deel wordt hergebruikt. Ten slotte wordt jaarlijks 7 miljoen ton verbrand, waarbij onder andere energie opgewekt wordt.
Verbranding van afval heeft ook nadelen: er komen schadelijke stoffen vrij en het afval bevat nog bruikbare grondstoffen. Daarom is meer afvalscheiding wenselijk. Om de hoeveelheid restafval te verminderen, nemen gemeenten allerlei maatregelen. Voorbeelden zijn de milieustraat en de invoering van diftar.

Paragraaf 5

Met behulp van de atlas kun je de aantasting van het milieu in Nederland onderzoeken. In de atlas staan onder andere kaarten over droogteschade in de landbouw, verzilting, de waterkwaliteit en de uitstoot van schadelijke stoffen.

Paragraaf 6

Oliewinning in de Nigerdelta zorgt voor diverse milieuproblemen:

- Doordat de bevolking nauwelijks profiteert van de aardolieproductie, zijn er protesten ontstaan. Bendes saboteren oliepijpleidingen en tappen illegaal olie af.
- Verouderde pijpleidingen lekken, waardoor het milieu in de Nigerdelta sterk aangetast is.
- Bij het affakkelen van gas komen CO_2 en giftige stoffen vrij.
- Vervuild water uit de bodem wordt in rivieren en de zee geloosd.
- De aanleg van pijpleidingen, kanalen en wegen heeft voor ontbossing gezorgd. Sommige kanalen zorgen voor verzilting van het zoete water.

Het oplossen van de milieuproblemen is ingewikkeld, omdat er economische, sociale en politieke oorzaken zijn. Bovendien geven de betrokken partijen elkaar de schuld.

Paragraaf 9

Je kunt voor Nederland een toekomstscenario opstellen en dat scenario in een kaart weergeven. Je kunt bepalen of een toekomstscenario wenselijk en realistisch is.

Paragraaf 10

Het Bajkalmeer heeft te maken met steeds meer milieuproblemen:

- Er is door eutrofiëring een sterke toename van wieren en algen, die het andere waterleven verdringen.
- Er is vervuiling door de industrie, vuilstorten, slecht werkende waterzuiveringsinstallaties, de scheepvaart en het toerisme.
- De waterspiegel daalt door klimaatverandering. Als Mongolië zijn plan om dammen aan te leggen doorzet, zakt het waterpeil nog meer. Dammen zijn bovendien nadelig voor de visstand.
- De stijging van de watertemperatuur gaat ten koste van het waterleven.
- Het methaan in de bodem van het Bajkalmeer kan door de stijging van de watertemperatuur en de daling van de waterspiegel vrijkomen. Dit zou het broeikaseffect flink kunnen versterken.

Paragraaf 11

Elk jaar komen miljoenen tonnen plastic in zee terecht; mensen laten plastic flesjes achter op het strand, plastic waait weg van vuilnisbelten, industrieën dumpen afval in rivieren en schippers gooien versleten netten overboord. Cirkelende zeestromen zorgen ervoor dat het afval naar elkaar toe drijft en zich in vijf regio's concentreert. Deze plasticsoep is schadelijk voor zeedieren en komt in de voedselketen terecht.
Boyan Slat heeft samen met een team een methode bedacht om de plasticsoep op te ruimen met drijvende schermen. Maar Boyan wijst er ook op dat we moeten voorkomen dat er steeds nieuw plastic in zee terechtkomt.

14 BEGRIPPEN

circulaire economie (kringloopeconomie)
Economie die grondstoffen voortdurend en volledig hergebruikt en die geen afval produceert.

draagkracht
Het vermogen van de aarde om duurzaam aan de behoeften van de mens te voldoen, zonder dat dit ten koste gaat van het milieu.

ecosysteem
Een gemeenschap van dieren en planten (organismen) in een gebied, waarbij er een wisselwerking is tussen de organismen onderling en tussen de organismen en de niet-levende natuur (bodem, water en lucht).

eutrofiëring
Situatie waarbij er te veel voedingsstoffen in de bodem of het water terechtkomen, waardoor sommige organismen sterk toenemen ten koste van andere organismen.

koolstofkringloop
Kringloop die laat zien hoe het element koolstof circuleert tussen allerlei chemische verbindingen op aarde.

kringloopeconomie (circulaire economie)
Economie die grondstoffen voortdurend en volledig hergebruikt en die geen afval produceert.

lineaire economie
Economie waarin voor nieuwe producten steeds weer nieuwe grondstoffen nodig zijn, die voornamelijk uit de natuur worden gehaald. Producten belanden na gebruik bij het afval.

milieu
De omstandigheden waarin organismen leven, zoals de water- en bodemkwaliteit en de concurrentie met andere organismen.

milieubeleid
Regels en maatregelen van de overheid die de kwaliteit van de leefomgeving verbeteren.

milieuramp
Veel schade aan een ecosysteem doordat er grote hoeveelheden schadelijke stoffen of radioactieve straling in het water, de lucht en/of de bodem terechtkomen.

permafrost
Altijd bevroren ondergrond in koude klimaatgebieden.

ruimtelijke ordening
Het doelmatig inrichten van de leefomgeving door de overheid met ruimtelijke plannen.

uitputting
Achteruitgang van de bodemkwaliteit door te intensief grondgebruik.

versterkt broeikaseffect
Door de toename van broeikasgassen door menselijke activiteiten wordt er meer warmte in de atmosfeer vastgehouden en stijgt wereldwijd de temperatuur.

vervuiling
Situatie waarbij er schadelijke stoffen in het milieu terechtkomen.

verzilting
Toename van het zoutgehalte van de bodem of van zoet water.

verzuring
Verzurende stoffen uit de lucht slaan neer en komen in het water en de bodem terecht.

Achter elk begrip staat in vet gedrukt het paginanummer waarop het begrip in de leertekst wordt gebruikt.
Het paginanummer waarop het begrip in de begrippenlijst staat, staat tussen haakjes.

Methodeconcept en leerlijnen
Uitgeverij Malmberg i.s.m. Adrian den Bekker, Mark van Heck en Martin de Wolf

Fotografie omslag en ontwerp logo
Went&Navarro, Amsterdam

Ontwerp binnenwerk
Uitgeverij Malmberg, 's-Hertogenbosch

Vormgeving omslag
Wonderstudio, 's-Hertogenbosch

Opmaak
PPMP Prepress, Wolvega

Redactie
Bureau Sproet, Arnhem

Beeldcoördinatie
Beeldbalie, Utrecht

Bronvermelding
123RF – H1: 10.1, H3: 6.3, 6.4, 6.5; Best Mountain Artists – H2: 10.2; Amos Chapple/REX/Hollandse Hoogte – H2: 6.1, 6.3; Yde Bouma – H1: 2.3, 3.2, 4.1, 4.2, 5.2, 7.1, 7.2, 8.1, 8.2, 9.1, 9.2, 10.3, 12.1, H2: 1.2, 1.3, 2.1, 3.1, 3.4, 4.4, 5.2, 5.3, 12.3, H3: 1.2, 3.2, 4.2, 8.1, 8.2, 12.1, H4: 2.1, 5.1, 6.3, 7.1, 9.1, 9.3, 10.2, 11.2, 12.1; Corbis / Getty Images – H3: 5.3; DigitalGlobe/Getty Images – H3: 11.1; EMK Cartografie – H2: 4.1, 7.1, 7.2, 8.1, 8.3, H3: 3.4, 4.1, 7.1, 10.2, 10.3, 11.2, H4: 4.1, 4.2, 4.3, 8.1, 8.2, 8.4, 10.3, 11.3; Alfred Estrella/AFP/ANP – H1: 2.2; John Gundlach/Hollandse Hoogte – H2: 0.0; Martin Graf/Dreamstime – H2: 10.3; Hyundai Heavy Industries – H3: 9.2; Ronald van den Heerik/Hollandse Hoogte – H4: 1.3; Peter Hilz/Hollandse Hoogte – H1: 0.0,1.1, H4: 0.0; Sabine Joosten / Hollandse Hoogte – H3: 0.0; Jacinta Kunst – H1: 11.4; Josef Lago/AFP/ANP – H1: 8.3; Jan Lankveld / Hollandse Hoogte – H1: 1.3(o); Miguel A. Lopes / EPA / ANP – H1: 1.3(b); Viktor Lyagushkin / Phototeam – H4: 10.1 ; Magnum / Hollandse Hoogte – H3: 11.4; Marco van Middelkoop / Hollandse Hoogte – H3: 9.1; Amaury Miller | Hollandse Hoogte – H1: 5.1; Openstreetmap – H2: 11.2; Anton Raharjo/NurPhoto/Getty Images – H2: 9.1; Roberto Schmidt/AFP/ANP – H2: 11.1; Shutterstock – H1: 6.1, 10.2, H2: 10.1, H3: 5.1, 10.1, H4: 3.3 ; Sinopix / Hollandse Hoogte – H3: 1.1; Herman Sittrop – H1: 1.2, 2.1, 3.1, 3.3, 6.2, 6.3, 7.3, 11.2, 11.3, 13.1, H2: 3.3, 4.3, 6.2, 13.1, H3: 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.3, 5.2, 7.3, 10.4, 11.3, 13.1, H4: 1.2, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2, 5.2 6.2, 7.2, 9.5, 13.1; Solent News/Rex/ Shutterstock/Hollandse Hoogte – H2: 1.1; The Ocean Cleanup – H4: 11.1; Gerard Til/Hollandse Hoogte – H4: 7.3; United States Geological Survey – H2: 7.3; Niels Wenstedt/Hollandse Hoogte – H4: 1.1; Petterik Wiggers/Hollandse Hoogte – H4: 6.1; Michael Willson / AFL Media / Getty Images – H1: 11.1; Xinhua News Agency / Eyevine / Hollandse Hoogte – H2: 8.2; Zuma Press/ Hollandse Hoogte – H2: 4.2

MALMBERG

ISBN 978 94 020 0656 8
Editie 2019, tweede oplage

DE WERELD VAN

AARDRIJKSKUNDE VOOR DE ONDERBOUW

- Dit boek is van jou.
- Je mag in dit boek schrijven en aantekeningen maken.
- Je hebt ook toegang tot de online leeromgeving.

N 51° 54' 11" E 004° 29' 10"

ISBN 978 94 020 0656 8

563618

MALMBERG